

**МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ЖИДОВЦЕВА ОЛЕНА СЕРГІЇВНА

УДК 34.01

**ДИСЕРТАЦІЯ
СОЦІАЛЬНА ТА ПРАВОВА ЦІННІСТЬ ЖІНКИ В УКРАЇНІ У ДОБУ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

Галузь знань 08 – Право
Спеціальність 081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.С. Жидовцева

Науковий керівник:
доктор юридичних наук, професор
Шевченко Анатолій Євгенійович

Ірпінь – 2023

АНОТАЦІЯ

Жидовцева О. С. Соціальна та правова цінність жінки в Україні у добу Середньовіччя. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Державний податковий університет, Міністерство фінансів України. – Ірпінь, 2023.

У дисертації здійснено комплексне та спеціальне наукове теоретично-історичне дослідження проблем, пов'язаних із розумінням соціальної та правової цінності жінки в Україні у добу Середньовіччя. Послідовно й логічно висвітлено закономірності та особливості осмислення феномену соціальної та правової цінності жінки за часів Київської Русі, у період XV – першої половини XVII ст., а також за доби Гетьманщини. У результаті проведеного дослідження сформульовано ряд висновків та концептуальних наукових положень, які відтворюють загальні риси й специфіку розуміння в українському суспільстві соціальної та правової цінності жінки на всіх етапах епохи Середньовіччя.

У ході дослідження було встановлено, що поняття «людина» (у тому числі, жінка) у філософсько-правовій інтерпретації осмислюється як істота біологічна, соціалізована, що має духовність, розглядається через призму поняття «правова людина», а її правова цінність людини є абстрактно-ідеальною моделлю, яка осмислюється у контексті поєднання аксіологічно-правового та антропологічно-правового людинорозуміння. Авторкою обґрунтовано, що дослідження змісту соціальної цінності жінки доцільно проводити у межах антропологічного та аксіологічного підходів у контексті понять «призначення» (мета, напрями діяльності) та «корисність» (результат діяльності). У той самий час, у дисертації доведено, що зміст правової цінності жінки базується на її правовому статусі, соціальних цінностях (свобода, справедливість, рівність) і розуміється у контексті поняття «правова значущість» (ієрархічність за правовим статусом і можливостями, закріпленими у законодавстві, середньовічних класів та станів, до яких належали жінки).

Виявлено, що у період Київської Русі уявлення про соціальну цінність жінки складалось під впливом релігійного світогляду з аксіологічними та антропологічними елементами. Враховуючи це, було надано характеристику соціальної цінності жінки, яка полягала у забезпеченні представницями князівської династії «інтересів землі Руської» та реалізації вільною простолюдиною притаманних для «традиційного» суспільства функцій. Було з'ясовано, що напрямками діяльності княгинь були дипломатичні та торгові зносини, культурно-просвітницька діяльність за кордоном, управління державними справами, злагодження соціальних протиріч, проведення фінансової політики, християнізація держави.

У ході дослідження було акцентовано увагу на те, що у період XV – першої половини XVII ст. специфіка осмислення соціальної цінності жінки зумовлювалась поєднанням антропоцентричних, гуманістичних, аксіологічних елементів та конкретно-історичною ситуацією. При цьому було визначено, що особливості осмислення соціальної цінності жінки полягали в інтерпретації «призначення» і «корисності» жінок різних станів населення: панівних верств – управління державними справами на локальному рівні, у справах місцевого самоврядування, меценатська та культурно-просвітницька діяльність; непривілейованих станів – торгівля; козацькі – в основному, військова справа і торгівля; жінки усіх соціальних груп виконували функції, притаманні для «традиційного» суспільства.

Авторкою було виявлено, що за часів Гетьманщини аксіологічний зміст соціальної цінності жінки зумовлювався домінуванням аксіологізму у поєднанні з антропоцентричними елементами та раціоналізмом й змінювався залежно від ситуації на певному історичному етапі розвитку держави. У ході дослідження було з'ясовано, що на кожному етапі аксіологічний зміст соціальної цінності жінки акумулювався у напрямках і результатах діяльності жінок різних верств населення. Доведено, що на першому етапі «призначення» жінок полягало в управлінні загальнодержавними справами («гетьманші»), меценатстві (шляхтянки і дружини старшини), здійсненні торгових операцій

(селянки і козачки) і військової справи (козачки). «Корисність» полягала у налагодженні політичних стосунків із іншими державами, покращенні функціонування органів державної влади, підтримці автономії Гетьманщини, збереженні прав православної церкви, збільшенні кількості освічених українців, інтенсифікації товарно-грошових відносин, мінімізації наслідків воєнних подій.

Встановлено, що на другому етапі суттєво змінюється «призначення» представниць кожного стану: жінки козацької старшини займаються тільки меценатською та господарською діяльністю; жінки з непривілейованих верств обмежуються в участі у торгових справах; кріпачки позбавляються можливості брати участь у торговій діяльності; козачки вже не мають змоги займатись торговою чи військовою справами і виконують лише функції, притаманні «традиційному» суспільству.

Визначено, що у період Київської Русі основні напрями формування правової цінності жінки полягали у закріпленні у правових нормах її правового статусу у сімейно-шлюбній, цивільно-правовій та кримінально-правовій сферах. Розрізнявся правовий статус вільної дівчини, заміжньої жінки та удови. Доведено, що більш пріоритетним вважався правовий статус заміжньої жінки та удови, рівним для усіх вільних жінок був захист від злочинних посягань на їх життя, честь та гідність, існувала правова нерівність серед вільних (князівсько-боярська соціальна група та простолюдини) та між вільними й рабнями.

У ході проведення дослідження було встановлено, що правова цінність жінки залежала від градації її «правової значущості», яка була акумульована у правовому статусі, за ступенем участі у сімейно-шлюбних відносинах та соціально-класовим положенням. Найвищий рівень «правової значущості» мали заміжні жінки та удови з князівських і боярських родів; другий рівень ієрархізації – заміжні жінки та удови-простолюдинки; найнижчий рівень займали рабині.

Доведено, що у XV – першій половині XVII ст. вплив на розвиток правової цінності жінки справили ідеї Ренесансу, становість права, закріплення принципу права-привілею, розмежування правового статусу жінки залежно від

ступеня її участі у сімейно-шлюбних відносинах. Обґрунтовано, що основними напрямками такого розвитку були розширення та більш чітко унормування майнових й особистих прав шляхтянок та встановлення кардинальної різниці у правовому статусі жінок за становою ознакою.

Було виявлено, що у сімейній сфері було більш чітко визначено право панянок на придане, спадщину за законом та заповітом; для заміжніх шляхтянок – деталізація права на вільне розпорядження власним майном, «юридизація» джерел збагачення, гарантування її майнового забезпечення на випадок смерті чоловіка, отримання додаткових підстав для розлучення; для удів – чітке окреслення правового статусу «вінованих» (мали переваги у спадкуванні, праві вільно передавати у спадщину майно, опікати дітей) та «невінованих» жінок.

Авторкою наголошено, що шляхтянкам забезпечувалась повна цивільна правосуб'єктність; вони користувались особливим захистом за вчинені проти них злочини. Правовий статус жінок з непривілейованих верств населення поділявся на статус напіввільних простолюдинок (мали обмежену сімейно-шлюбну та цивільну правосуб'єктність), міщанок з приватних міст й кріпачок (їх права і обов'язки визначались феодалами). Було встановлено, що правова цінність жінки залежала від ранжування її «правової значущості» за ступенем участі у сімейно-шлюбних відносинах, правовим статусом удів-шляхтянок та соціально-становим статусом. Абсолютний рівень «правової значущості» мали шляхтянки; другий рівень відповідав правовому статусу «невінованих» удів; нижчі рівні у регресивній послідовності займали напіввільні та невільні особи.

Обґрунтовано, що аксіологічна інтерпретація правової цінності жінки у другій половині XVII – XVIII ст. зумовлювалась ідеями гуманізму епохи Просвітництва, становістю права, розмежуванням правового статусу залежно від ступеня участі жінки у сімейно-шлюбних відносинах. На зміст інтерпретації вплинуло відновлення протягом XVIII ст. великого феодального землегосподарства, закріпачення селянства, ліквідація автономного устрою

Гетьманщини, впровадження російського законодавства, поступовий занепад дії правових звичаїв українського народу, рецепція норм німецького права.

У ході дослідження було визначено, що сутність аксіологічної інтерпретації відобразилась у розширенні та більш чіткому унормуванні майнових й особистих прав панянок (спадкування «примноженого» батьками майна, вислужених батьківських маєтків) та удів, ліквідації різниці у правовому статусі «вінованих» та «невінованих» шляхтянок, юридичній формалізації опіки чоловіка над особою заміжньої жінки та його панування у майновій сфері шлюбних відносин, остаточному позбавленні прав кріпачок (вони розцінювались як об'єкт сімейно-шлюбних, цивільних та кримінальних правовідносин).

Доведено, що правова цінність жінки залежала від градації її «правової значущості» за ступенем участі у сімейно-шлюбних відносинах, правовим положенням заміжніх шляхтянок та соціально-становим статусом. Пріоритетний щабель «правової значущості» займали панянки та удови-шляхтянки; другий рівень посідали заміжні жінки; найнижчий рівень відповідав правовому статусу «холопок».

Ключові слова: право; соціальна та правова цінність; людина; жінка; жінки-княгині; гендер; рівність можливостей; середньовічна держава; Київська Русь; Литовсько-Руська держава; Литовський Статут; родина; соціальна культура; правове положення; права людини

SUMMARY

Zhydovtseva O. S. Social and legal value of women in Ukraine in the Middle Ages - Qualification scientific work in the form of a manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 - Law. State Tax University, Ministry of Finance of Ukraine - Irpin, 2023.

The dissertation is a comprehensive and special scientific theoretical and historical study of the problems related to the understanding of the social and legal value of women in Ukraine in the Middle Ages. The author consistently and logically highlights the regularities and peculiarities of understanding the phenomenon of social and legal value of women in the times of Kievan Rus, in the period of the fifteenth - first half of the seventeenth century, as well as in the Hetmanate. As a result of the study, the author formulates a number of conclusions and conceptual scientific provisions which reflect the general features and specifics of understanding of the social and legal value of women in Ukrainian society at all stages of the Middle Ages.

The study established that the concept of "human being" (including a woman) in the philosophical and legal interpretation is understood as a biological, socialized being with spirituality, and is viewed through the prism of the concept of "legal person", and its legal value is an abstract ideal model which is understood in the context of a combination of axiological and legal and anthropological and legal human understanding. The author substantiates that it is advisable to study the content of a woman's social value within the framework of anthropological and axiological approaches in the context of the concepts of "purpose" (goal, areas of activity) and "usefulness" (result of activity). At the same time, the dissertation proves that the content of a woman's legal value is based on her legal status, social values (freedom, justice, equality) and is understood in the context of the concept of "legal significance" (hierarchy in terms of legal status and opportunities enshrined in legislation, medieval classes and estates to which women belonged).

It is revealed that in the period of Kievan Rus, the idea of the social value of women was formed under the influence of the religious worldview with axiological and anthropological elements. With this in mind, the author characterizes the social value of women, which consisted in ensuring the "interests of the Rus' land" by the representatives of the princely dynasty and the realization by free commoners of the functions inherent in a "traditional" society. It was found out that the areas of activity of princesses were diplomatic and trade relations, cultural and educational activities abroad, management of state affairs, reconciliation of social contradictions, fiscal policy, and Christianization of the state.

The study emphasizes that in the period of the fifteenth - first half of the seventeenth century, the specifics of understanding the social value of women were determined by a combination of anthropocentric, humanistic, axiological elements and a specific historical situation. It was determined that the peculiarities of understanding the social value of women consisted in the interpretation of the "purpose" and "usefulness" of women of different social classes: the ruling classes - management of public affairs at the local level, local government, patronage and cultural and educational activities; non-privileged classes - trade; Cossacks - mainly military affairs and trade; women of all social groups performed functions inherent in a "traditional" society.

The author has found that during the Hetmanate, the axiological content of the social value of women was determined by the dominance of axiologism combined with anthropocentric elements and rationalism and changed depending on the situation at a particular historical stage of the State's development. The study found that at each stage, the axiological content of the social value of women was accumulated in the directions and results of the activities of women from different segments of the population. It is proved that at the first stage, the "purpose" of women was to manage national affairs ("hetmanshas"), patronage (noblewomen and wives of officers), trade operations (peasant women and Cossack women) and military affairs (Cossack women). The "usefulness" consisted of establishing political relations with other states, improving the functioning of public authorities, supporting

the autonomy of the Hetmanate, preserving the rights of the Orthodox Church, increasing the number of educated Ukrainians, intensifying commodity and monetary relations, and minimizing the consequences of military events.

It is established that at the second stage, the "purpose" of representatives of each estate changes significantly: women of the Cossack officers are engaged only in patronage and economic activities; women from non-privileged classes are limited in their participation in trade; serfs are deprived of the opportunity to participate in trade; Cossack women are no longer able to engage in trade or military affairs and perform only functions inherent in "traditional" society.

It is determined that during the period of Kievan Rus, the main directions of formation of the legal value of women were to enshrine in legal norms their legal status in the family and marriage, civil and criminal law spheres. The legal status of a free girl, a married woman and a widow was differentiated. It is proved that the legal status of a married woman and a widow was considered to be a higher priority; all free women were protected from criminal attacks on their life, honor and dignity; there was legal inequality among the free (princely and boyar social group and commoners) and between free and slave women.

The study found that the legal value of a woman depended on the gradation of her "legal significance", which was accumulated in her legal status, the degree of participation in family and marriage relations, and her social class position. Married women and widows from princely and boyar families had the highest level of "legal significance"; the second level of hierarchization was occupied by married women and widows from commoners; the lowest level was occupied by slaves.

It is proved that in the fifteenth and first half of the seventeenth century, the development of women's legal value was influenced by the ideas of the Renaissance, the status of law, the consolidation of the principle of law-privilege, and the delimitation of women's legal status depending on the degree of their participation in family and marriage relations. The author substantiates that the main directions of such development were the expansion and clearer regulation of property and personal

rights of women of the nobility and the establishment of a fundamental difference in the legal status of women on the basis of their class.

It was found that in the family sphere, the right of young ladies to dowry, inheritance by law and will was more clearly defined; for married gentry, the right to free disposal of their property was detailed, sources of enrichment were "legalized," and they were guaranteed property security in the event of the death of their husband, and additional grounds for divorce were provided; for widows, a clear definition of the legal status of "venial" women (who had advantages in inheritance, the right to freely inherit property, and to take care of children) and "non-venial" women.

The author emphasizes that noblewomen were provided with full civil legal personality; they enjoyed special protection for crimes committed against them. The legal status of women from non-privileged groups was divided into the status of semi-free commoners (they had limited family and marriage and civil legal personality), burghers from private towns and serfs (their rights and obligations were determined by feudal lords). It was found that the legal value of a woman depended on the ranking of her "legal significance" by the degree of participation in family and marriage relations, the legal status of widows-gentry, and social and economic status. Noblewomen had the absolute level of "legal significance"; the second level corresponded to the legal status of "innocent" widows; lower levels in the regressive sequence were occupied by semi-free and unfree persons.

It is substantiated that the axiological interpretation of the legal value of women in the second half of the seventeenth - eighteenth centuries was determined by the ideas of humanism of the Enlightenment, the status of law, and the differentiation of legal status depending on the degree of a woman's participation in family and marriage relations. The content of the interpretation was influenced by the restoration of large feudal landholdings in the eighteenth century, the enslavement of the peasantry, the elimination of the autonomous system of the Hetmanate, the introduction of Russian legislation, the gradual decline of the legal customs of the Ukrainian people, and the reception of German law.

The study found that the essence of the axiological interpretation was reflected in the expansion and clearer regulation of property and personal rights of young ladies (inheritance of property "multiplied" by parents, parental estates) and widows, the elimination of the difference in the legal status of "venial" and "non-venial" noblewomen, the legal formalization of the husband's guardianship over the person of a married woman and his dominance in the property sphere of marriage relations, and the final deprivation of the rights of serfs (they were regarded as objects of family and marriage, civil and criminal legal relations).

It is proved that the legal value of a woman depended on the gradation of her "legal significance" according to the degree of participation in family and marriage relations, the legal status of married noblewomen and the social and economic status. The priority level of "legal significance" was occupied by young ladies and widows-gentry; the second level was occupied by married women; the lowest level corresponded to the legal status of "serfs".

Key words: law; social and legal value; person; woman; women princesses; gender; equality of opportunities; medieval state; Kievan Rus; Lithuanian-Russian state; Lithuanian Charter; family; social culture; legal status; human rights

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Жидовцева О. С. Соціально-правове становище жінки в епоху Середньовіччя: історіографічний аналіз джерельної бази. *Наше право*. 2022. № 1. С. 33 – 39. URL: <https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/archive/2022-01/>
2. Жидовцева О. С. Майновий правовий статус удови в Україні у XVI ст. *Право.ua*. 2023. № 1. С. 47 – 52. URL: <http://pravo.unesco-socio.in.ua/archive/2023-1/>
3. Жидовцева О. С. Правове положення жінки в Гетьманщині в другій половині XVII – XVIII ст. *Європейські перспективи*. 2023. № 2. С. 60 – 64. URL: <https://ep.unesco-socio.in.ua/archive/2023-2/>

які засвідчують апробацію результатів дисертації:

4. Жидовцева О. Соціально-правове становище жінки на землях сучасної України в XI – початку XVIII ст. *Фінанси, економіка, право vs війна [Електронне видання] : збірник тез Міжнародного конгресу (м. Ірпінь, 27 квітня 2022 р.)*. Ірпінь : Державний податковий університет, 2022. С. 239 – 244.
5. Жидовцева О. С. Соціально-правова цінність жінки в Київській Русі. *VI Всеукраїнські науково-правові читання пам'яті доктора юридичних наук, професора, Заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник (м. Ірпінь, 27 жовтня 2022 р.)*. Ірпінь : Державний податковий університет, 2022. С. 25 – 28.
6. Шевченко А. Є., Жидовцева О. С. Соціально-правова цінність жінки у Гетьманській Україні (Війська Запорізького) у XVIII ст. *The 2 International scientific and practical conference «European cientific congress» (March 20-22, 2023)*. Barca Academy Publishing, Madrid, Spain. 2023. P. 369 – 372.

які додатково відображають результати дисертації:

7. Shevchenko Anatolii, Zhydovtseva Olena. Legal Value of Women in Ukraine During the Middle Ages. *Journal of international legal communication*. 2021. December. Vol 3. No 1. S. 17 – 26. URL: <http://jilc.uw.edu.pl/2022/06/23/jilc-vol-3-no-3-december-2021/>
8. Topchiy,V., Boichuk,A., Zhydovtseva, O., Shevtsova, A., Serohin, V., Voronov, M., & Hradova, Y. (2022). Content of human legal value within positivist type of legal understanding. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 25(S4), 1-7. URL: <https://www.abacademies.org/articles/content-of-human-legal-value-within-positivist-type-of-legal-understanding>.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ	10
1.1. Огляд наукової літератури з проблеми дослідження	10
1.2. Методологічний інструментарій дослідження соціальної та правової цінності жінки у добу Середньовіччя	31
Висновки до розділу 1	46
РОЗДІЛ 2. РОЗУМІННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ЖІНКИ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	49
2.1. Характеристика соціальної цінності жінки у добу Київської Русі	49
2.2. Осмислення соціальної цінності жінки в XV – першій половині XVII ст.	67
2.3. Аксіологічний зміст поняття «соціальна цінність жінки» у період Гетьманщини	85
Висновки до розділу 2	103
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОЇ ЦІННОСТІ ЖІНКИ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ	106
3.1. Основні напрями формування правової цінності жінки у період Київської Русі	106
3.2. Розвиток правової цінності жінки в XV – першій половині XVII ст.	126
3.3. Аксіологічна інтерпретація правової цінності жінки у другій половині XVII – XVIII ст.	146
Висновки до розділу 3	168
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	178
ДОДАТКИ	204

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. В умовах поступового, але стратегічного за своєю суттю впровадження в Україні європейської правової культури, подальшого вдосконалення вітчизняної правової системи, особливої ваги набуває дослідження аксіологічних та антропологічних характеристик жінки. Багатовікова світова історія доводить, що розуміння жінки як соціальної та правової цінності було змінним і відображало об'єктивні реалії того чи іншого періоду або епохи.

У сучасному світі жінка, будучи біологічною, соціальною і правовою істотою, унікальною основою історично мінливих державно-правових, цивілізаційних та інших утворень і структур, виразником індивідуальних, колективно-групових, суспільних потреб та інтересів, потребує переосмислення й інтерпретації себе як ціннісного феномену.

Вказаним процесам мають сприяти сучасні тенденції до полілогу різних розумінь права, пошуку найбільш оптимальних шляхів гуманізації сутності права, активізації «людиноцентричних» юридичних наукових досліджень.

Особливо це стосується України, адже в нашій державі, незалежно від історичної мінливості, жінка завжди користувалась повагою, цінувалась її праця, повсякденна робота на «внутрішній», сімейній агломерації, а права захищались на нормативному рівні.

Передусім, це стосується непростого за дослідженням періоду Середньовіччя, в якому пересікались абсолютно суперечливі за усвідомленням у тогочасних суспільствах розуміння «іпостасі» жінки: від повного несприйняття її постаті до усвідомлення її абсолютної значущості для життя (іноді – навіть, виживання) того чи іншого народу.

«Гомогенність» жінки і чоловіка ніколи не заперечувалась у будь-якому суспільстві. Інший факт: як до цього ставились в Україні, чи були до цього підстави, які були наслідки. Крім того, період Середньовіччя накладав свій відбиток у різних складних для дослідження внутрішніх і зовнішніх проявах,

характерних для України: релігійне несприйняття іншої християнської конфесії, монголо-татарська навала, відсутність певний час національної державності, вплив Московії тощо.

Названі наукові проблеми у даній сфері, які впливають на розуміння значення соціальної та правової цінності жінки в Україні в епоху Середньовіччя, актуалізують зазначену проблему, є підставою для глибоких наукових досліджень у цій сфері.

Тема дослідження актуалізується й тим, що в сучасній вітчизняній історично-правовій науці відсутні комплексні та системні розробки проблеми змісту соціальної та правової цінності жінки в Україні у період Середньовіччя, його мінливості залежно від конкретно-історичної обстановки. Отже, існує істотна прогалина щодо наукового пізнання вказаної проблеми, на заповнення якої спрямоване дане дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження виконане у межах планових науково-дослідних тем у галузі природничих, технічних, суспільних і гуманітарних наук НАН України на 2019 – 2023 роки, затвердженими Постановою НАН України від 30 січня 2019 р. № 30, ґрунтується на положеннях Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021, Стратегії розвитку Державного податкового університету на 2022 – 2027 рр., затвердженої Вченою радою Державного податкового університету 30 червня 2022 р., протокол № 11. Тема дисертації пов'язана з науково-дослідною роботою кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету «Забезпечення дії права в процесі реалізації державної політики» (номер державної реєстрації 0117U006224).

Тема дисертації затверджена Вченою радою Державного податкового університету (протокол № 4 від 30 вересня 2021 року).

Мета та завдання дослідження. *Метою роботи* є створення науково обґрунтованих концептуальних положень, що розкривають аксіологічні та

антропологічні аспекти соціальної та правової цінності жінки в контексті набутої українським народом історико-правової спадщини у добу Середньовіччя.

Відповідно до поставленої мети сформульовано наступні **завдання**:

- проаналізувати наукову літературу з проблеми дослідження;
- обґрунтувати методологічний інструментарій дослідження;
- надати характеристику соціальної цінності жінки у добу Київської Русі;
- виявити особливості осмислення соціальної цінності жінки в XV – першій половині XVII ст.;
- з’ясувати аксіологічний зміст поняття «соціальна цінність жінки» у період Гетьманщини;
- визначити основні напрями формування правової цінності жінки у період Київської Русі;
- обґрунтувати розвиток правової цінності жінки в XV – першій половині XVII ст.;
- здійснити аксіологічну інтерпретацію правової цінності жінки у другій половині XVII – XVIII ст.

Об’єктом дослідження виступають суспільні відносини, пов’язані із формуванням і розвитком соціальної й правової цінності жінки в Україні.

Предметом дослідження є соціальна та правова цінність жінки в Україні у добу Середньовіччя.

Методи дослідження. Методами дослідження, які допомогли досягти мету дослідження є: метод філософської діалектики, низка загальнонаукових (аналізу, синтезу, критичного аналізу, системний, структурний, герменевтичний), спеціально-наукових та конкретно-наукових методів (порівняльно-історичний, порівняльно-правовий, спеціально-юридичний).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є однією з перших в українській юридичній науці комплексним теоретично-історичним дослідженням соціальної та правової цінності жінки в Україні у добу Середньовіччя. Наукова новизна одержаних результатів виявляється у

наступних положеннях і висновках, які відображають особистий внесок дисертантки у розроблювану проблему:

вперше:

- обґрунтовано, що у період Київської Русі уявлення про соціальну цінність жінки складалось під впливом релігійного світогляду з аксіологічними та антропологічними елементами. Відтак, напрямками діяльності княгинь були дипломатичні та торгові зносини, культурно-просвітницька діяльність за кордоном, управління державними справами, злагодження соціальних протиріч, проведення фінансової політики, християнізація держави;

- визначено, що у період XV – першої половини XVII ст. особливості осмислення соціальної цінності жінки зумовлювались поєднанням антропоцентричних, гуманістичних, аксіологічних елементів та конкретно-історичною ситуацією, а особливості осмислення соціальної цінності жінки полягали в інтерпретації «призначення» і «корисності» жінок різних станів населення: панівних верств – управління державними справами на локальному рівні, у справах місцевого самоврядування, меценатська та культурно-просвітницька діяльність; непривілейованих станів – торгівля; козачки – в основному, військова справа і торгівля; жінки усіх соціальних груп виконували функції, притаманні для «традиційного» суспільства;

- з'ясовано, що аксіологічний зміст соціальної цінності жінки зумовлювався домінуванням аксіологізму у поєднанні з антропоцентричними елементами та раціоналізмом й змінювався залежно від ситуації на певному історичному етапі розвитку держави (друга половина XVII ст.: – демократизація суспільного життя, розкріпачення селян, наділення їх землею, поява козацької старшини, рядове козацтво стає провідною верствою; кінець XVII – XVIII ст. – закріпачення селян, розвиток великої земельної власності, диференціація козацтва за майновою ознакою, його занепад і остаточна ліквідація як стану, знищення автономії Гетьманщини).

удосконалено:

- тезу, що поняття «людини» (у т.ч. жінки) у філософсько-правовій інтерпретації осмислюється як істота біологічна, соціалізована, що має духовність, розглядається через призму поняття «правова людина», а людина є абсолютною цінністю, що включає самоцінність, аксіологічне ставлення до інших людей, вічну цінність;

- положення, що «корисність» жінки у період Київської Русі полягала у налагодженні дружніх стосунків з іншими країнами, розширенні торгівлі, покращенні функціонування державних органів влади, зміцненні Русі, посиленні її політичної й економічної могутності

- висновок, що поняття «корисності» жінки у період XV – першої половини XVII ст. полягало у забезпеченні державно-владних стосунків між володарем та його підданими, поширенні української мови, підтримці православної церкви, залученні українців до освіти, створенні підґрунтя для їх самоусвідомлення, інтенсифікації економіки, наповненні державної скарбниці, зменшенні негативних наслідків війн, збройних сутичок, гніту феодалів;

- аргументацію, що антропологічна інтерпретація соціальної цінності жінки у другій половині XVII – XVIII ст. зумовлювалась ідеями гуманізму епохи Просвітництва, становістю права, розмежуванням правового статусу залежно від ступеня участі жінки у сімейно-шлюбних відносинах.

дістали подальшого розвитку:

- твердження, про те, що правова цінність жінки у XV – першій половині XVII ст. залежала від ранжування її «правової значущості» за ступенем участі у сімейно-шлюбних відносинах, правовим статусом удів-шляхтянок та соціально-становим статусом;

- положення про те, що у XV – першій половині XVII ст. у сімейній сфері було більш чітко визначено право панянок на придане, спадщину за законом та заповітом;

- теза, про те що, правова цінність жінки у період Гетьманщини залежала від ранжування її «правової значущості» за ступенем участі у сімейно-

шлюбних відносинах, правовим статусом удів-шляхтянок та соціально-становим статусом.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки та пропозиції, які містяться в роботі, можуть бути використані у:

- *науково-дослідній сфері* – як підґрунтя для подальшого дослідження соціальної та правової цінності жінки в Україні (акт впровадження Державного податкового університету від 15 лютого 2023 р.);
- *навчально-методичній діяльності* – для проведення різних форм занять зі студентами денної та заочної форм навчання й при підготовці підручників, навчальних посібників, розробці лекційних курсів, робочих програм, навчально-методичних комплексів із дисциплін «Історія держави і права України», «Теорія держави і права», «Історія вчень про державу і право», «Історія українського права», «Історія України» (акт впровадження Державного податкового університету від 15 лютого 2023 р.);
- *практичній діяльності* – при підготовці та проведенні круглих столів, конференцій, семінарів.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Сформульовані в ній положення, узагальнення, висновки, рекомендації та пропозиції обґрунтовано на підставі самостійно проведених досліджень.

У тезах доповіді «Соціально-правова цінність жінки у Гетьманській Україні (Війська Запорізького) у XVIII ст.», опублікованих спільно із Шевченко А.Є., авторкою виявлено зміст соціально-правової цінності жінки у сімейно-шлюбній сфері у XVIII ст.

Ідеї та розробки, що належать співавторам, разом з якими були опубліковані наукові статті та тези доповіді, в дисертації не використовувалися. Для аргументації окремих положень дисертації використовувалися наукові праці інших учених, на які зроблено посилання.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювались на засіданні кафедри теоретико-правових дисциплін

Державного податкового університету. Результати дослідження були оприлюднені на: Міжнародному конгресі «Фінанси, економіка, право vs війна» (м. Ірпінь, 27 квітня 2022 р.), VI Всеукраїнських науково-правових читаннях пам'яті доктора юридичних наук, професора, Заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник (м. Ірпінь, 27 жовтня 2022 р.), II Міжнародній науково-практичній конференції «European scientific congress» (м. Мадрид, Іспанія, 20 – 22 березня 2023 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертації викладені у 8 наукових публікаціях, серед яких 3 наукові статті, опублікованих у фахових юридичних виданнях України, затверджених МОН України, 3 тези доповідей на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях та 2 публікації, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 209 сторінок, із яких основного тексту – 177 сторінки. Список використаних джерел містить 260 найменувань на 26 сторінках. 3 додатки розміщуються на 6 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Огляд наукової літератури з проблеми дослідження

Досліджуючи соціальну та правову цінність жінки в Україні у добу Середньовіччя, виокремлена емпірична база спрямовує нас до шлюбно-сімейної тематики, яка формувалась за різних правових, політичних і соціально-економічних умов. Безперечним є також те, що значний вплив на стан формування міжособистісних відносин за участі жінки справляли тогочасні умови, в яких перебували науковці, правові і політичні правлячі режими, а також рівень підготовки правників, оволодіння ними методикою наукового пізнання, глибина опрацювання джерел і теоретичного осмислення досліджуваних проблем. Такий підхід зумовлює звернутися до теоретико-практичного надбання, яким характеризується загальна ціннісна оцінка права як основного здобутку цивілізації на всіх етапах його існування. Фактові наповнення зазначеного висновку знаходимо у науковому доробку вітчизняних правників, зокрема: П. М. Вишинський – досліджував цінність людини крізь призму гуманізаційно-правового трактування її статусу як об'єкту правового впливу [131; 139], О. М. Сидоренко відзначає непорушність права як основну соціальну цінність [132], К. В. Горобець акцентує увагу на пріоритетності цінностей у системі права [133], колектив авторів у складі О. В. Грищук і М. Р. Романинець аналізують тенденції розвитку ідеї відповідальності у праві [134; 136], І. В. Патерило [135] і В. С. Бігун [137] відзначають ціннісне значення права як соціально-філософської категорії, А. В. Резніков досліджує історичний аспект розвитку й практики застосування покарання в середньовічний і ранній модерний періоди в Україні [223].

Окремі науковці акцентують увагу на соціально-правовій значущості людини як суб'єкта, на який здійснюється вплив правовими інструментами (Л.

А. Горбенко [140], М. Хаустова [141], В. М. Братасюк, М. Г. Братасюк [144, 228].

Покладене дослідницьке завдання нерозривно пов'язане з аналізом наукового доробку у царині дослідження соціально-правової цінності жінки. У межах предмета наукової розвідки ми проаналізували праці, автори яких вивчали історичний розвиток феномену особистісного вирізнення жінки на українських землях. Хронологічні рамки встановлено досить значні, а саме з XI до XVIII століття.

Ми враховуємо те, що наукові знання в широкому значенні цього поняття, як і правові системи різних часових періодів, розвивалися циклічно і стрибкоподібно. Проте необхідно відзначити, що превалюючу роль відігравали релігійно-філософські і світські звичаї княжої доби як підґрунтя для становлення християнського гуманізму та вітчизняної правової системи. Ареалом дослідження та матеріальним підґрунтям подальшого розвитку тогочасної наукової думки слугували історична літературна і правова спадщина, яка зберіглася до наших днів. Наукові здобутки з розроблення цієї проблематики знаходимо у доробку О. Неліна [151; 179].

Зважаючи на викладене вище, джерельною базою для розв'язання цього наукового завдання обрано історичні документи, фундаментальні дисертаційні дослідження й монографії, а також наукові статті, оприлюднені у фахових виданнях.

Найбільш загальні знання про суспільно-правове становище населення України отримуємо з наукового доробку В. Й. Борисенко (Курс української історії: з найдавніших часів до XX ст.) [124], Р. Г. Руденко (Соціальна історія України IX – XVIII ст.) [125], О. Субтельного (Україна. Історія) [126] та І. К. Рибалка (Історія України. Від найдавніших часів до кінця XVIII ст.) [127].

На основі здійсненого історико-правового аналізу значного масиву інформації ми дійшли певних висновків щодо соціальної ролі жінки на різних етапах суспільного розвитку. Проте, з метою дотримання об'єктивності щодо висловлених нами узагальнень та заключень ми звіряємо наші судження з

висновками, викладеними, наприклад, у науковому доробку Г. О. Попадинця («Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку національної правової культури») [66], О. А. Мельника («Історико-психологічна реконструкція картини світу княжої доби (на матеріалі текстів «Правда Руська»)» [65], І. О. Коновалової [168], Н. Л. Пушкарьової [169], Г. І. Макушиної («Політична культура населення Гетьманщини у ХУІІІ ст.») [235], фамільному архіві Стороженків [245] та ін.

Значний вплив на формування висновків цієї наукової розвідки справили історико-правові матеріали, викладені у статтях С. М. Возняка «Антропоцентризм філософської думки України: ретроспективний погляд» [64], В. Фоміна «Самовдосконалення як духовна заповідь мислителів Київської Русі» [67], Н. І. Бордун-Комар «Генеза ідеї природних прав людини в історії філософсько-правової думки України» [68], М. М. Жовтобрюх «Ідеї гуманізму в українському праві Київської Русі» [185] та інших дослідників. Окремі думки з цієї проблематики висвітлили у своєму науковому доробку В. С. Горський [111], В. В. Гоцуляк [113] та Т. О. Подковенко [142; 143].

Найбільш широким узагальненням отриманого знання у результаті наукового синтезу цих та багатьох інших відомих робіт є висновок про те, що релігійний світогляд слугував основою для науково-літературного сегменту суспільного розвитку, створював умови для формування й оцінки соціальної ролі жінки в період ХІ – першої половини ХІV ст. Упевнені, що філософсько-правове розуміння цінності людини, зокрема жінки, базувалося на теоцентричному підході з долученими гуманістичними елементами. Указані вище автори у здійснених наукових розвідках переконливо доводять, що філософсько-правовій і релігійній думці тієї епохи властиві гуманізм, антропоцентризм, прагнення до самовдосконалення й саморозвитку особистості. Але з іншого боку наголошується, що соціально-правова цінність людини (жінки) в ХІ – першій половині ХІV ст., як і в інших державних утвореннях доби Середньовіччя, сприймалася через призму її участі при захисті інтересів держави. Патріотичні міркування про велич «землі староукраїнської»

йдеться в таких творах доби Київської Русі як «Слові о полку Ігоревім» [79], Є. Ф. Карського (повне зібрання літописів) [193], а також «Повісті временних літ» Нестора [78], матеріали якої засновані на низці стародавніх літописів. Автори цих праць говорили про те, що вищим покликанням вільної особи є служіння інтересам власної держави, захисту її від ворогів («поганих») завдяки використанню свого фізичного й духовного потенціалу.

Акцентуючи увагу на гендерному аспекті, ми детально проаналізували з позицій правового регулювання прав жінок оприлюднені наукові погляди Н. Л. Пушкарьової.

І. М. Петренко, посилаючись на результати наукових досліджень Н. Л. Пушкарьової, вказує: «Виокремлюючи правовий аспект із загального контексту наукового доробку цього знаного історика, спеціаліста з «жіночої історії», етнології статі, ми доходимо висновку про певну нормативно означену «територію», де на законодавчому рівні були закріплені основи материнства, дитинства, а також шлюбно-сімейна складова у православ'ї й католицизмі, інтимні переживання жінок тощо» [86; 210].

Н. Гаврилишина [117], В. В. Кукса та Т. В. Коломієць [118] у різних аспектах досліджують роль жінки в історії козацько-старшинського роду Кочубеїв, О. Козуля дещо узагальнює такі підходи, фокусуючись на ролі жінки в історії України [119], З. Хижняк [121] та О. Л. Луговий характеризують визначне жіноцтво України [123].

Отже, маючи певне розуміння соціальної і психологічної обстановки в тогочасному суспільстві, доходимо висновку про достатньо чітке правове обрамлення статусного положення жінки в системі суспільних відносин, яке (положення) характеризується значними правовими обмеженнями.

Ознайомлення зі змістом указаних вище історико-правових текстів, а також із текстами першоджерел (зокрема, «Слово про Закон і Благодать» [76] та інших джерел (митрополита Іларіона, «Притчі про людську душу і тіло» Кирила Турівського, «Ізборників» (1073 р., 1076 р.) та ін.) [129], Н. С. Черник [194] дозволяє зробити висновок, що в той історичний період чинна

філософсько-правова думка дійсно світоглядно тяжіла до теоцентризму і, відповідно, розглядала, насамперед проблему божественного походження людини, а необхідність її самопізнання й пошуку сенсу її життя найчастіше зводилася до закликів піклуватися про спасіння своєї душі, а не накопичення багатств.

Як вбачається з проведеного нами історико-правового аналізу вказаних вище творів, їх автори не лише пропагували панівні в епоху Середньовіччя теологічно-правові погляди на людську сутність і закликали дотримуватися християнських чеснот смиренності й терпіння. Вони також покладали собі за мету розкрити сенс божественної та людської історії.

У контексті сказаного доцільно навести висновки, висловлені В. Коваленко при дослідженні ролі жінки у християнській сім'ї [61], а також у науковому доробку Г. Ф. Москалик, М. Ю. Барановської, М. О. Булах, які здійснили комплексне, історико-філософсько-правове дослідження феномену гендеру як чинника соціального статусу української жінки [120]. Окремі аспекти з дослідження цієї проблематики мають у науковому доробку Н. В. Грицяк [153].

Давньоукраїнські мислителі писали й праці на світську тематику. Наприклад, у «Моліннях» або інакше «Слові» Данила Заточника [75] проголошується пріоритет людського розуму й мудрості над фізичною силою та войовничістю, а також знання й освіченості над хоробрістю, працелюбності над лінощами. Данило також звеличував людську духовність, стверджував самоцінність людини й необхідність захисту гідності особистості.

Низку морально-етичних приписів, практичних правових і політичних порад містять «Повчання дітям», написані київським князем Володимиром Мономахом [77]. Визнання вищої цінності людської особи й християнсько-гуманістичне ставлення князя до підданих відбивається в його заклику не вбивати ні за які провини людей, щоб не губити жодної душі християнської: А найголовніше — убогих не забувайте, а скільки можете по змозі годуйте і подайте [милостиню] сироті, і вдовицю оправдуйте самі, а не давайте сильним

погубити людину. Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина».

«Руську правду» обґрунтовано визначають енциклопедією давньоукраїнського суспільства, адже вона протягом декількох століть повністю регулювала правове, соціальне та економічне життя у Київській Русі та у князівствах, що постали з неї. Норми Короткої Правди були записані, як видається, ще за часів правління Ярослава Мудрого. Згодом норми Руської правди були доповнені за часів правління інших київських князів – Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича. У цих правових збірках регулювалися кримінальні, сімейно-побутові й інші соціальні відносини. З текстом Руської Правди та інших правових документів давньоукраїнської доби можна ознайомитися в надрукованій ще в 1952 р. книзі: «Пам'ятки права Київської держави X – XII ст.» [146].

Зводи законів та інші нормативно-правові акти давньоукраїнської держави є предметом активних досліджень багатьох сучасних українських учених. Зокрема, вітчизняні дослідники права Київської Русі: І. А. Безклубий, І. С. Гриценко й О. О. Шевченко в «Історії українського права» [176]; С. В. Кудін у дисертаційному дослідженні «Становленні і розвиток кримінального права України в X – першій половині XVII ст.» [188]; Я. Падох у «Нарисі історії українського карного права» [189] та дослідженні «Ідеї гуманності і демократизму в карному праві Княжої України» [190]; М. Колос у роботі «Джерела генезису українських кримінально-правових законів: до ідеї охорони основних прав і свобод людини» [191], С. Поляруш у дослідженні «Оформлення юридичного статусу жінки за шлюбно-сімейним правом Київської Русі» [154] та інші учені наголошують, що воно наділене такими рисами як гуманізм і демократизм, оскільки навіть у системі покарань акцентувалася увага на збереженні соціальної гідності людини. Подібні думки висловлюють у своєму науковому доробку В. М. Іванов [177], І. Й Бойко [178; 182; 186; 208], Т. Красвітна [209] та ін.

Вказані вище науковці висловлюють спільну думку про те, що головна увага приділялася майновим питанням. Зокрема, встановлювалися грошові штрафи на користь князя та відшкодування збитків власникам особистого майна за крадіжки, пошкодження чи знищення чужих речей і незаконне заволодіння ними. Таким чином, юридичні норми сприяли насамперед юридичному закріпленню фундаментального права людини – права особистої власності (на практиці воно реалізувалось як право володіння майном (насамперед, землею)).

Вплив пізнавальних інструментів на реалізацію прав людини досліджував Є. В. Івашев, акцентуючи увагу на діалектичних зв'язках аксіології права і теорії прав людини [130], а також у ході вивчення взаємозв'язку антропології та аксіології права як чинників розвитку теорії прав людини [138]. Дещо подібні судження зустрічаємо в науковому доробку А. С. Пуховської [145] та О. В. Козаченка [192].

Б. С. Бачур досліджуючи еволюцію інституту земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України, зазначав: «В період давньоруської держави основними формами земельної власності були: князівський домен, боярська й монастирська вотчини, особиста вотчина церковних ієрархів, земля громади, індивідуально-сімейна земельна ділянка, незаселені вільні (державні) землі, власником яких виступав великий князь» [183].

До питань становлення і розвитку цивільного права в період X – XIX ст. зверталися Н. Буша [180], І. В. Яремова [181], Л. А. Литовченко [184] та ін.

Серед інших соціально-правових цінностей у правовій системі давньоукраїнської держави знайшли відображення зрівняння в правах не обернених у рабство груп населення, гідний соціально-правовий статус жінки. Норми права захищали честь та гідність підданих староукраїнських князів. Посягання на них каралося більшим розміром штрафу, ніж, наприклад, завдання тілесних ушкоджень.

Зазначимо, що указані вище дослідники історії розвитку права в XI – першій половині XIV ст. дотримуються думки про те, що, незважаючи на

наявність впливів на нього з боку Візантії та інших держав, творення «Руської правди» упродовж XI – XII ст. було переважно локальним явищем, яке потужно увібрало у себе традиції давньоукраїнського побуту і життєвого укладу. Тобто визнання цінності особи, на переконання, науковців, стало, з одного боку, результатом впливу правових традицій давніх слов'ян, а, з іншого, на нього благотворно вплинула християнська релігія, яка відстоює розуміння людини як найкращого божого створіння.

Зокрема, М. М. Жовтобрюх у праці «Ідеї гуманізму в українському праві Київської Русі» [185] наголошує, що для української ментальності природними були вияви співчуття до людини й готовності прийти їй на допомогу в скрутній ситуації. У зв'язку з наведеним доцільним видається процитувати науковця, оскільки у сказаному ним знаходимо характерні риси тогочасної ментальності, які визнані обов'язковими правилами поведінки. Окрім іншого, тут знаходимо основи нормативно задекларованого соціального статусу жінки, які оцінюються більш прогресивно в порівнянні з римським правом.

Характеризуючи норми українського звичаєвого права Київської Русі, М. М. Жовтобрюх вказує, що багато хто з видатних українських дослідників в цьому питанні (М. Грушевський, А. Яковлів, Л. Окіншевич, М. Чубатий і ін.) звертали увагу на його досить розвинутий і навіть прогресивний (для того часу) характер в порівнянні із звичаєвим правом інших європейських народів і в деякій мірі навіть римським правом (наприклад, щодо правового становища жінки) [185, с. 152].

Посилаючись на науковий доробок М. Грушевського, науковець вказує, що гуманістичні тенденції в звичаєвому праві Київської Русі вбачаються у відношенні права до жінки. Саме в погляді на становище жінки, за думкою М. Грушевського, полягає «кардинальна різниця староруського права супроти римського й старогерманського» [185, с. 152].

Оцінюючи соціальне становище жінки в староукраїнському суспільстві, М. Грушевський зазначає, що якщо за римським та старогерманським правом жінка завжди перебувала під опікою чоловіка і не була дієздатною протягом

всього життя, то за «Руською правдою», становище жінки і її правосильність не мають ніяких обмежень з боку права.

Підтвердження сказаному знаходимо у науковому доробку О. С. Жидовцевої, яка досліджувала соціально-правове становище жінки на землях сучасної України в XI – початку XVIII ст. [69; 70; 220; 232; 246], а також у спільному доробку з А. Є. Шевченком [200], де піднімається проблематика оцінювання правового статусу жінки на теренах сучасної України в Середні віки.

Отже, коментуючи наведені сентенції, можемо стверджувати про кардинальну відмінність староукраїнського права від римського і старогерманського права в підходах до розуміння і оцінки ролі жінки в суспільному житті. Утримуючись на позиціях людяності, староукраїнське право урівнює жінку в соціальних і побутових правах з чоловіком, що, без сумніву, є свідченням високої моралі і соціальної відповідальності тогочасних законотворців, які приматом усього оточуючого вважали людину без урахування гендерної ознаки. Висновки з зазначеної проблематики знаходимо у науковому доробку Я. Д. Ісаєвич та О. Р. Федорів [84], В. В. Черняхівської [155; 165].

Після розпаду і втрати ознак державності староукраїнськими князівствами більшість населення українських земель підпадають під кабальну владу з боку більш сильних сусідніх держав. Так, на спочатку вони увійшли до складу Великого князівства Литовського, а згодом – до Речі Посполитої. Цілком очевидно, що така ситуація не могла не справити певний вплив на стан і розвиток суспільних правовідносин, у тому числі й не відбитися на соціальному становищі жінки.

Проведений нами аналіз історичних і правових документів, складених з середини XIV до першої половини XVII ст., дозволяє стверджувати, що розвиток права в ті часи мав чітко визначену провідну тенденцію. Адже більшість населення давніх українських земель належали до непривілейованих верств населення (це були селяни, міщани, слуги, холопи тощо) і не мали

юридичних привілеїв шляхетського стану. Якщо в XIV – першій половині XV ст. у суспільно-політичному й правовому житті українських земель ще зберігалися гуманістичні традиції давньоукраїнського права, оскільки панували демократичні норми звичаєвого права й Руської правди, то в наступну історичну епоху, коли внаслідок кількох політичних уній більшість українських земель увійшли до складу саме коронних земель Речі Посполитої, ситуація із соціальним захистом населення погіршилась.

З другої половини XV ст. магнатсько-шляхетський стан перетворився на привілейовану замкнену соціальну групу, яка швидко прибирала до рук як політичну владу, так і земельну власність. Шляхта (переважно етнічно й культурно польсько-католицька) боролася лише за збільшення своїх привілеїв, а політичні та соціально-економічні права селян і міщан прагнула постійно зменшувати й утискати. Соціально-правова цінність нижчих верств суспільства визначалася в ту епоху, насамперед, можливостями у сфері господарства й усвідомлювалась як «корисність» (здатність працювати, сплачувати податки, воювати у війську свого пана тощо).

Головними правовими документами тієї доби були Литовські Статути. Упродовж XVI ст. було видано три редакції, а також був виданий Статут на волюки (1557 р.). Зазначимо, що Статутами Великого князівства Литовського є три зводи законів, які складали правову основу життя населення як Великого князівства Литовського, так і Речі Посполитої в цілому. З текстами давніх правових збірок ми ознайомилися з декількох джерел. По-перше, це видані в XIX ст. 5 томів «Актів, що відносяться до історії Західної Русі» [196]; по-друге, видані за радянської доби в 1936 р. І. І. Яковкіним «Законодавчі акти Великого князівства Литовського XV – XVI ст.» [195] та, по-третє, у надрукованому в трьох томах сучасному вітчизняному виданні «Статути Великого князівства Литовського» (за редакцією С. Ківалова, П. Музиченка та А. Панькова) [197; 198; 199].

Зазначимо, що перший Статут, який складається з 13 розділів (244 артикули, кількість яких в подальшому збільшилась до 283), був виданий у

1529 р. Він врегульовував питання цивільного, кримінального й процесуального права. За своїм значенням це був загальнодержавний збір законів Великого князівства Литовського, перша у тогочасній Європі офіційна кодифікація усіх галузей світського права. Статут містив норми як публічного, так і приватного права: державного, адміністративного, цивільного, кримінального, судово-процесуального тощо. Щодо статусу жінки в тогочасних українських землях, то їх статус було визначено в розділі 4 (О поглавли женском) [197].

Другий «Статут Великого князівства Литовського 1566 року» містив 14 розділів і 367 артикулів/статей. З огляду на політичну роль шляхти Волинської землі при його укладенні, Другий Статут названо «Волинським». Так іменували і ті списки Другого Статуту, які не містили другого розділу («Про оборону земську») та були чинними на староукраїнських землях, що після Люблінської унії 1569 відійшли до Польщі. Загалом дослідникам відомо 58 списків Другого Статуту (п'ять із них писані латиною, а чотири десятки - польською мовою), значна частина яких пов'язана своїм походженням з Україною [198].

Третій «Статут Великого князівства Литовського 1588 року» було затверджено 28 січня 1588 р. королем польським і великим князем литовським Сигізмундом III Ваза. Складався з 14 розділів і 488 артикулів/статей та був пронизаний ідеями гуманізму й віротерпимості до представників різних віросповідань. Унормував повноваження великокнязівської/господарської влади та ін. владних інститутів (законодавчих, судових, фінансово-економічних та армії). Значно розширив положення карного, кримінально-процесуального (розділи XI—XIV), а також цивільного, шлюбно-сімейного та земельного права (розділи V—X), остаточно закріпив привілеї шляхти, унормував становище соціальних станів та етнічних категорій людності, а також юридично оформив закріпачення селян [199].

Власні судження з проблематики регулювання особистих та майнових правах подружжя за Литовськими Статутами висловлювались Т. С. Венгер [211].

Існує значний масив наукових досліджень, присвячених впливу на вітчизняне право світоглядно-гуманістичних ідей, що поступово поширювалися на наших землях в епоху європейського Відродження. Упродовж останніх десятиліть скарбниця відомого наукового доробку поповнилась працями на цю тематику. У цьому зв'язку необхідно відзначити наукові здобутки у формі дисертаційних досліджень В. Д. Литвинова «Ренесансний гуманізм в Україні» [89], І. З. Майданюка «Проблема волі у філософській культурі України IX – XVIII ст.» [94], Х. В. Майкут «Цивільне право на українських землях за Литовськими Статутами: історико-правове дослідження», «Деякі питання врегулювання спадкових відносин на українських землях за Литовськими статутами» [205; 215], Д. І. Любченка «Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст.» [222] та ін.

Аналізуючи особливості правового регулювання суспільних відносин тих історичних періодів, згадані дослідники відзначають, що багато норм Литовських Статутів спрямовувалися на захист інтересів, прав і привілеїв шляхти, для чого й були рециповані норми польського та німецького права, які закріплювали стану нерівності, запровадили залякування як мету покарання й різноманітні види покарань, що мали забезпечувати реалізацію цієї мети. Ознайомлення із змістом цих праць дозволяє зробити висновок, що українським правом у зазначений період (із середини XIV – до першої половини XVII ст.) були інкорпоровані як норми права попередньої доби, так і положення польського, литовського й німецького права.

Х. В. Майкут дійшла висновку про те, що саме внаслідок ухвалення Статуту 1588 р. українське селянство було закріпачене й втратило свої земельні наділи [205, с. 11].

С. В. Кудін зазначає, що саме норми давньоукраїнського права стали підґрунтям для розвитку багатьох норм і понять (поняття злочину, його складу тощо), закріплених у Литовських Статутах. А запозичені із закордонного права законодавчі норми призвели, насамперед, до зміни мети покарання (з'явилося залякування) і формування системи фізичних покарань [188, с. 199].

Д. І. Любченко, досліджуючи Литовський Статут, 1588 р., вказує на те, що посилення впливу іноземного права на наших землях стало наслідком відсутності в цей час української національної держави й соціальної експансії шляхетського стану [222, с. 129-130].

Ми розуміємо, що жодна із наведених сентенцій не позбавлена дискусії, проте всі вони мають право на життя, оскільки підкріплені проаналізованими зазначеними науковцями нормами матеріального права.

Ми також схилиємося до думки, що історичний спадок у формі писаного права відображає різні аспекти правового регулювання конкретного типу правовідносин, що не дає можливості вивести будь-які категоричні судження з того чи іншого питання. Тобто, на наше переконання, всі висновки щодо коментованих історико-правових явищ, у тому числі щодо соціального становища жінки, мають сприйматися на межі припустимого чи можливого.

Крім зазначених вище дисертаційних робіт досить значний масив праць, присвячених розвитку гуманістичного світобачення й правових відносин у період другої половини XIV – першої половини XVII ст., оприлюднено у вітчизняних наукових журналах. Серед таких статей слід виокремити науковий доробок Ю. Ю. Сугрובової («Діалогічність західно-європейської та української антропоцентричної парадигми в культурі Відродження») [90], О. Матицина («Гуманістичні тенденції в українській філософії XV – XVI століть») [91], О. П. Кравченко («Людина і світ в інтерпретації ранніх українських гуманістів») [93], І. М. Луцького («Вплив християнської етики на перший і другий Литовські Статути») [219] та ін.

Ознайомлення зі змістом цих статей дозволило нам зробити висновок, що входження українських земель до складу Речі Посполитої мало як негативні (посилення національного, релігійного й економічного гноблення більшості давньоукраїнського населення), так і позитивні світоглядно-правові наслідки. Зокрема, на переконання більшості зазначених сучасних дослідників феномену вітчизняного гуманізму, у період другої половини XIV – першої половини XVII ст. відбувся прогресивний розвиток розуміння соціально-правової цінності

людини на наших землях. Головним позитивним аспектом було більш тісні, ніж у попередню епоху культурно-економічні зв'язки з Європою.

У ті часи в країнах Європи поступово поширювалися гуманістично-ренесансні уявлення про самоцінність і самодостатність будь-якої людини як істоти, що володіє свободою вибору, як «співробітника Творця» (насамперед у своєму ремеслі, де людина здатна досягати вершин майстерності).

На переконання відомого дослідника феномену українського гуманізму В. Д. Литвинова, розвитку ренесансних ідей на наших землях у XV – першій половині XVII ст. сприяло формування в той час буржуазії як окремої соціальної верстви [92]. Міста в той час ставали економічно незалежними й отримували права політичного самоуправління на основі магдебурзького права.

С. М. Возняк [64] і Г. О. Попадинець [66, с. 15] вказують, що в зазначений період філософсько-правове розуміння цінності людини еволюціонувало від середньовічного теоцентризму в бік домінування антропоцентризму, що сприяло формуванню потреби в правовому захисті гідності людської особи. Вони характеризують такий різновид гуманізму як антропоцентричний індивідуалізм.

У цьому зв'язку С. М. Возняк стверджує, що у філософсько-гуманістичній думці по-новому постало питання цінності людського життя, призначення людини, її місця в суспільстві, співвідношення особистого і суспільного, громадського. Середньовіччя, як відомо, підносило аскетичний спосіб життя, зосереджувало увагу людини на своєму духовному вдосконаленні. Цінними були та діяльність, той спосіб життя, котрі вели до звільнення душі від гріховності, до власного спасіння. Ренесансна людина – активна, творча, діяльна, вищим проявом чого є «громадянське служіння», діяльність для загального добра [64, с. 4].

Інші українські дослідники (В. Д. Литвинов, Ю. Ю. Сугрובה, О. Матицин, О. П. Кравченко та ін.) у зазначених вище працях, розглядаючи співвідношення людини й світу в інтерпретації ранніх українських гуманістів, зазначають, що тогочасні передові мислителі розуміли людину як мікрокосм

(малий світ), який є невід'ємною складовою макрокосму (великого світу), а сенс людського життя вбачали не лише в спасінні душі, але й у власних творчих справах у цьому (земному) існуванні.

Дещо наближені висновки оприлюднюють у своїх дослідження І. В. Перів (досліджує історико-правову ретроспективу змін у правовому становищі жінок у найдавніші періоди) [161], А. Пономарьов (комплексно досліджує звичаєве право з позицій його виникнення і розвитку) [162], С. С. Кругова (аналізує історичні аспекти становлення рівності прав і свобод жінок та чоловіків у світі та в Україні) [164].

Серед найбільш важливих чеснот людини українські гуманісти визнавали: активність у суспільному житті, героїзм, особисту мужність, творчі здібності й працьовитість, доброчесність, гідність, розсудливість, мудрість, освіченість, енергійність, справедливість, братерство, людинолюбство тощо. Тобто соціальна значущість людини визначалася не лише її аристократичним походженням, але й особистими якостями.

Утверджуючи виведені судження, Ю. Ю. Сугрובה висловлюється про те, що крізь діалог західноєвропейської та української культурної парадигми особливо помітна її домінантна теза – антропоцентричність світового творчого процесу. Образ людини, який представлений у творчості українських вчених епохи Ренесансу XV – XVI ст., був спробою утвердження нового ідеалу особистості, яка прагне до духовного й фізичного ствердження своєї індивідуальності, до нескінченного вдосконалення своїх творчих здібностей. Ідея образності людини полягає у відсутності чітко встановлених меж існування та творчості індивіда. Людина сама визначає свої цілі та міру діянь, здобуваючи земне безсмертя, сама творить свою індивідуальність. Головною рушійною силою культурного творчого прогресу українські гуманісти вважали мудрість, розум, знання, освіту, виховання патріотичних почуттів, любові до вітчизни. Вони осмислювали людину як творчу особистість, здатну творити себе й змінювати світ. Людину гуманісти вважали творцем свого щастя,

здатним зрозуміти й повернути собі на благо все багатство й розмай навколишньої природи, спроможним творити духовні цінності [90, с. 24].

Крім того, у наукових журналах оприлюднено низку праць, присвячених розгляду різноманітних аспектів правових відносин (спадкове право, сімейне право, земельне право та т. ін.), що мали місце на українських землях у період другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Серед відомих представників цього напрямку О. Є. Блажівська («Особливості цивільно-правового регулювання майнових відносин за Руською Правдою», «Систематизація цивільного законодавства на українських землях у докодифікаційний період (на прикладі Великого князівства Литовського)» [149, 217], О. О. Мельник («Розвиток відносин власності на землю в Україні у XIV – XVI століттях») [218], Є. Ковальов («Інтерпретація поняття цінностей: історичний аспект») [25], О. В. Тарута, Н. А. Дубина («Становлення і розвиток ідеї прав і свобод людини в Україні») [112], В. І. Кутюхіна [148], М. Долинська [150], Н. В. Аніщук [152; 163], В. А. Штанько [201], Н. Старченко [206], М. М. Ливак [216] та ін.

Зокрема, дослідники історичного розвитку ідеї прав і свобод людини в Україні О. В. Тарута та Н. А. Дубина зазначили, що українські гуманісти пропагували цінності конституційної монархії, де традиція й закон стояли над королем. Останній має захищати цінності правди, справедливості, мудрості й науки, а його взаємовідносини з підданими мали будуватися на договірних засадах [112, с. 23-24]. Тобто, де-факто на наших землях уже в ті часи існувало спільне для буржуазної Європи розуміння права не як раз і назавжди встановленого Божим промислом веління або дарованої монаршою волею «милості», а як обопільних договірних відносин і, відповідно, обопільних зобов'язань різних соціальних груп.

Деяко подібних поглядів з зазначеної проблематики дотримуються Б. І. Андрусишин [71], В. О. Тімашов [72], Н. О. Горін [73] та Н. Морська [74].

Після повстання українського народу під проводом Б. Хмельницького настала нова доба в розвитку вітчизняного гуманістичного права. Серед

першоджерел, що дійшли до нас від тієї епохи, ми особливу увагу приділили виданим або перевиданим уже в незалежній Україні текстам. На особливу увагу заслуговує текст Конституції П. Орлика 1710 р., яка також має назву «Договорами і постановами прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками й тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін» [231].

У цьому документі гуманістичні ідеї епохи Просвітництва отримали найбільш повне відбиття. У тексті Конституції П. Орлика проголошуються ідеї справедливості, демократизму (зокрема, виборності козацької старшини й гетьмана), необхідності відповідальності влади перед людиною, рівності станів і соціальної підтримки соціально незахищених верств населення. Таким чином, цей документ був орієнтований на захист природних прав людини (на власність, на судовий розгляд справи тощо).

Як приклад до всього сказаного вище наводимо витяг із розділу VI Конституції П. Орлика: «...Для цього тепер, при елекції гетьмана, одностайною ухвалою призначаються три генеральні ради щорічно, які мають відбуватися в гетьманській резиденції: перша - на Різдво Христове, друга - на Воскресіння Христове, третя - на Покрову Пресвятої Богородиці. На них не тільки пани полковники зі старшиною своєю та сотниками, не тільки з усіх полків генеральні радники, а й послы від Війська Запорізького Низового для вислуховування та обговорення, після отримання від гетьмана доручення, мають прибувати, дотримуючись призначеного терміну. Якщо від Ясновельможного гетьмана до загальної ради надійде яка-небудь пропозиція, то всі добропорядно, без своєї чи чужої користі, без душогубних заздрощів та ворогування зобов'язані будуть радити так, щоб ці поради не призвели до шкоди для честі гетьманської, загальних тягарів Вітчизни, розорення та, не дай Боже, згуби» [231].

У межах предмета нашого дослідження та з метою всебічного висвітлення історіографії з цієї проблематики ми проаналізували історико-

правові джерела другої половини XVII – XVIII ст., у тому числі завдяки впливу магдебурзького права. Як базові для поширення поля наукової розвідки, серед іншого, ми обрали «Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 pp.» [244], першого відомого в історії Кодексу українського права з назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) [233] тощо. Окремі аспекти регулювання правового становища жінки за магдебурзьким правом в період XVI – початку XVII ст. досліджували Т. Д. Гошко [213] та М. Кобилецький [214].

Загалом, ці оригінальні політичні й правові тексти відображають волелюбний характер українців, їхнє прагнення скинути чужинське ярмо.

Практичної реалізації закріплених в історично-правових документах ідеалів волелюбства, поваги до гідності людини, соціальної справедливості й братерства прагнув український народ під час національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. У результаті цих національно-визвольних змагань на багато десятиліть більшість українських селян була звільнена з кріпацької неволі, а велика частина колишніх кріпаків узагалі перейшла в привілейований козацький стан. На території Гетьманщини де-факто існувала демократія, оскільки військово-державні посади (від сотника до гетьмана) були виборними.

Окремі висновки щодо соціального статусу жінки в умовах патріархального села знаходимо у науковому доробку О. Овсіюк [87], О. В. Мартинюка [173; 226] та Д. Кохан [88]. До дослідження правового становища жінки в епоху козацтва долучались О. Ю. Топоренко [99], Н. Яковенко [102; 212] та О. Піддубна [103]. Роль і значення жінки у козацьку добу як вихователки нащадків козаків досліджувались О. М. Апанович [122].

На розвиток права в період другої половини XVII – XVIII ст. вплинула європейська філософія епохи Нового часу й Просвітництва. Розвиток світоглядно-гуманістичних ідей Просвітництва і їхній вплив на правовідносини в Україні в цю історичну добу досліджено А. М. Мудрик у праці «Концепція «сродної» праці Г. Сковороди: соціально-філософський аналіз» [116], І. Мацелюх («Система покарань за злочини проти віри, сім'ї та моралі у джерелах

права Великого князівства Литовського та Речі Посполитої») [227], О. В. Макаренко («Злочини і покарання в праві Української гетьманської держави 1648 – 1657 рр.») [243] та ін.

Зокрема, А. М. Мудрик стверджує, що найбільш відомий український мислитель XVIII ст. Г. С. Сковорода розробив оригінальну концепцію «спорідненої» праці, яка має відповідати природним нахилам і типу поведінки людини, що, своєю чергою, допоможе її самореалізації, стане основою особистого щастя й принесе благо суспільству. Людина здатна реалізувати свої здібності тільки завдяки освіті й самопізнанню. Відповідно, Г. С. Сковорода бере за девіз життя заклик – «Пізнай себе», розуміючи його не лише як інтелектуальне самопізнання, але і як самовдосконалення, самоутвердження й виконання морального та соціального обов'язку.

У працях Г. С. Сковороди домінує ідея «внутрішньої» (духовної) людини, яка усвідомлює самоцінність власного «Я», здатна досягти гармонійності почуттів і розуму, повинна вміти опановувати собою й своїми пристрастями, має волю до пізнання та творчості. Таким чином, цінність людини визначається її якостями, такими як розум, знання, працьовитість, віра, милосердя, справедливість і проявляється в її справах. Такого висновку у здійснених дослідженнях дійшли Л. Харченко [115] та А. М. Мудрик [116, с. 8], В. Кравець [166], Б. Цимбалістий [174].

Доробок інших науковців, серед яких А. Бичко («Філософсько-правові аспекти українського світобачення») [224], («Національна ідентичність у колі українських соціально-правових ідей») [225], М. Й. Заремський («Філософічні пропозиції Я. П. Козельського як видатна пам'ятка епохи Просвітництва») [110], В. Й. Климончук («Інтерпретація категорії «свобода» в українській політичній думці») [114], Г. В. Журбелюк («Розвиток ідей правозахисту життя і гідності людини в українському суспільстві кінця XVII – початку XVIII ст.») [229], О. В. Горяга («Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст.») [240], А. Б. Медвідь («Історичні передумови конституційного закріплення прав людини у XIII –

XVIII століттях: європейська та вітчизняна теорія і практика») [230], Т. О. Матвєєва («Законодавство Гетьманщини у 18 ст.») [239], О. Ю. Кулішенко («Право власності і право володіння в Гетьманській Україні: характеристика понять») [241], О. Є. Блажівська («Новели речового, зобов'язального та спадкового права в Правах, за якими судиться малоросійський народ») [236], Т. О. Остапенко («Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин на українських землях у складі Великого князівства Литовського», «Сімейне право Лівобережної України другої половини XVII – першої половини XVIII ст.») [207; 238], Д. І. Любченко («Принципи та система покарань за гетьманськими універсалами у кримінальному праві Гетьманщини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст.») [242], А. Наконечний («Ідея свободи у суспільно-духовному житті України XIV – XVIII ст.») [234], О. В. Нестерцова-Собакарь [167; 171], В. Є Рубаник [170] та ін., сприяв більш повному розумінню процесів викарбовування основоположних складових щодо розуміння соціального статусу жінки на різних етапах українського державотворення. Окремих аспектів з цієї проблематики торкається В. Лук'янюк, досліджуючи процеси закріпачення селян Лівобережжя та Слобожанщини [128].

Розвиток та еволюцію зобов'язального права у дореволюційний період досліджував М. Пленюк [221].

Л. П. Морозова [51] та О. Соболев [54], досліджуючи суспільно-політичне становище жінки в епоху Середньовіччя, розглядають цю проблему крізь призму гуманізму та людського ставлення до жінки.

С. В. Матяж, С. В. Березянська [52], О. Луценко [175] здійснили кваліфікацію цінностей з позицій оцінювання людських якостей, виокремлюючи особистісні ціннісні характеристики жінки як члена суспільства, Т. Л. Подкупко [108] та О. Козубенко [109] проаналізували роль жінки у статусі берегині та воїтельки в епоху козацьких війн.

С. Олешко, О. Біла [53], досліджуючи правове становище жінки в різні історичні періоди, здійснюють своєрідний порівняльний аналіз її правового становища з урахуванням історичних реалій. Подібні погляди щодо

формування гендерної політики, насамперед з позицій аналітичного дослідження засад нерівності у правах, висловлювали В. Гришко, С. Лівчук [55] та Л. В. Ліщук [56], Л. О. Шопенко та І. О. Капустяк [156]. Д. Булавина розглядає еволюцію правового статусу жінки крізь призму набуття статусу заміжньої [157].

О. Б. Подгорна, О. В. Дроздова, І. В. Гармаш, А. К. Усенко опікувалися дослідженням історичного формування гендерних стереотипів з позицій їх впливу на розвиток сучасного суспільства [57].

Н. Бакланова, А. Степанюк своїм науковим доробком оцінювали архетипи жінки в українській культурній традиції [58], для М. Гримич науковий інтерес полягав у дослідженні статусу жінки в традиційному українському суспільстві [59], для О. Кісь [60] і А. Тарасенко [62] об'єктом наукової розвідки стали проблеми, пов'язані з дослідженням міфів і правди про відбиття становища жінки у традиційній українській культурі.

А. Є. Шевченко у співпраці з С. З. Холоднюком та В. І. Озель досліджували соціально-правову цінність людини в сучасному праворозумінні на підґрунті аналітико-правового дослідження становлення та розвитку інститутів українського шлюбно-сімейного права в X – XIX ст. [63; 158], Ю. М. Походзіло у співпраці з К. П. Силенок у проведених дослідженнях акцентує увагу на особливостях шлюбно-сімейного інституту періоду Київської Русі [172; 187], Н. М. Демиденко [202], Л. І. Слюсар [203], А. П. Пономарьов [204]. Висловлені науковцями узагальнення повною мірою екстраполуються на стан правового забезпечення прав жінки на всіх етапах суспільного розвитку.

У контексті вищенаведеного доцільно дослухатися висновків окремих науковців у підходах до оцінки жінок як очільників держави та тих, хто відіграв значну роль у формуванні правового середовища для визначення соціального статусу жінки у різні історичні епохи. Серед іншого посилаємося до наукового доробку В. Борисенко [80], Л. О. Смоляр [81], Я. Лишка [82], Н. Полонської-Василенко [83], Я. Ф. Радиш, О. В. Кожухар [85].

Значний внесок у розуміння соціального статусу жінки у досліджуваний та інші періоди української історії здійснив О. Кривоший [97; 98; 100; 101; 104; 147], З. Хижняк [105], І. В. Лук'яненко [106] та Т. Глоба [107].

Ми зі свого боку прокладаємо наукові паралелі стосовно того, що висловлена науковцем сентенція в однаковій мірі поширюється і на розуміння соціального статусу жінки в досліджуваний період, а опрацьований науковий доробок і виведені авторські судження буде покладено в основу обрання і застосування методологічного інструментарію як теоретико-правової бази дослідження.

1.2. Методологічний інструментарій дослідження соціальної та правової цінності жінки у добу Середньовіччя

Обраний підхід до вирізнення методологічного інструментарію наукового пізнання теоретико-методологічних аспектів дослідження соціального і правового статусу жінки в період Середньовіччя відзначається авторською індивідуальністю. В основу такого судження покладаємо особливості предмета наукового дослідження, які є підвалинами загальної методології наукового пізнання. Ми також опираємося на методологічні прийоми в межах дослідження правових явищ, притаманних конкретній епосі, що у подальшому слугуватиме достатнім критерієм для уточнення методології наукового дослідження теоретико-методологічних аспектів нормативного означення участі жінки в суспільному житті.

У зв'язку з міждисциплінарною природою предмета цієї наукової розвідки, а також з урахуванням особливостей становлення та стану його наукової розробки, вважаємо за доцільне деталізувати концептуальні положення різних наукових підходів як методологічної основи пізнання процесів становлення соціального і правового статусу жінки у формі дзеркального відбиття рівня та стану нормативного регулювання суспільних

відносин – відносин людинолюбства і підтримання індивідуального суб'єкта – окремої особистості.

З цією метою необхідно дещо скоригувати завдання, які покладаємо перед собою у цьому підрозділі на напрямі визначення методологічного інструментарію із дослідження обраної проблематики. Серед таких завдань розглядаємо потребу в установленні найбільш характерних особливостей предмета наукового розроблення в межах визнаної методології його пізнання, визначенні функціональних можливостей основ сучасного рівня наукового пізнання, обрання додаткових методологічних підходів і методів наукового дослідження як методологічної основи наукової розвідки процесів розвитку соціального і правового статусу жінки як складової процесів діалектичної еволюції суспільства.

Для розв'язання наукового завдання необхідно сформувати належний методологічний інструментарій, який сприятиме дослідженню обраного нами предмета наукового пошуку, а в подальшому розширюватиме сутність наукового пізнання та більш повно проявить якісні елементи правової характеристики соціально-правового статусу жінки в епоху Середньовіччя. Благодатною цариною для виведення авторських висновків щодо предмета дослідження на основі отриманих результатів від застосування комплексу методологічних інструментів і прийомів є те, що в науковій літературі питання порядку формування методологічної основи і методологічного інструментарію наукового дослідження, а також вимог, які до нього покладаються, надається неоднозначно і з надмірним впливом галузевої науки, в рамках якої перебуває предмет наукового пошуку.

Визначаючи головну лінію дослідження, неможливо залишити поза увагою набір методико-правового інструментарію, яким ми обов'язково послуговуватимемось під час провадження нашої дослідницької роботи, а також зможемо сформулювати авторські висновки з проаналізованого масиву оприлюдненого теоретико-правового й історико-філософського знання.

У такому разі ми дослуховуємося висновків Т. О. Дідича про те, що методологічна основа будь-якого наукового дослідження становить необхідний елемент наукового пізнання, забезпечуючи багатосторонність, комплексність дослідження та обґрунтованість отриманих результатів. Від того, наскільки комплексно буде розроблено методологічну базу наукового дослідження, настільки достовірними і багатосторонніми будуть отримані результати [247].

Проведене нами теоретико-правове узагальнення наукового доробку у галузі пізнання явищ правової сфери Середньовіччя показало, що вченими вже зроблено реальні спроби на напрямку формування методологічного інструментарію поліспектрального вивчення деяких аспектів у сфері дослідження соціально-правового статусу жінки в різні періоди української історії. Окремі результати у розробленні цієї проблематики знайшли відбиток у працях таких учених, як-то: С. В. Бобровник, С. В. Кудін, А. Є. Шевченко, Д. А. Шевченко, А. Є. Француз, О. Д. Тихоміров, О. М. Лоцихін, О. М. Головка, І. Й. Бойко, М. С. Кельман, Л. Г. Удовіка, В. С. Макарчук, С. К. Бостан, М. Ю. Бурдін, В. В. Дудченко та ін., на науковий доробок яких посилатимемося у ході викладення матеріалу цього підрозділу дослідження.

Формуючи методологічне підґрунтя наукового дослідження, науковець звертається до об'єктивно зумовлених чинників, серед яких основними є розкриття предмета, на цей час відомий наукознавчий потенціал, вирішення проблеми існування теоретичної і практичної необхідності у подальшому професійному вивченні обраного предмета наукової розвідки. За таких обставин необхідно також враховувати різні вектори наукового розроблення обраної проблематики, наявність усталених методологічних прийомів і методів наукового дослідження, що потенційно можуть бути застосованими у ході аналітико-практичного розв'язання покладеного завдання як окремо один від одного, так і у діалектичному поєднанні на перетині інтересів галузевих наук. У даному конкретному випадку говоримо про право, історію і філософію.

З урахуванням особливостей типів наукового пізнання, які поєднують у собі подібні погляди на конкретні історико-правові явища, відкривається

недостатньо досліджене поле для авторського відбиття уже відомого наукового знання, зводячи його до форми цілісного наукового доробку.

Застосування відкаліброваного правового, історичного і філософського методологічного інструментарію, на наш погляд, сприятиме розкриттю дослідницьких задумів авторів цієї наукової розвідки, а отже – й досягненню мети виокремленої наукової проблеми – визначення соціально-правового статусу жінки в епоху Середньовіччя. Особливу дослідницьку цінність матимуть результати, одержані від взаємодії і комплексного поєднання методів зазначених галузевих наук, спрямованих на дослідження окремих аспектів предмета наукового інтересу.

Проведений теоретико-правовий аналіз обраного наукового масиву за темою дослідження показав, що науковцями різних шкіл і галузевого спрямування застосовуються неоднакові методологічні інструменти для дослідження подібних чи споріднених історико-правових явищ, що призводить до виведення висновків, які, з урахуванням специфіки наукової галузі, розкривають надто вузько досліджувані об'єкти та їх зв'язки в розумінні застосування законів суспільного розвитку, логіки, діалектики, а також правоутворення як процесу упорядкування конкретного виду правовідносин у суспільстві. Така ситуація спостерігається при здійсненому аналізі окремих висновків стосовно визначення й оцінки правового статусу жінки в епоху Середньовіччя, а також при розкритті внутрішніх механізмів, які слугували рушійною силою для нормативного установаження загальнообов'язкових правил поведінки в тогочасних українських суспільствах (говоримо про ті часи, коли сучасна Україна перебувала під владою декількох держав).

Таке судження утворює нас у думці про те, що причиною цієї ситуації є неоднозначне розуміння науковцями методологічної основи наукового дослідження, в результаті чого відбуваються відступи від стовпкової дороги науки, якою є методологія в її класичному сприйнятті. У цьому зв'язку ми говоримо про всебічне охоплення методологічними інструментами предмета наукової розвідки, що забезпечує комплексний характер наукового пізнання на

всіх етапах дослідницької діяльності. Первинним і найнеобхіднішим результатом такого підходу є здатність методології поєднувати, а в подальшому застосовувати способи отримання наукових знань, які виконують різноманітні завдання щодо диверсифікації сприйняття елементного складу досліджуваних історико-правових явищ.

На підставі сказаного вище можна дійти висновку про необхідність визначення найбільш узагальненого методу наукового дослідження, який би відповідав на питання поступальності і циклічності розвитку суспільства з позицій завдань нашого дослідження. Говоримо про можливість філософсько-діалектичного методу, що дозволило виокремити механізми суспільного розвитку у контексті теоретико-правового аналізу історико-правових пам'яток різних епох, сконцентрувати увагу на особливостях владно-звичаєвого обрамлення прав людини, насамперед соціального становища жінки. На цьому етапі ми застосовуємо об'єктивні методи пізнання, які сприятимуть більш повному і всебічному розкриттю особливостей правового статусу жінки в досліджуваній період. Також необхідно тримати у фокусі основне завдання методології, яким є здобуте нове знання в межах обраного предмета наукового пошуку.

С. Д. Гусарєв, досліджуючи проблеми юридичної деонтології, вказує, що за своєю сутністю та функціональним призначенням методологія має акумулювати в собі та в подальшому застосувати способи здобуття наукових знань, які: по-перше, відображають динамічні процеси та явища; по-друге, передбачають особливий шлях, на якому досягається певна науково-дослідницька мета; по-третє, забезпечують всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, яке вивчається; по-четверте, допомагають отриманню нової інформації та її включення до фонду теорії науки; по-п'яте, забезпечують уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці; по-шосте, створюють систему наукової інформації, яка базується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання [248].

На думку В. Л. Федоренко, необхідна для отримання об'єктивного наукового знання методологічна база має здійснюватися шляхом підбору методологічних інструментів, заснованих на методології права загалом і методології конкретної юридичної науки, в межах якої здійснюється наукове дослідження [249, с. 18-20].

Ю. Д. Кунєв вважає, що належна розробка методологічного інструментарію, необхідна для здійснення наукового пізнання, є основоположним питанням для адекватного та повного визначення об'єкта пізнання [250, с. 118].

Заглиблюючись на рівень теоретико-правового дослідження проблем, пов'язаних з правовою оцінкою соціального статусу жінки в період Середньовіччя, відзначаємо особливості методології наукового пізнання цього сегменту староукраїнської історії. До таких висновків приходимо в результаті дослідження теоретико-методологічних аспектів узагальненого стану нормативного регулювання правовідносин у ті часи. Більше того, достатнім, на нашу думку, аргументом є те, що саме методологічна основа універсального наукового пізнання із застосуванням класичних інструментів методологічного дослідження суспільних процесів з позицій права має сприяти його більш повному розумінню як підґрунтя для акумулювання нового знання та критичної оцінки існуючих правових та історико-філософських теорій та гіпотез.

Дотримуючись принципів критичного сприйняття і коректного застосування оприлюдненого наукового доробку з проблем дослідження соціально-правового становища жінки в період Середньовіччя, ми звертаємося до можливостей загальнонаукових методів дослідження, якими є аналіз, синтез, дедукція, індукція, узагальнення, герменевтичний, системний, функціональний методи тощо.

Для нашої наукової розвідки застосування методу науково-правового аналізу сприятиме розкриттю особливостей правового статусу жінки в період Середньовіччя, фаховій оцінці нормативно-правових актів, які на той час визначали роль жінки і її правові межі.

Завдяки структурно-функціональному методу нам вдалося розчленувати складний об'єкт, яким є комплексна категорія «соціальний статус жінки» на складові частини. Така операція наукового синтезу сприяла вивченню зв'язків між структурними елементами історичного і правового характеру, допомогла у визначенні механізмів їх взаємовпливу та взаємодії на перетині обов'язкових (правових) і звичаєвих меж, а також поглибила розуміння на напрямі поєднання специфічних функцій, притаманних кожному елементу цієї системи.

Застосування науково-логічних прийомів аналізу і синтезу сприяло коректному формуванню методології для цієї наукової розвідки в цілому, а також джерельної бази та історіографії дослідження. Послугуючись індуктивним методом, ми змогли об'єднати окремі факти у єдине структуроване знання про особливості соціально-правового статусу жінки в різні періоди Середньовіччя.

Проте, йдучи від загального знання, із використанням можливостей дедуктивного методу, видалось можливим виокремити ще не повністю досліджені елементи у загальному форматі правового регулювання суспільних відносин шляхом аналітико-правового оцінювання внутрішнього змісту правових норм, яким врегульовувалися основи соціального становища жінки в досліджувані періоди. При цьому особливу увагу звертаємо на те, що соціально-правова оцінка правового становища жінки в подальших підрозділах подаватиметься через призму періодизації в рамках конкретного історичного періоду, а саме з XI по XVIII сторіччя.

Для обрання коректних й ефективних підходів для опису явищ і пояснення системних процесів, які мали місце в досліджувану епоху, ми послугуємося можливостями структурно-функціонального методу, в рамках якого досліджуються їхні елементи і залежності між ними в рамках єдиного цілого, а також окремі соціальні явища, що відігравати значущу роль у формуванні правового середовища, в якому викристалізовувалися основи соціального статусу жінки від безсловесної рабині – до повноправного учасника суспільного життя і захисника держави.

Так, звертаючись до наукового доробку І. М. Старовойт, знаходимо судження, яке повною мірою відображає соціальне становище жінки в досліджуваний період. Науковець, опираючись на матеріали власного дослідження, зазначає: «Що стосується жіночого ідеалу, то у протестантизмі декларується більша самостійність жінки у порівнянні з православ'ям. Тут протестантизм наближається навіть до дохристиянської слов'янської культури, коли жінка була більш самостійна та вільна, мала владу, права та привілеї, інколи – пільги. Жінка у таких відносинах впливала на справи не тільки в родині, але й у державі. З XII ст. християнство (православ'я) привносить до українських земель нетрадиційний погляд на жінку. Тепер жінка починає розглядатися як джерело гріховності. Жінка повна вад та недосконалостей» [251, с. 174].

Як зазначає О. В. Кустовська, системний підхід не існує у вигляді чіткої методики з визначеною логічною концепцією. Це – система, утворена із сукупності логічних прийомів, методичних правил і принципів теоретичного дослідження, що виконує таким чином евристичну функцію в загальній системі наукового пізнання [252, с. 5, 7].

Все наведене вище, а також результати авторської наукової розвідки, дозволяють звести в єдине русло задіяний нами методологічний інструментарій. Як поточне узагальнення до сказаного необхідно заручитися підтримкою теоретико-методологічних можливостей герменевтичного та інтегративного методів. Поєднання цих методів дозволило проаналізувати тексти давніх літописів, юридичних збірок, що в попередні історичні епохи були чинними на тих землях, які нині входять до території України, а також інші тексти, які вплинули на розвиток вітчизняного гуманістичного права.

Завдяки герменевтичному методу вдалося сфокусувати увагу на особливостях соціального статусу жінки в епоху Середньовіччя. В результаті здійсненого аналізу форм філологічного викладення тогочасних нормативних документів, тлумачення яких дає можливість зрозуміти сутність та ідеї, що закладені правомочним суб'єктом в основу правового регулювання, ми маємо

змогу визначити стан та потреби суб'єктів права під час здійснення заходів правового регулювання, а отже й коректно зрозуміти зміст, який закладений у правові норми, та можливі суспільно-правові наслідки, які можуть бути досягнуті в результаті впливу обов'язкових правил поведінки.

Все перелічене вище дає можливість авторського тлумачення ситуації в підходах до оцінювання соціально-правового становища жінки в тогочасних суспільствах, які спричинили дію окремих правових та інших засобів завдяки закріплених у них мовленнєвими способами загальнообов'язкових вимог для всіх членів суспільства, насамперед для жінок.

Отримані результати можуть слугувати підґрунтям для виведення особливого значення інтегративного методу як комплексного інструмента дослідження правового явища – соціально-правового статусу жінки в епоху Середньовіччя. У такий спосіб прокладено діалектичні зв'язки між справжніми і змодельованими обставинами в правовому середовищі тогочасних суспільств на землях теперішньої України, що стосувалися нормативно встановленого порядку поводження з жінками, та мали відбиток на їх соціально-правовому становищі.

Логіко-правові результати нашого дослідження не набудуть ознак чітко сформованого доробку без застосування методу наукового узагальнення, який є комплексом «послідовних дій по зведенню конкретних одиничних фактів в єдине ціле з метою виявлення типових рис і закономірностей, притаманних досліджуваному предмету» [253]. Як логічний процес, цей метод у поєднанні з іншими науковими методами дослідження надає можливість сформулювати авторське трактування сутності і змісту базових понять і категорій наукової розвідки на напрямі емпірико-правового оцінювання елементного складу і структури соціально-правового статусу жінки в епоху Середньовіччя, а також представити для публічного обговорення власне розуміння принципів, на яких має ґрунтуватись досліджуваний соціальний феномен.

Отримані завдяки застосуванню загальнонаукових методів дослідження результати вимагають додаткового аналізу спеціально-науковими методами,

якими є компаративно-історичний, компаративно-правовий, спеціально-юридичний (формально-догматичний) тощо. Для поглибленого наукового аналізу обраного предмета наукової розвідки зазначений дослідницький інструментарій забезпечить можливість більш повного і всебічного вивчення соціально-правового становища жінки у Середні віки, об'єднавши для вирішення цього наукового завдання можливості правової науки, історії, логіки і філософії.

Для вивчення особливостей діалектичного зв'язку між конкретними історичними етапами в розвитку нормативно визначеного правового поля щодо місця і ролі жінки в суспільному житті ми послуговуємося можливостями компаративно-історичного (порівняльно-історичного) методу. Як результат - очікуємо віднайти історико-генетичні та історико-типологічні соціально-правові риси, які утворилися на підґрунті подібності у зв'язку з наслідками взаємовпливу однорідних історико-правових подій.

Розкриваючи дослідницьке значення порівняльно-історичного методу, О. В. Бабкіна, К. Г. Волинка вказують, що даний метод заснований на співставленні різних державних і правових систем, окремих державно-правових інститутів з метою виявлення спільного і відмінного між ними [254].

Для більш ефективного використання системи прийомів, на основі порівняння яких надається можливість виявити подібні та відмінні ознаки між досліджуваними правовими явищами (порівняльно-правовий метод), використаємо форми діахронічного, синхронічного, внутрішнього, зовнішнього, нормативного, функційного порівняння.

Так, наприклад, послуговуючись діахронною формою порівняння, ми проаналізуємо особливості правового регулювання суспільного становища жінки на різних етапах середньовічної історії, оцінимо результати послідовності чи недотримання логічного ряду в розумінні функціонування законів діалектики.

Застосування синхронної форми для нашого дослідження сприятиме отриманню відомостей про стан нормативно-правового регулювання соціально-правового статусу жінки одночасно в правових системах різних країн.

У результаті використання функційної форми порівняння відбудеться перехід від соціального факту до його правового регулювання. У такий спосіб, крім порівняльного аналізу соціального становища жінки в різні періоди епохи Середньовіччя, випаде можливість порівняти правові норми, якими узаконювався її соціально-правовий статус.

На перетині порівняльно-правового і порівняльно-історичного методів для нашої наукової розвідки отримуємо нове знання, яке відбиває особливості соціального статусу жінки у досліджувану епоху завдяки, з одного боку – порівнянню історичних реалій дохристиянської й християнської культур, з іншого боку – подається правове середовище, яке характеризує порівнювані історичні періоди з позицій правового регулювання суспільних відносин.

Д. А. Шигаль, досліджуючи проблематику розмежування понять порівняльного, порівняльно-історичного, порівняльно-правового та історико-правового порівняльних методів, зазначає, що поява цих спеціально-наукових методів була викликана, перш за все, бурхливим розвитком науки, що у XVIII – XIX століттях призвів до її розподілу на доволі відокремлені галузі знання [255, с. 829].

Зважаючи на специфічну природу догматичного (формально-логічного) методу, сутністю якого є пізнання, в основному, у кримінально-правовій сфері, що має дихотомічне призначення, ми намагатимемося визначати істотні ознаки історико-кримінального характеру, що становили понятійний апарат регулювання соціально-правового становища жінки в досліджувану епоху. На підґрунті отриманого нового знання введемо авторські дефініції окремих юридичних феноменів.

На думку М. І. Панова, догматичний метод дозволяє визначити логічну обґрунтованість та відповідність побудови правових норм, юридичних

конструкцій та інших нормативних утворень кримінального права законам і правилам формальної логіки [256, с. 31].

Формально-юридичний метод надає змогу проаналізувати взаємозв'язок між сутністю (внутрішнім змістом) і формою публічно-правових утворень, які вміщували в себе обов'язкові норми поведінки в людському середовищі для здійснення нормативно означеного вирішення соціального статусу жінки. Також завдяки можливостям цього методу ми проникнемо в глибинні процеси правоутворення з урахуванням їх часових особливостей, змісту і реального наповнення волею законодавця тогочасних обов'язкових правил поведінки.

У процесі роботи ми використовували саме ті методи і логічні прийоми, застосування яких зумовлювалося необхідністю вирішення певних конкретних дослідницьких завдань. Зокрема, потреба в проведенні адекватного нашому завданню об'єктивного філософсько-правового концептуального аналізу базових понять, які використовуються в дисертації («людина», «особа», «юридична особа», «індивід», «права людини», «правова людина», «цінність», «свобода», «справедливість», «рівність», «соціальна корисність», «соціальна значущість» та ін.), зумовила необхідність звернення до філософських методів (насамперед, діалектичного) і методу історичного аналізу. Завдяки використанню цих методів було уточнено змістовне семантичне значення указаних вище базових термінів і понять, що, у свою чергу, дозволило вибудувати необхідний категоріальний апарат нашого дисертаційного дослідження.

Прагнучи уникнути загрози суб'єктивізму в описанні трансформації уявлень про розвиток правової системи на українських землях, ми поєднали методи критично-компаративного й структурного аналізу, що дозволило співставити та порівняти між собою різноманітні погляди відомих дослідників вітчизняного права. Це, зокрема, допомогло нам зрозуміти, яким чином, починаючи від періоду Київської Русі й до Гетьманщини, відбувалося закріплення в нормах права цивільно-, сімейно- і кримінально-правового статусу особи. У контексті історичного розвитку українського суспільства було

виділено головні закономірності, які характерні для процесів становлення основних різновидів соціальних станів та їхнього юридичного закріплення.

У той же час необхідно залучити певне розуміння в тогочасну оцінку ситуації щодо означення соціального статусу жінки в період розквіту християнства на теренах сучасної України. У цьому зв'язку ми наводимо висновки О. Богданової, яка описує цей стан у суспільстві, опираючись на слова М. Грушевського. Науковець і політик вважав, що такий погляд є чужим для українського менталітету [257].

Проте, вітчизняні науковці, аналізуючи соціальний статус жінки в різні періоди існування української державності, обґрунтовано звертали увагу на нормативно-правове регулювання такого становища жінки.

Так, І. П. Андрусяк, досліджуючи проблеми гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX століття, доходить висновку, що: «...вивчення зародження, розвитку, законодавчого закріплення та втілення в правозастосувальну практику ідеї гендерної рівності потребує залучення широкого спектра наукових методів юридичних наук, таких як теорія держави і права, теорія прав людини, історія політичних та правових учень, міжнародне публічне право, та інших гуманітарних дисциплін, зокрема, феміністської та гендерної методології, соціологічні методи. Тільки такий комплексний підхід допоможе повною мірою з'ясувати усі аспекти аналізованого соціального феномену, визначити специфіку гендерної рівності як правової категорії, з'ясувати зміст та обсяг поняття гендерної рівності, визначити історичні етапи її формування, становлення і розвитку. ...Тому головним завданням історико-правової науки має стати проведення гендерно-правової експертизи пам'яток права, політичних програм, інших письмових джерел історії держави і права». [258, с. 22, 24].

Н. В. Лавриненко досліджує шляхи самореалізації жінки в сім'ї шляхом виокремлення з цього процесу гендерних ознак, колектив науковців (О. А. Бухтіяров та І. Г. Бухтіярова) вивчають шляхи становлення в Україні інститутів материнства і дитинства.

Застосування наукових методів моделювання і екстраполяції виводить нас на більш високий рівень узагальнення структурних елементів нормативно-правового регулювання відносин у тогочасних суспільствах, оскільки історичні джерела, насамперед літературні твори, яскраво демонструють ставлення до жінок з боку влади, чоловічого населення, а також чітко визначають правове поле їх існування. У такому разі ми дослухаємось до висновків Джоан Келлі, яка досліджувала правове становище жінок в період Ренесансу. Науковець вважає, що події, які зумовили історичний розвиток чоловіків, звільнивши їх від природних, соціальних та ідеологічних обмежень, мали зовсім інші, навіть протилежні наслідки для жінок» [259, с. 46].

З об'єктивних причин ми не можемо повною мірою застосувати це судження до жінок, які проживали на тогочасних українських землях. Проте висловлене узагальнення прокладає шлях до всебічного осмислення подій минулого з заявлених проблем шляхом застосування логічних прийомів і апробованих методологічних інструментів з позицій незаангажованої оцінки, відмежувавшись від класових, релігійних, національних упереджень.

Разом з тим, ми припустимось суттєвої помилки, залишивши поза увагою пролонговану дію такого інструмента методологічного дослідження, яким є аксіологічний метод. Адже жодне суспільство не ігнорувало засобами для власного розвитку і проведений нами історико-правовий аналіз тогочасної наукової і літературної спадщини засвідчує про високу активність жінок на напрямках морального й інтелектуального збагачення суспільних інтересів.

Визначаючи аксіологію права як систему теоретичних понять, висновків, концепцій щодо цінності права [260], необхідно з таких позицій оцінювати вклад українських жінок епохи Середньовіччя у загальну скарбницю загально соціальних цінностей.

Як зазначає Н. Неновські, ціннісний підхід не може абстрагуватися від людини, адже він базується на її потребах та інтересах, що покладено в основу його оцінок. Аксіологічний підхід загалом уособлює ставлення людини до об'єктивного предмета оцінки, до певного явища, вказуючи, як слід

поставитися до цього явища, як його використати, якщо воно корисне, та уникнути – якщо шкідливе. Ціннісними критеріями у сфері права виступають його ідеали, в основі яких лежать визначені суспільні потреби, інтереси.

Коментуючи наведене судження, посилаючись до методологічних інструментів (історизму, аналізу, синтезу, екстраполяції), ми припускаємося думки про те, що всі «моральні і правові межові знаки» відіграють надважливу роль у становленні соціально-правового статусу всіх членів суспільства незалежно від гендерного типу. Особливість кожного суспільно-політичного і економічного ладу полягає у тому, наскільки вони готові реально продемонструвати декларовані цінності у питаннях людяності.

На нашу думку, основними науковими методами, які забезпечили можливість досягнути мети наукової розвідки і вирішити поставленні завдання, є комплексне поєднання загальних і спеціальних методів наукового дослідження. Саме вони заклали методологічний базис для проведення цілісного дослідження філософських та історико-правових засад соціальної цінності людини в цілому, так і виокремити особливості соціально-правового статусу жінки в досліджувані історичні періоди, завдяки чому повною мірою використано можливості аксіологічного методу.

З урахуванням широкоаспектності наукових підходів до визначення методологічного інструментарію наукового дослідження ми виробити власний шлях. На підґрунті авторського теоретико-правового аналізу предмета наукового дослідження вважаємо доцільним вирізнення головного інструмента наукового дослідження, який, заглиблюючись в обрану наукову проблематику, гуртуватиме навколо себе допоміжний методологічний інструментарій для більш повного і всебічного вирішення покладеного наукового завдання. Застосований у роботі комплексний підхід до вирішення наукових завдань, що містить у собі, насамперед, критичний компаративний аналіз надрукованих матеріалів за темою дослідження й системний аналіз практичного досвіду, накопиченого в процесі розвитку та вдосконалення правової системи, спрямованої на захист прав людини, як в нашій країні, так і у світовій практиці,

сприятиме повномірному процесу застосуванню обраного нами методологічного інструментарію.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Вивчення історіографії предмета наукового дослідження дало змогу зосередити увагу на ключових напрямках наукового пізнання, що обрамлено завданнями цього наукового доробку в контексті загального розроблення інших аспектів нормативно регулювання правовідносин у тогочасному суспільстві. Такий підхід до аналізу історіографії акцентуватиме увагу на ключових напрямках його пізнання, зумовлених потребами нинішнього суспільного запиту до більш повного врегулювання соціального й правового статусу жінки без врахування гендерної ознаки.

Так, з позицій авторства в новому осмисленому сприйнятті показано належно впорядковану систему структурних елементів досліджуваного явища, яким є соціально-правовий статус жінки в епоху Середньовіччя. Здійснене якісне і глибинне наукове дослідження, авторська інтерпретація оприлюднених наукових підходів, їх розширення і збагачення сприяли виокремленню необхідного обсягу фахового наукового доробку, на підґрунті якого виведено нове бачення елементного складу соціального й правового становища жінки в досліджуваній період.

Здійснений нами аналіз історичної, філософської і правничої спадщини надав змогу охарактеризувати закономірності розвитку історико-правового середовища, пов'язаного з нормативним регулюванням соціального й правового статусу жінки в епоху Середньовіччя, і, як наслідок, обґрунтувати рівень сучасної наукової розробки предмета наукової розвідки, а також окреслити ті тенденції і потреби наукового пізнання, які забезпечують і обґрунтовують перспективи подальшого вивчення відповідного явища в цілому, чи окремих складових цілісного процесу формування соціального статусу людини як інструмента вирішення конкретного індивіда.

Апробовані для нашої наукової розвідки методи та прийоми створили необхідний історико-філософський і правовий ареал, який забезпечить розв'язання наукового завдання – дослідження соціального статусу жінки в епоху Середньовіччя. Завдяки застосованому методологічному інструментарію здобуто нові відомості, які, будучи на перетині низки наук, а саме логіки, права, історії та філософії, повною мірою відбивають особливості соціального й правового становища жінки в епоху Середньовіччя як результат провадження гендерної політики.

У результаті застосування загальнонаукових методів ми дослідили закономірності зародження, розвитку, становлення та функціонування фахового розуміння системоутворювальних елементів правового феномену – соціальний і правовий статус жінки в епоху Середньовіччя; особливості та логічний ланцюг у формуванні уявлень про соціальний статус жінки в досліджувані епохи, в результаті чого з'явиться можливість здійснити авторське доповнення і корекцію тих наукових підходів, які на цей час оприлюднені, і є підґрунтям для проведення нашого наукового дослідження.

Узагальненим досягненням від застосування спеціально-наукових методів стало повне і всебічне вивчення соціально-правового становища жінки у Середні віки, об'єднавши для вирішення цього наукового завдання можливості правової науки, історії, логіки і філософії; визначення особливостей діалектичного зв'язку між конкретними історичними етапами в розвитку нормативно визначеного правового поля щодо місця і ролі жінки в суспільному житті епохи Середньовіччя.

Більш повно методологічна сторона нашого наукового доробку представлена в підрозділі 1.2.

Підсумовуючи вищевикладене, можемо стверджувати, що здійснений в рамках цього наукового дослідження аналіз філософської, історичної спадщини і юридичних пам'яток з використанням повного комплексу методологічних інструментів і прийомів є підґрунтям для вирішення інших завдань цієї наукової розвідки, а саме розуміння соціальної цінності жінки в Україні у період

Середньовіччя шляхом надання характеристики її суспільного статусу у добу Київської Русі, в другій половині XIV – першій половині XVII ст., а також дослідження ціннісного змісту поняття «соціальна й правова цінність жінки» у період Гетьманщини.

РОЗДІЛ 2

РОЗУМІННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ ЖІНКИ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

2.1 Характеристика соціальної цінності жінки у добу Київської Русі

Соціальна цінність жінки є невід'ємним елементом, частиною більш ширшого поняття, а саме: «соціальна цінність людини». У свою чергу, соціальна цінність людини, безперечно, має витoki з розуміння людини у філософському та філософсько-правовому аспектах. Тому на початку даного розділу ми поставили за мету надати лаконічну, але змістовну характеристику філософсько-правовій інтерпретації таким поняттям, як-то: «людина», «цінність людини», «соціальна цінність людини». Потім же – безпосередньо перейти до надання характеристики усвідомлення у суспільстві Київської Русі соціальної цінності жінки, виявити особливості осмислення соціальної цінності жінки в другій половині XIV – першій половині XVII ст., нарешті – з'ясувати аксіологічний зміст поняття «соціальна цінність жінки» у період Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.).

Слід зазначити, що філософське розуміння людини залежало від сприйнятого в різні історичні періоди філософського осмислення світу (космоцентризм, теоцентризм, природоцентризм, соціоцентризм, антропоцентризм, гуманізм, логікоцентризм). Кожна з них розглядала людину, виходячи з власних концепцій щодо розуміння природи людини, її буття.

Як вважає А.М. Орлеан, кожна з концепцій лише дещо більше від інших акцентує увагу на один з аспектів людської сутності або людського буття. Тому кожна з історичних філософських концепцій лише додає розуміння ще одного відтінку складної, багатогранної та досить неоднозначної конструкції під назвою «людина» [1, с. 3 – 4]. На погляд Д.А. Гудими, всі «...дефініції різнобічно, проте абстрактно підходять до визначення поняття людини, оскільки єдиний об'єктивний критерій для побудови «всеохоплюючої»

дефініції відсутній» [2, с. 258 – 259]. В.С. Бігун наголошує, що думки мислителів можна поєднати у три підходи до визначення людини: дескриптивний; атрибутивний; сутнісний [16, с. 24 – 25].

У сучасному науковому полі підкреслюється думка, що: - людину відрізняє членороздільна мова; - вона є суб'єктом суспільно-історичної діяльності та культури і істотою, що являє собою найвищий ступінь розвитку живих організмів на Землі; - вона є втіленням високих моральних та інтелектуальних властивостей; - її слід розуміти як істоту біологічну та соціальну; - лише вона має специфічний спосіб буття (практику), володіє свободою, творчістю, свідомістю; - вона є суспільною істотою, що має свідомість, володіє виразною мовою, виробляє і використовує знаряддя праці; - вона відображає загальні риси людського роду, тобто характеризує родову істоту; - людина є цілісністю, якій внутрішньо притаманні діяльність і варіативність (унікальність) як наслідок поєднання взаємодії її соціальності та природності; - вона є соціально-культурною формою буття біологічної істоти виду *Homo sapiens* (сутність людини розуміється через поняття культури); - вона є істотою універсальною і може відображатись у всьому і відображати у собі все; - людина – це стан, що твориться безперервно, це постійне зусилля стати людиною тощо [3, с. 736; 4, с. 301 – 302; 5, с. 116; 6, с. 220; 7, с. 317; 8; 9, с. 493; 10, с. 409, 411; 11, с. 88; 12, с. 3; 13, с. 311].

Сучасні учені виділяють такі основні ознаки людини та особливості її природи: - наявність розуму; - свідомості та самосвідомості; - редукцію інстинктивної поведінки, що уможливорює розвиток соціальних структур; - специфічний спосіб життя; - соціальність; - екзистенцію; - цілеспрямовану діяльність; - творчість; - можливість вибору; - духовність та наявність духовних потреб; - бажання змінюватись; - свободу, обов'язок і відповідальність; - здатність творити слово; - можливість мати абстрактне мислення; - включає природні, соціальні, духовні, загальнолюдські та космічні елементи; - наявність людського змісту, жити у культурній парадигмі та у стані принципової незавершеності [10, с. 408; 14, с. 243 – 247; 15, с. 13 – 15].

Разом з тим, історичний поступ людства дає підстави дещо уточнити визначення поняття «людина», виходячи з поєднання різних її характеристик. Тому варто погодитись з тими ученими, які стверджують, що недостатньо визначити людину як біосоціальну істоту, яка має мислення, мову, здатна створювати знаряддя праці, а також використовувати їх у своїх цілях [1, с. 5; 17, с. 23]. Ряд вітчизняних науковців зазначають, що людина має вкрай важливу ознаку як духовність, яка і відрізняє її від інших живих істот. Тому, на нашу думку, слід підтримати їх погляд, що людина має біологічну, соціальну, духовну сутності, вона поєднує фізичне і духовне, природне і соціальне, успадковане та набуте нею при житті [1, с. 6; 2, с. 259; 17, с. 25; 18, с. 291]. Крім того, учені стверджують, що людині притаманні ще кілька рис: творіння, руйнація та збереження своєї ідентичності [18, с. 291; 19, с. 143; 20, с. 424 – 425]. Безперечно, що увесь хід розвитку людської цивілізації – це перехід від миру до війни і навпаки, відбудова свого буття на засадах збереження свого Я.

Таким чином, людину у філософському аспекті можна ідентифікувати як істоту біологічну, але соціалізовану, що має духовність і кілька важливих рис: здатність до творіння, руйнації, збереженні власної ідентичності.

Разом з тим, важливою сферою буття людини є правова. Отже, філософське розуміння людини доповнюється філософсько-правовим усвідомленням ознак людини. У філософсько-правовій літературі можна знайти безліч дефініцій людини саме з правового аспекту. Вони зводяться, в основному, до таких, як-то: «правова людина», «юридична людина», «правовий суб'єкт» тощо. Ряд учених наголошують на відмінностях між поняттями «правова людина», «юридична людина» та «правовий суб'єкт». «Правова людина» – це індивід, якому з огляду на його природу притаманні вроджені правові якості, що є найважливішою складовою загального соціального права. Натомість, «юридична людина» – це індивід, який у процесі соціалізації здатний сприймати, реалізовувати та трансформувати право як спеціально-соціальне явище [2, с. 260 – 261; 21, с. 12; 22, с. 104]. «Правовий суб'єкт» – це

істота, яка уособлює правове буття, принцип права, виступаючи його активним носієм і реалізатором [23, с. 154; 24, с. 11].

Отже, можна стверджувати, що філософське поняття «людини» обов'язково має включати й філософсько-правове її осмислення через поняття «правова людина», «юридична людина», «правовий суб'єкт»; діяльність людини опосередковується правом і регулюється його нормами; соціальна (а, зрештою, й правова) цінність людини «кристалізується» через призму права.

Не менш важливою проблемою є відповідь на питання про дефініцію поняття «цінність», її природу. Слід зазначити, що в історії філософської думки склались різні інтерпретації даного поняття. Як вважає Є. Ковальов, значний поштовх у розвиток теорії цінностей зробили представники німецької класичної філософії [25, с. 43 – 45]. У той самий час, у сьогоdnішній науці не існує єдиного підходу до надання визначення поняттю «цінність». Як зауважує Ф.Г. Семенченко, сучасні теоретичні дискусії розгорнулись навколо п'ятих аспектів (чи є об'єкт цінністю або чи має він якусь цінність; цінностями є або предмети, що мають значення для людини, задовольняють її потреби або це є абстрактні сутності; цінністю є індивідуальне або надіндивідуальне утворення; спосіб включення цінності до структури особистості; цінність може розглядатись як норма, стандарт поведінки або як ідеал, ціль, що задає загальний напрям діяльності) [26, с. 59 – 61].

В основному, дефініції поняття «цінність», які надаються ученими, відображають: специфікацію цінностей як взаємовідносин між об'єктом і суб'єктом; як об'єктів, що слугують задоволенню інтересів людей; як явищ свідомості, які визначають ціннісну діяльність особи або таких, що віддзеркалюють уявлення про матеріальні і духовні блага (таких визначень близько 16) – і зводяться до домінації об'єктивістського чи суб'єктивістського аспектів [12, с. 4; 14, с. 301; 23, с. 161; 27, с. 27; 28, с. 25; 29, с. 215; 30, с. 91, 93; 31, с. 137; 32, с. 106; 33, с. 116; 34, с. 6; 35, с. 414; 36, с. 393; 37, с. 13; 38, с. 11, 29; 39, с. 65; 40, с. 6 – 7, 14; 41, с. 756].

При великому масиву визначень, тим не менше, їх об'єднує, на думку Т.В. Журавльової, те, що цінність невіддільна від людини, сфер людського буття, адже «цінності приходять у світ завдяки людині, оскільки вона є джерелом цінностей» [42, с. 244], іншими словами – певні категорії, що значущі для неї.

Крім великого масиву визначень, існує й значна кількість груп цінностей, які виділяються ученими. Це, зокрема: - предметні і духовні; - матеріальні, природні, соціально-політичні; - предметні і суб'єктні; - цінності другорядного значення, повсякденного попиту і побуту, вищі цінності; - складні-прості, скриті-активні, розвинені-нерозвинені, істинні-псевдоцінності; - позитивні і негативні (неприємне, неблагородне, хибне, несправедливе, потворне, профане); - егоїстичні й альтруїстичні; - ситуативні й стійкі; - пізнавальні й предметно-перетворювальні; - первинні й вторинні; - реальні й потенціальні; - абсолютні та відносні; - вічні й актуальні; - цінності-норми і цінності-установки; - цінності життя і культурні цінності; - глобальні цінності, традиції, догми, філософські авторитети й ідеологічні постулати; - абсолютні, відносні, псевдоцінності; утилітарні, пізнавальні, управлінські, моральні, естетичні, споживчі, творчі; - цінності-ідеали, цінності-бажання, цінності-повинності; - цінності-цілі й цінності-засоби тощо [10, с. 390, 392; 12, с. 4; 14, с. 309; 23, с. 163; 28, с. 25; 31, с. 89, 90; 34, с. 4; 43, с. 256 – 259; 44, с. 71; 45, с. 91 – 92; 46, с. 4].

Серед усього розмаїття класифікацій і видів цінностей знаходиться місце і цінностям, що є притаманними українцям. Учені виділяють такі: 1) індивідуалізм; 2) світоглядна толерантність, що виражає здатність українського народу приймати у свою культуру ментальні настанови інших народів та їх культур; 3) кордоцентризм, що означає перевагу чуттєвого та екзистенційного над раціональним і більш стриманим; 4) антропоцентризм, який підсилювався з ідейного боку архетипом софійності світу; 5) глибинний оптимізм [34, с. 11].

Учені з давніх часів намагались знайти місце людини у безлічі цінностей. У XX та на початку XXI ст. більшість науковців схилиються до думки (яку ми підтримаємо), що людина є абсолютною цінністю, а всі інші цінності є цінностями-засобами. Саме в цьому вбачається філософсько-антропологічний підхід як «світоглядна аксіоматична ідея про найвищу цінність біосоціального індивіда», «визнання самоцінності людини стає і центральною ідеєю гуманізму, і її вихідною умовою, що ґрунтується лише на факті існування людини як біосоціодуховної істоти», а «Гуманізм – це філософський і етико-соціологічний принцип відношення до людини як до вищої цінності» [47, с. 122; 48, с. 201; 49, с. 250; 50, с. 13; 51].

Іншими словами, абсолютна цінність людини має синтезуючий характер стосовно всіх інших цінностей, і у даному випадку йдеться про аксіологічне розуміння людини, що ґрунтується на гуманістичному, антропоцентричному аспекті. При цьому абсолютна цінність людини має три складові. Перша включає самоцінність, друга – аксіологічне ставлення до іншої людини, нарешті, третя стосується інтерпретації людини як вічної цінності поза хронологічно-історичних рамок та просторових меж. Визнання людини абсолютною цінністю також дозволяє розглядати її в межах двох сучасних підходів: філософсько-антропологічному («людина як цінність») та філософсько-аксіологічному («цінність людини»). Це, у свою чергу, уможливорює здійснити історично-правове дослідження соціальної цінності жінки в Україні у рамках антропологічного (жінка розглядається як цінність через її діяльність та результати цієї діяльності, які є людиномірними і включають поняття самоцінності) та аксіологічного (жінка наділяється різними якостями, її діяльність може розглядатися і через призму її біосоціодуховної сутності, але вона не обов'язково уявляється як абсолютна цінність) підходів.

Враховуючи зазначене, слід з філософсько-правових позицій розглянути питання розуміння поняття «соціальна цінність людини». У сучасній науковій літературі продукується думка, що дане поняття слід осмислювати через поняття «сенс життя» і «призначення» людини. Перше з них

позначає «всю повноту цілеспрямованої життєдіяльності людини, індивіда як представника людського роду; він має особовий, конкретно-історичний характер, він багатобразний, динамічний, локальний; така характеристика «сенсу» пояснюється тим, що людина по своїй суті є соціально-творча і діяльна істота, і постійно ставить перед собою все нові і нові цілі й завдання. «Призначення» виражає кінцеву мету існування людини як родової істоти, виражає сенс самого сенсу її буття як індивіда і особи» [11, с. 90].

Деякі учені визначають поняття «корисність» у сенсі «значення», «призначення» ж схильні розглядати в аспекті «результат діяльності», а поняття значущість дуже близьке до поняття цінність [52, с. 28]. Ми не погоджуємось з такою інтерпретацією зазначених понять, і принагідно до напрямку нашого історично-правового дослідження, вважаємо, що соціальну цінність жінки слід дійсно аналізувати під «зрізом» вищезазначених понять, але в іншому розумінні: «призначення» етимологічно означає напрям, мету діяльності, що конкретно і необхідно зробити людині і віддзеркалює «значення» чи «значущість» вчинків; натомість, зміст «корисності» передається через «результат діяльності», досягнення або ні кінцевої мети.

На нашу думку, соціальна цінність людини, яка пізнається у зв'язку із поняттям «корисність», розуміється нами як досягнення людиною актуальних на сьогодення цілей, реалізація відповідних завдань, конструктивне вирішення значущих для людства у певний період проблем. Таке визначення включає, передусім, філософський та філософсько-правовий аспекти.

Але при цьому будемо робити акцент на двох історичних та географічних категоріях: час (XI – XVIII ст.) та простір (Україна); враховувати конкретно-історичні умови, головне – розглядати зазначені поняття у взаємозв'язку із поняттями «держава», «суспільство», «громада», «родина» («сім'я») тощо. Іншими словами – як осмислювалась соціальна цінність жінки в Україні протягом XI – XVIII ст. через її корисність для загалом соціуму та його структурних елементів (утворень), як впливали результати діяльності жінки на розвиток державно-правових інституцій, громад, сім'ї тощо.

Крім того, поняття соціальна цінність жінки актуалізується і у зв'язку з тим, що досліджуваний період корелюється із періодом панування християнства, адже «Розглядаючи питання, пов'язані з жінкою, головну увагу християнські мислителі зосереджували на її створенні та призначенні», а «З поширенням християнства поступово змінюється становище та самосвідомість жінки» [53, с. 143; 54, с. 114].

При цьому будемо враховувати і поняття «гендерна рівність» принагідно до історичних умов існування України, адже «Історично склалося так, що сутність чоловіка і жінки та їх взаємодія – чи не головна інтрига суспільства», а «У сім'ї між чоловіками і жінками існував поділ не рольовий, а територіальний. Жінці належав внутрішній простір, чоловікові – зовнішній. Це робило господиню сильною постаттю. Формою родинного устрою був матріархат, поєднаний з моногамією» [55, с. 141; 56]. Очевидно, варто погодитись із думкою ряду українських учених, що «Поступово, з роками, жінка виходить із тіні пасивного соціального існування і починає грати, так би мовити серединну соціальну роль» [57, с. 205], а це, очевидно, пов'язане, з історичним перебігом часу, зміною історичних періодів у розвитку людської цивілізації, у тому числі – і важливої її складової, тобто, української.

Важливо наголосити і на такому понятті як «архетип» українського народу, який включає традиційність, звичаєвість, повагу до людини, смислове забарвлення значущості ролі жінки в суспільстві. «В етнічно виразному архетипі жінки-матері репрезентуються такі риси національного менталітету, як працьовитість, працелюбність, дбайливість, притаманні українській нації і є запорукою життєвого успіху взагалі, а не лише за гендерною ознакою» [58]. У зв'язку з цим варто проаналізувати деякі причини поважного ставлення до жінки в українському суспільстві. Так, деякі учені наголошують на тому, що важливою передумовою була особливість моделі доіндустріального українського села, пріоритетом для кожного українця було дещо приватне, родинно-звичаєве.

Причому, за словами ряду учених, «Така схема соціальної структури патріархального села більш-менш стабільна для всіх, принаймні європейських, традицій», а «Більшість проблем, які виникали в селянській родині та селянській громаді, розв'язувалися на засадах звичаєвого права», «І якщо чоловік – це голова родини, її опора, то жінка – її серце, її душа. І саме від жінки залежить, яким буде настрій в домі, якою буде в ньому атмосфера. Саме від жінки, від її мудрості, виваженості та зрілості багато в чому залежить щасливе сімейне життя», «Образ Матері-жінки для української культури пов'язувався з берегинею-заступницею роду (а образ дівчини – з моральною чистотою)» [59, с. 16; 60; 61; 62].

У цілому слід погодитися із думкою учених, і висловити такий погляд: так як Україна є частиною європейського простору не лише географічно, але й історично, то вона увібрала багато традицій країн Європи; разом з тим, в Україні урбанізація відбулась, на відміну від держав Європи, набагато пізніше, тому й традиції українського села домінували досить довгий історичний період. А це, у свою чергу, визначало роль жінки в українському суспільстві й її доволі високий соціальний статус.

Зрозуміло, що такі передумови багато у чому впливають і на характеристику соціального статусу жінки в період Київської Русі. Філософське та філософсько-правове осмислення цінності людини у Київській Русі певною мірою вплинуло на розуміння соціальної цінності жінки. Таке осмислення міститься у літературі філософського характеру. До неї слід віднести такі твори як «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово» (або «Моління») Данила Заточника, «Слово про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Послання до Фоми» Климентя Смолятича, «Притча про людську душу і тіло» Кирила Туровського, «Ізборник» 1073 р., «Ізборник» 1076 р. та інші [63, с. 76-77].

На думку ряду сучасних дослідників, філософське та філософсько-правове розуміння цінності людини включало такі характерні риси:

- домінував постулат «внутрішньої людини» (тобто, людини, наділеної високими морально-духовними якостями: доброчинністю, людинолюбством, милосердям);

- найголовнішою цінністю людини визнається духовність;

- у людини виявляється «образ Божий» (це означає, що людина має розум, володіє свободою вибору і волі);

- людина цінується за її творчість, самодіяльність, самостійність, наполегливість, працелюбство, самодостатність, відповідальність, наявність честі і гідності, сміливість, патріотизм;

- людина та її життя виступають як особливі цінності, самоцінності, що свідчить про гуманістичний характер давньоукраїнської філософсько-правової думки;

- розвиток людини розуміється як постійне самовдосконалення (духовне вдосконалення);

- людська особистість бачиться унікальною, вільною і рівною [64, с. 8; 65, с. 9, 11; 66, с. 14; 67, с. 4; 68, с. 170].

Зазначені ознаки дають підстави стверджувати, що у філософській літературі Київської Русі людина, її буття розумілись з людиномірно орієнтованих та антропологічних поглядів. Варто приділити увагу і тому, що філософська література Київської Русі створювалась у період панування релігійного світогляду. Разом з тим, у ній теоцентризм включав зазначені вище погляди. «В той історичний період чинна філософсько-правова думка дійсно світоглядно тяжіла до теоцентризму і, відповідно, розглядала, насамперед проблему божественного походження людини, а необхідність її самопізнання й пошуку сенсу її життя найчастіше зводилася до закликів піклуватися про спасіння своєї душі, а не накопичення багатств» [69, с. 240]. Дійсно, «релігійний світогляд слугував основою для науково-літературного сегменту суспільного розвитку, створював умови для формування й оцінки соціальної ролі жінки в період XI – першої половини XIV ст.» [70, с. 34].

Отже, можна говорити про те, що філософське та філософсько-правове розуміння цінності людини базувалось на релігійному світогляді з яскраво зафіксованими у літературі аксіологічними та антропологічними елементами.

Слід зазначити, що суспільство Київської Русі, на противагу класичним середньовічним суспільствам країн Західної Європи, не було чітко ієрархізованим. Отже, суспільні класи не були «закриті», тобто, у правовому відношенні оформлених станових та корпоративних привілеїв не існувало. Це означало, що було можливо здійснити перехід з одного класу до іншого, до бояр і дружинників мали доступ представники інших верств населення [71, с. 79; 72, с. 171; 73, с. 67].

Безумовно, це використовували особи, які мали відповідні особисті якості. Саме на цих особливостях, що належали до суто індивідуальних, і ставали важливою передумовою концентрації власної самодостатності, але не на тих рисах, що представляли ту чи іншу соціальну групу, акцентує увагу у творі «Моління» Д. Заточник [74, с. 142]. Ним, зокрема, цінується розум, мудрість, освіченість, свобода, моральність, працелюбність, і «розумна від природи, із ґрунтовними знаннями, працююча і наполеглива людина була гідна на повагу і почесне місце серед князівського оточення, незалежно від соціального становища» [75]. Морально-етичне самовдосконалення і практична реалізація особисто вільною людиною своїх можливостей в різних сферах суспільного життя виступали об'єктивними умовами соціального, економічного, культурного, державно-правового та іншого розвитку країни. Тобто, необхідність такого розвитку вимагала самодостатньої і розвиненої у духовному аспекті людини.

Слід зазначити, що поняття такої еволюції в розумінні звичайної особи, що належала до сільської громади Київської Русі, завжди пов'язувалось, передусім, з інтересами Київської Русі як держави. Про неї, її велич і могутність, служіння їй йдеться у багатьох філософських творах доби Київської Русі, а також «Слові о полку Ігоревім», «Слові про погибель Руської землі» невідомих авторів, «Повісті минулих літ» Нестора. Саме тому, на нашу думку,

соціальна цінність людини у Київській Русі, а також і жінки, розумілась через аспект «інтересів Руської землі»: як вільна особа, жінка, завдяки використанню свого потенціалу, закріпленим нормами права можливостям, могла забезпечити ці інтереси. Отже, йдеться про таке поняття як «призначення» або «значення».

Вище ми зазначали, що поняття «корисність» варто розглядати у сенсі «результат діяльності». Тобто, ці два поняття тісно переплітались, де «призначення» є первинним елементом (що жінка могла зробити для захисту інтересів Руської землі), а «результат діяльності» – вторинним, залежним від першого (що реально було зроблено для цього).

Що ж означає поняття «інтереси землі Руської»? Можна окреслити кілька напрямів забезпечення цих інтересів, зокрема:

- охорона кордонів; - зменшення соціального протистояння; - зусилля щодо єдності Руської землі; - централізація державного апарату (управління державними справами); - торгівля з іншими країнами; - проведення розумної фінансової політики; - підвищення рівня законності; - дипломатичні, зовнішньополітичні зносини; - розвиток економіки; - християнізація тощо. Саме ці напрями, на наш погляд, і формували поняття «призначення» («значення»). Інша річ – яким чином досягався «результат діяльності», або чи була користь від реалізації цих напрямів.

Якщо уважно подивитись на зміст цих напрямів, не важко помітити, що їх реалізація лягала на плечі давньоукраїнських князів (у тому числі і жінок-княгинь). Так, митрополит Іларіон наголошував на тому, що саме руські князі були відповідальні за збереження єдності Русі, яка, за словами Іларіона, «знана і чутна у всіх чотирьох кінцях світу» [76]. Інші прославлені автори: В. Мономах («Повчання...»), Нестор («Повість минулих літ»), невідомий укладач «Слова о полку Ігоревім» також наголошували на обороні кордонів рідної землі, на об'єднанні задля недопущення децентралізаційних процесів [77; 78; 79].

Як видно із змісту зазначених вище напрямів, вони у тій чи іншій мірі відображали як зовнішні, так і внутрішні функції держави. В яких же сферах найоптимальніше проявили себе давньоукраїнські княгині, у чому полягає зміст

їхньої соціальної цінності? Почнемо із напрямів, які віддзеркалювали зовнішні функції держави. Найголовніше – це налагодження дипломатичних (і нерозривно як на той час пов'язаних з ними торгових зносин), проведення активної зовнішньополітичної діяльності. У цій царині проявили себе багато княгинь, але ми звернемо увагу на кілька постатей.

Це, зокрема, княгиня Ольга, дружина, а згодом – удова вбитого деревлянами у 945 р. князя Ігоря. Так, літописні джерела, інші історичні й історично-правові пам'ятки стверджують, що у 955 р. (або 957 р. чи 963 р.) вона відвідала Константинополь, а її супроводжував почет із багатьох знатних жінок. «Імператор Костянтин Багрянородний у своєму творі «Про церемонії візантійського двору» чимало місця присвятив перебуванню княгині у Візантії» [80, с. 28]. Вона вміло розв'язувала дипломатичні питання, і тому запросила імператора бути її хрещеним батьком (хоча, насправді хрестилась княгиня в Києві). Але її вояж не мав лише характеру налагодження дружніх стосунків з імперією: відомо, що разом з нею прибуло 44 купці, а з Візантією було укладено торгову угоду: «Присутність у складі посольства великого числа купців може свідчити про те, що місія Ольги мала на меті розв'язати насамперед економічні питання» [81, с. 40].

Княгиня Ольга проводила широку дипломатичну політику, і «географія» її зовнішньополітичної діяльності не обмежується Візантією: відомо, що вона вела дипломатичний діалог з німецьким кесарем Оттоном I. «За її правління відбувся дипломатичний прорив у стосунках з європейськими монархіями. Хроніка «Продовжувача Регіона» оповідає про її перемовини з імператором Священної Римської імперії Оттоном I. У ній, до слова, Ольга іменується «королевою русів» [82].

Беззаперечною є «користь» від такої діяльності очільниці Київської Русі: із Священною Римською імперією було налагоджено якщо не дружні, то рівноправні дипломатичні стосунки, а з Візантією було на певний час укладено усну домовленість про мир (але до того часу, поки син Ольги князь Святослав не здійснив походи на Дунай), відновлено торгові стосунки, і купці з Русі могли

вільно торгувати у Константинополі. Н.В. Полонська-Василенко справедливо зазначає, що «треба визнати, що Ольга зробила винятково велику справу: тоді як Олег і Ігор внаслідок тяжких війн складали договори, Ольга, мирним шляхом, який на багато століть випереджував її добу, зав'язує дипломатичні стосунки з двома наймогутнішими державами тодішнього світу – двома Римськими імперіями, двома Римами» [83, с. 33].

Можна згадати й інших княгинь, зокрема, велику княгиню Ірину-Інгігерду, дружину князя Ярослава Мудрого, яка «виступала як посередниця в переговорах між чоловіком і князем Мстиславом Тмутараканським після міжусобної війни та намагалась запровадити систему розподілу конкретних території між братами» [82]. Цікаво, що у кінцевому рахунку брати примирились: Ярославу дістався Київ та ряд областей Правобережної України, його брату – Чернігів та Тмутаракань.

Активними дипломатичними зносинами займалась й княгиня Анна, дружина князя і засновника Галицько-Волинського князівства Романа Мстиславича, мати князя Данила Галицького. Після смерті у 1205 р. князя вона стала регентшою при малолітніх дітях Данилі та Василькові. Це був складний час, адже підняло голову непокірне боярство, на землі князівства зазіхали Польща та Угорщина.

Тому княгиня повела тонку дипломатичну гру з очільниками цих двох держав, а метою було – збереження єдності князівства, забезпечення за Данилом престолу. У результаті її дії були успішними, корисними, адже «маневруючи між польськими князями і угорським королем, таки домагається утвердженню влади принаймні на Волині» [82]; «Ціною страшних зусиль, ціною власних амбіцій, жертв, вічного страху за життя своїх синів зберегла вона для них основну частину держави Романа. Ця віковична база князів Мстиславичів залишилась вірною синам Романа, і в цьому заслуга Ганни» [83, с. 48].

Безперечно, що дипломатичними зносинами займались й інші княгині, але про них мало свідчень у літописах, західних хроніках, народних переказах.

Як зазначають українські учені Я.Д. Ісаєвич та О.Р. Федорів, приймала послів і вела переговори Ольга Романівна, дружина Володимир-Волинського князя Володимира Васильковича, коли він занедужав [84].

Завершуючи аналіз напрямів діяльності, які забезпечували «інтереси землі Руської» й відображали зовнішні функції держави, слід, на нашу думку, звернути увагу ще на два важливих факти:

1) Організація династичних шлюбів доньок давньоукраїнських князів із королівськими домами Західної Європи. Початок цьому процесу слід віднести до часів правління Ярослава Володимировича (Мудрого). Як відомо, всіх своїх доньок він видав за королів Західної Європи: Анастасія була видана заміж за угорського короля Андрія, Єлизавета – за норвезького короля Гаральда, Анна – за французького короля Генріха I. Як зазначають Я.Ф. Радиш та О.В. Кожухар, «Традиція династичних шлюбів, починаючи з Володимира Великого (кін. 10 ст.), підтримувалася одинадцятьма поколіннями руських князів, аж до правнуків короля Данила Галицького (20 – ті рр. XIV ст.)» [85, с. 114]. Яка була від цього користь або результат? Думається, що таким чином налагоджувались добросусідські відносини із країнами Європи, що сприяло, безумовно, й налагодженню торгівельних зв'язків.

2) Культурно-просвітницька місія давньоукраїнських князівні за кордоном у сенсі «призначення». Таку діяльність проводила дружина угорського короля Бели Євфросинія Мстиславівна, сестра великого київського князя Ізяслава II, яка активно поширювала українську культуру в Угорщині. Вона «сприяла піднесенню «руської»-української культури при угорському дворі: там лунала слов'янська мова, кріпла православна церква» [83, с. 71]. «Корисність» такої діяльності втілились у формуванні дружніх політичних зв'язків між Угорщиною та Київським князівством.

Перейдемо до тих напрямів забезпечення інтересів землі Руської, які відображали вже внутрішні функції держави. У першу чергу, це – управління державними справами. На той час вони були двох видів. Перший полягав у тому, що таке управління здійснювала повновладна господарка – княгиня (як

правило, після смерті князя). Другий наповнювався елементами регентства, коли удова-княгиня управляла державними справами при малолітніх княжичах.

Перший вид яскраво представлений діяльністю княгині Ольги. Її діяльність у цій царині виявляється у встановленні адміністративних пунктів, заснуванні нових сіл та міст. «Першими самостійними державними рішеннями княгині Ольги після смерті її чоловіка Ігоря Олеговича, було, за свідченням дослідників, «усмирення древлян» та поділ держави на адміністративні округи, так звані погости – господарсько-адміністративні й судові осередки» [85, с. 119].

Крім того, княгиня повністю ліквідувала місцеві княжіння, тим самим здійснивши централізацію держави, а також встановила чіткі кордони між областями. Ефект, користь («результат діяльності») від таких реформ беззаперечний: держава з набору хаотично і нетривке між собою пов'язаних місцевих князівств поступово перетворюється на єдину та міцну Русь, спроможну протистояти зовнішнім ворогам.

Другий вид представлений діяльністю княгині Анни, дружини князя Романа Мстиславича. Вона здійснювала по смерті чоловіка функції регента при малолітніх княжичах Данилі та Василькові (1205 – 1219 рр.) «Користь» від регентства Анни важко переоцінити, адже завдяки цьому вона зберегла для Данила єдине Волинське князівство.

Іншим важливим напрямом було злагодження у Київської Русі соціальних протиріч. Прикметно, що княгиня Ольга правила державою 20 років, якраз на цей час припадає «тиша» на Русі: літописи не згадують жодного народного повстання чи заворушення. Зрозуміло, що «користь» є доволі цінною, так як відсутність протистояння в державі робить її тільки міцнішою, консолідованою та згуртованою перед викликами сьогодення.

Багато уваги приділялось також фінансній політиці, налагодженню економічних відносин, розвитку торгівлі. І знов можна говорити про непересічну особистість княгині Ольги, яка здійснила у цих напрямках ряд важливих реформ:

1) Вона дала розпорядження, щоб по Дніпру та Десні були встановлені «перевісища» – сіті для улову риби, та «ловища» для диких тварин. Крім того, в лісах та хащах встановлювались знамена – княжі таври, які позначали місця для збирання меду диких бджіл, а також «боброві гони» (там водились бобри, що давали хутро, яке цінувалось за кордоном) [80, с. 29]. Приватним особам було суворо заборонено у цих місцях полювати, ловити рибу чи збирати мед.

2) Княгиня проводила мудру фіскальну політику. Базуючись на сумному досвіді свого чоловіка, князя Ігоря, якого вбили деревляни якраз за спроби хаотично й безсистемно збирати данину, вона провела ряд відповідних реформ. Зокрема, вона встановила чіткі й прозорі «устава та уроки», якими передбачалось стягнення фіксованих «оброків» (податків), яке населення звозило у відповідні місця – погости. «Вона запровадила чіткі норми збирання данини зі слов'ян – тобто тепер люди розуміли, скільки і чого мають віддати князям за захист своїх земель від ворогів» [86, с. 8].

Тим самим вона кардинально змінила фіскальну політику держави: якщо князі Олег та Ігор наповнювали державну скарбницю за рахунок стягнення данини, то Ольга ввела податок. Хочемо нагадати, що спроможність державних органів стягувати податки є однією з ознак держави. При цьому, дві третини коштів надходили до Києва, а третина – до Вишгорода (це місто було особистим доменом княгині). «Таким чином, Ольга очевидно внесла розмежування між прибутками державними і особи володарки. В цьому відношенні Ольга на багато віків випередила інших володарів» [83, с. 29].

Всі ці заходи давали свій позитивний результат («користь»): зміцнення князівської влади, посилення економічної й політичної могутності держави, а системна фіскальна політика сприяла також усуненню соціальних протиріч.

Ще один важливий напрям – спроби християнізації Київської Русі. Княгиня Ольга сама хрестилась, і намагалась розповсюдити християнську релігію на теренах держави. Як стверджують літописи, вона намагалась заручитись у цій справі підтримкою Візантії, але її спроби були невдалими.

«Найважливішою причиною заморського посольства русичів науковці вважають порушення питання про хрещення Русі, оскільки тоді у розвитку держави як першорядне поставало питання ідейного обґрунтування нових форм суспільного життя» [85, с. 112]. Але за часів Ольги суспільство ще не «дозріло» до переходу від язичництва до християнства.

Як видно з тексту багато місця займає діяльність давньоукраїнських княгинь; ми спробували визначити їх «призначення» та «користь» від такої діяльності. Це є зрозуміло, адже літописи, інші джерела провідне місце відводили постатям представників провідних верств населення, у першу чергу – княгинь. З іншої сторони, зовсім не згадується життя жінок-простолюдинок. Спробуємо розібратись усе ж, у чому полягала їх соціальна цінність.

Для часів Київської Русі жінка виконувала ендогенні (внутрішні) функції, а чоловік – екзогенні (зовнішні). Це означало, що жінка-простолюдинка брала на себе турботу про дім, у той самий час як чоловік порався на полі, був воїном, купцем, княжим службовцем тощо. Це накладало свій відбиток і на «призначення» жінки. Як стверджує ряд українських учених, «Жінок суспільство розглядало насамперед як помічниць чоловіка, вони виконували роботу з домашнього господарства та догляду за дітьми, яку в суспільстві вважали легшою за чоловічу. Сфера реалізації жінки у традиційному суспільстві – це родина та дім. Тож «правильною» програмою життя жінки вважали роль дружини, матері, домашньої господині» [87]; «Подібно самій природі, жінка-мати здійснює на землі священне покликання Родиці, здатної народжувати життя й плекати його. Українська мати є Родицею й навчителькою своє родини, берегинею роду та народних звичаїв. Українська жінка завжди сприймалась як надійний товариш чоловіка, його вірна супутниця, вправна господиня» [88, с. 115].

Якщо проаналізувати думки науковців, то можна дійти висновку, що з давніх часів «значення» жінки-простолюдинки, «корисність», які віддзеркалювали її соціальну цінність, полягала у таких видах діяльності, як-то: допомога чоловікові, народження дітей та їх догляд і виховання, ведення дому

та господарства, створення позитивного мікроклімату у сім'ї, збереження споконвічних звичаїв українців. Дані види діяльності залишились актуальними і за часів Київської Русі. Це, зокрема, підтверджується низкою статей Просторової Правди, в яких регламентується права жінки в сім'ї, порядок набуття нею спадщини, права удів тощо.

Із хрещенням Русі церква «націлює» жінку саме на таких видах діяльності, як-то: вірність чоловікові, ведення господарства, створення позитивного мікроклімату, народження і виховання дітей, вітальська багатодітність. «Участь жінки в організації домашнього господарства в той час була вагомим, адже в умовах середньовіччя з характерним для нього пануванням особистого, натурального господарства саме дім була основним життєвим простором для людини. Тут під впливом жінки-матері формувалися погляди підростаючого покоління, і тому адресатом багатьох повчань церковників, які стосувалися виховання дітей, була сама жінка» [81, с. 33].

2.2 Осмислення соціальної цінності жінки в XV – першій половині XVII ст.

У XV – першій половині XVII ст. філософська й філософсько-правова думка розвивалась під впливом ідей Ренесансного гуманізму. У філософському аспекті цей період варто осмислювати як низку учень, автори яких обґрунтовували земне стихійне самоутвердження людської особистості та її прагнення охопити і досягнути світ у його цілісності.

Період Ренесансу пов'язують з розповсюдженням у філософській та культурній сферах ідей гуманізму, які стверджували право людини на щастя, самовираження, вільний від релігійних обмежень розвиток наук, і у рамках якого було сформовано поняття людини як вищої цінності, творця власної долі.

Слід зауважити, що розповсюдженню ідей Ренесансного гуманізму в Україні у XV – першій половині XVII ст. сприяли ряд передумов. Серед них

ряд українських учених називають низку факторів тодішнього соціально-економічного, політичного, релігійного і культурного життя, які впливали на формування відповідної духовної культури [89; 90, с. 20; 94, с. 14].

Ідеологічну базу поширення антропоцентричних поглядів в Україні у ренесансній та гуманістичній формі становила традиція, що поступово складалась у країнах Західної Європи і розповсюджувалась через Польщу. При цьому, суттєвий вплив справила філософська та філософсько-правова думка Київської Русі. Зокрема, ще з періоду Київської Русі давньоукраїнська філософська та філософсько-правова традиція звертала увагу на проблеми людини, її самопізнання, на розуміння її сутності, мети життя, проблемах свободи вибору, індивідуального та особистого в людині.

Як слушно зауважує В. Литвинов, розвиток ренесансного гуманізму в Україні у XV – першій половині XVII ст. пройшов два етапи:

- на першому (до середини XVI ст.) гуманістів більше цікавлять суспільно-політична, конфесійна та етична проблематика;
- за часів другого періоду (від другої половини XVI ст. – до початку XVII ст.) відбувається інтенсивна розробка ранніх гуманістичних ідей у переплетенні з реформаційними, а також з ідеями візантійського Відродження. На цьому етапі з'явилися відомі культурно-просвітницькі, наукові, літературні й освітні об'єднання; характерною ознакою того часу стало активне формування історичної самосвідомості українського народу, розвиток ідеалу гуманістичного патріотизму [92, с. 13 – 14].

У працях таких видатних філософів та мислителів як-то: Григорій Саноцький, Юрій Дрогобич, Павло Кросненський, Лукаш із Нового Міста, Станіслав Оріховський-Роксолан, Йосип Верещинський, Севастьян Кленович, Шимон Шимонович, Симон Пекалід, Іван Домбровський, Лаврентій Зизаній Тустановський, Стефан Зизаній, Дем'ян Наливайко, Мелетій Смотрицький, Кирило Транквіліон-Савроvecький, Хома Євлевич, Йов Борецький, Касіян Сакович, Іван Вишенський та інших висвітлено найбільш значущі, базові

характеристики філософського та філософсько-правового розуміння цінності людини в Україні у XV – першій половині XVII ст.

До них сучасні українські учені віднесли: - людина має активно самоутверджуватись у житті; - визнання самоцінності й самодостатності людини, яка володіє свободою самовизначення; - людина є вільною та богоподібною істотою; - людина є малим світом, що повторює великий світ; - сенс життя людини визначається не тільки спасінням душі, але й перспективою її власних учинків, вона здатна творити себе і змінювати світ, реалізувати власні творчі здібності, прагнути до земного щастя; - людина покликана здійснювати самопізнання та пізнання її місця у світі; - серед найбільш важливих позитивних характеристик людини проголошувались індивідуалізм, особиста доблесть, творчі здібності, працьовитість, доброчесність, активність у суспільному житті, героїзм, гідність, шляхетність, мужність, мудрість, розум, патріотизм, освіченість, розсудливість, благородство, енергійність, передбачливість, справедливість, братерство, людинолюбство; - особиста значущість людини визначалась не аристократичним походженням, а індивідуальними якостями [64, с. 8; 66, с. 14 – 15; 89; 90, с. 21, 23; 91, с. 17, 18; 92, с. 13, 17, 18; 93, с. 264 – 266; 94, с. 11].

Отже, можна констатувати, що філософське і філософсько-правове осмислення цінності людини в Україні у XV – першій половині XVII ст. набуває розвитку у порівнянні з попереднім періодом: у цей час воно поступово еволюціонує у сторону поєднання антропоцентричних та аксіологічних елементів. Слід зазначити, що деякі українські учені вважають, що зміст осмислення людини у цей час відображається у антропокреатоцентризмі або антропоцентричному індивідуалізмі [64, с. 9; 66, с. 15].

Проте, варто підтримати погляд низки українських науковців, що:

- Ренесансний гуманізм не міг стати духовною програмою саморозвитку кожної людини; - він був зорієнтований на творчу еліту і тому характеризувався вузькою кастовістю; - українські гуманісти були лише елітарною групою світських інтелектуалів [95, с. 121 – 122; 96, с. 54].

Зрозуміло, що за часів Середньовіччя і стрімкого розвитку станового суспільства гуманістичні ідеї про свободу і рівність для всіх не могли відповідати інтересам привілейованих феодальних верств населення – магнатам і шляхті. Так, у першій половині XV ст. суспільно-політичне і правове життя українських земель ґрунтувалось, в основному, на демократичних нормах звичаєвого права, Руської Правди, які підтверджувались обласними привілеями князів Великого князівства Литовського.

Але ситуація починає кардинально змінюватись з другої половини XV ст. Магнатсько-шляхетський стан перетворюється на замкнену групу, яка захоплює як політичну владу, так і земельну власність. На перших порах це санкціонується становими привілеями великих князів і королів (Жалувана грамота короля Казимира 1457 р.), а у XVI ст. було видано три редакції Литовського Статуту, а також Статут на волюки 1557 р., в яких остаточно закріплено принципи феодального права-привілею для шляхти, її політична першість, а селянство ж у своїй основі було закріпачено і втратило свої ділянки.

Філософське та філософсько-правове осмислення соціальної цінності людини є, безумовно, ідеалізованим відтворенням того, що має бути. Проте, не варто забувати про історично-конкретну ситуацію, що склалась на українських землях у XV – першій половині XVII ст. Відповідно, це впливало і на осмислення соціальної цінності жінки в ту добу.

Йдеться, передусім, про спеціалізацію напрямів діяльності жінки, її «призначення», і відповідно, «корисність» (результат діяльності) залежно від її приналежності до різних верст, груп, прошарків населення. На нашу думку, ця спеціалізація залежала від низки факторів:

По-перше, спеціалізація була притаманна і для діяльності жінок у період Київської Русі. У той час, як ми зазначали у попередньому підрозділі, діяльність для забезпечення «інтересів землі Руської» проводили великі княгині (Ольга, Ірина-Інгігерда) та княгині – дружини місцевих князів (Анна Романівна, Ольга Романівна, Євфросинія Мстиславівна та інші). В основному, вони займались дипломатичною, зовнішньополітичною, культурно-просвітницькою

діяльністю, налагодженням торгівельних стосунків з іноземними країнами, управлінням державними справами, злагодженням соціальних протиріч, фіскальною політикою, проблемами християнізації Русі. Натомість, вільні жінки-простолюдинки (нагадаємо, кріпацтва в Київській Русі не було, існувала лише матеріальна чи фінансова залежність) займались господарством, народженням і вихованням дітей, створенням позитивного мікроклімату в сім'ї, збереженням народних традицій.

Істотні зміни відбулись у XV – першій половині XVII ст. Поступово, але неухильно змінилась соціально-економічна ситуація в українських землях, що увійшли до складу Великого князівства Литовського, а згодом – до Речі Посполитої.

Як зазначалось вище, у досліджуваний період в Україні формуються класичні феодальні відносини, виникають стани. Утворюється, зокрема, привілейований стан магнатів і шляхти; з іншої сторони, існує й прошарок особисто вільного населення (в основному, це були міщани (та й то, які проживали у містах на Магдебурзькому праві), реєстрові козаки та інші). Крім того, низка факторів як внутрішнього (утиски панів), так і зовнішнього характеру (наявність ворожого Степу) покликала виникнення вільного по факту стану запорізького козацтва. Але величезну масу мешканців складали безправні кріпаки-«хлопи» й їх дружини.

У цьому зв'язку достатньо цікавою, а разом з тим, і дискусійною, є думка, яку висловила українська дослідниця Д. Кохан, яка зазначила, що становище жінки в українській сім'ї зумовлене особливими господарсько-майновими правами; володіння рухомим і нерухомим майном, контроль над певною господарсько-виробничою сферою та змога розпоряджатися деякими грошовими сумами сприяли доволі високому статусу заміжньої жінки-господині [88, с. 117].

Взагалі, зазначене є справедливою тезою, але не враховує історичних реалій періоду, що досліджується. Таку ідеальну конструкцію можна застосувати, якщо мова йде про жінок, що належали до привілейованих верств

населення, вільних міщанок або козачок. Але ніяким чином це не стосується жінок-кріпачок, адже слід нагадати, що все майно, яке перебувало у володінні кріпацької сім'ї, належало їй пану. Тому, і юридично, і фактично, невольні жінки якраз-то й були позбавлені можливостей до отримання високого статусу у тодішньому феодальному суспільстві.

Всі названі групи населення різнилися соціальним статусом, правовим положенням, участю у здійсненні політичної влади, наявністю земельної власності тощо. Це якраз, на нашу думку, і зумовило відмінності у «призначенні» (відповідно – «корисності») жінок, що належали до названих груп населення, як наслідок, можна прослідкувати і різний зміст їхньої соціальної цінності.

По-друге, істотно змінилась державно-політична складова у досліджуваній період. Якщо Київська Русь, принаймні, до другої чверті XII ст. була відносно централізованою державою, то потім настають часи роздробленості. Якраз у період централізації княгині, що очолювали країну, могли проявити себе як дипломати, проводити фінансову політику, займатись економічною діяльністю тощо.

Натомість, у Великому князівстві Литовському (приблизно, з другої половини XV ст.), тим більше – у Річі Посполитій, центробіжних процесів не відбулось. Адже склався доволі потужний державний апарат (великий князь (король), «Пани-Рада» (сенат). Звісно, існували потужні магнатські осередки (як приклад, Острозьких, Чарторийських, Потоцьких, Вишневецьких, Корецьких, Сангушів та інших), які були повновладними володарями у своїх маєтностях, але їм було не вигідно проводити політику децентралізації з двох основних причин: небезпеки селянсько-козацьких повстань та нападів татар й інших сусідніх держав.

Зазначене накладало свій відбиток і на діяльність жінок, що належали до магнатсько-шляхетського стану: юридично і фактично державою управляли чоловіки, вони проводили дипломатичну діяльність, керували економічною сферою, здійснювали фінансову політику тощо.

Тому-то ми й не маємо достеменних свідчень, що такі види діяльності здійснювали дружини володарів держави (хоча є відомості про залучення шляхтянок до державних справ, але на локальному рівні). Відповідно, напрями діяльності жінок-шляхтянок переносяться в іншу площину, змінюється їх «призначення», «корисність», відтак, по-іншому вже осмислюється їхня соціальна цінність.

По-третє, це – зовнішня загроза українським землям зі сторони татар з Кримського ханства, які здійснювали грабіжницькі набіги з півдня, вбиваючи людей, тягнучи їх в неволю; тисячі українців й українок опинились в Османській імперії (можна назвати історично відомі факти, коли султани брали собі за дружин українок-полонянок: найбільш відома Роксолана, дружина Сулеймана I, українки були дружинами Османа II, Ібрагіма, Мустафи II), були продані в рабство в інші країни.

Це з історичною закономірністю зумовило (разом із посиленням соціального, національного, релігійного гніту з боку магнатів й шляхти) формування оборонців України – стану козацтва. Разом же з козаками готовими дати відсіч були й жінки-козачки. Таким чином, формується якісно новий напрям діяльності жіноцтва, пов'язаний з обороною власної землі.

I, нарешті, по-четверте. Одним з елементів історичної специфіки існування українського суспільства у XV – першій половині XVII ст. є постійна експансія католицької, а після Берестейської унії 1596 р. – греко-католицької релігії в українські землі. Це був період перманентної боротьби православної церкви за збереження своїх прав. Такий хід подій наклав свій відбиток і на появу доволі важливого напрямку діяльності, передусім, українських жінок-шляхтянок, які залишилися патріотками: захист православної церкви, її підтримка і опіка, фінансова допомога, популяризація православної релігії, створення нових осередків православ'я, в яких поміж іншим мали дістати збереження і розвиток українська мова і культура.

Традиційно розпочнемо з характеристики такого напрямку як участь жінок в управлінні державними справами. Вище ми зазначали, що така участь

була ними здійснювана на локальному (місцевому) рівні. Так, коли польський король Сигізмунд Август звелів присягнути на унію Великого князівства Литовського й Польського королівства, то разом і шляхтичами присягнули і шляхтянки – удови, що мали маєтності. За свідченням українських учених, до присяги були приведені княжна Васи́лиса Ружинська, княгиня Катерина Скорупинська, пані Михайлова Козинська, каштелянова Луцька; причому зять Козинської – князь Микола Ярославович мав право на підпис лише після матері сімейства [97, с. 36; 98, с. 23; 99, с. 294; 100, с. 62].

Шляхтянки також брали участь й у справах місцевого самоврядування (наприклад, займали посади старости, війта тощо). Так, посаду старости міста Корсунь отримала після смерті чоловіка його дружина Софія; так само посаду війта міста Бар також після смерті чоловіка отримала його удова Катерина Кавецька; дружина шляхтича Дубницького після його смерті опанувала посаду війта міста Володимир; війтом міста Луцька певний час була шляхтянка Богдана Єлович-Малиновська тощо.

І таких прикладів можна навести багато. Взагалі, «Володіння маєтностями, повноправність, повага в суспільстві давали українським жінкам вищих суспільних станів права на видачу документів різної ваги – від адміністративно-господарських розпоряджень щодо управління війтівством чи староством до надання права самоврядування окремим містам і розподілу земель і маєтностей» [97, с. 37].

Зрозуміла й «користь» від цього роду «призначення» жінки: адже завдяки такій діяльності зберігалась можливість нормального функціонування органів місцевого самоврядування, забезпечувались державно-владні стосунки між володарем та його підданими.

Чим можна пояснити таку активну діяльність жінок-шляхтянок на місцевому рівні. На нашу думку, справа полягала у тому, що становище жінки-шляхтянки залежало не стільки від суспільного становища її чоловіка, скільки від її матеріального стану. Справа у тому, що всі три редакції Литовського Статуту були спрямовані на: по-перше забезпечення її майнової незалежності

від чоловіка; по-друге, створення широких можливостей до успадкування нею найголовнішого багатства тих країн, де панував феодалізм, землі. Вочевидь, це і було запорукою її самостійності, наявності тих «прав і вольностей», якими володіли й чоловіки-шляхтичі. Тому слід погодитися з думкою українського науковця О. Кривошия, що шляхтянки, особливо удови, офіційно не приймаючи участі у політичному житті, але володіючи інколи величезними земельними латифундіями, мали досить значну суспільну вагу у своїх повітах [98, с. 22; 101, с. 28].

Так, українська учена Н. Яковенко наводить приклади величезних земельних угідь, якими володіли магнатки на території Волині: Ганна з Острозьких Ходкевичів володіла 106 поселеннями, що нараховували 6813 димів (тобто, селянських хат), Катерина з Острозьких Замойських мала у власності 83 поселення, Софія Острозька – 76, Христина Єломалинська – 21 поселення [102, с. 92].

Не менш, а можливо, й більш вагомою, є меценатська, культурно-просвітницька діяльність українських жінок-шляхтянок, які намагались сприяти захисту в Україні православної церкви та релігії. Можна згадати славетні імена таких жінок, як-то: Анастасія Гольшанська-Заславська, Ганна Гойська, Раїна Соломирецька, Галшка Острозька, Софія Чарторийська, Галшка Гулевичівна, Раїна Могилянка та інші. У цілому, вони намагались підтримувати морально й матеріально православну церкву, сприяли інтелектуальній діяльності українського суспільства, дбали про укорінення в Україні ренесансних, гуманістичних ідей, поширювали освіту, підтримували видання книг.

Як справедливо зазначає ряд українських учених, наслідуючи традиції руських князівн, жінки займалися добродійністю, що виявлялося в заснуванні шкіл, монастирів, будівництві церков, укладанні та виданні книжок. Можна виділити три основні напрями участі жінок у формуванні української нації та творенні власних суспільно- і державотворчих традицій: 1) захист православної віри й відстоювання інтересів православної церкви; 2) добродійницька діяльність; 3) культурно-освітня діяльність – заснування шкіл, організація

освітнього процесу, участь в братському русі, а меценатська діяльність вважалась цілком закономірним явищем тогочасного українського життя [98, с. 23; 100, с. 63; 103, с. 195].

До таких видів діяльності слід віднести: - заснування ними православних церков, монастирів, також шкіл при них; - фінансування їхніх потреб; - створення грошових фондів для нових православних шкіл, опіка над вже існуючими; - заснування братських шкіл; - підтримка церковних та культурних православних діячів; - переклад Євангелії на українську мову.

Можна навести масу прикладів, що засвідчують реалізацію культурно-просвітницької, меценатської діяльності. Обмежимось найбільш характерними:

- шляхтянка Катерина Угорницька передала всі свої маєтки Києво-Печерській лаврі;

- княжна Олена Горностаєва Чарторийська фінансово допомагала Пересопницькому монастирю;

- Софія Горностаєва у своєму маєтку відкрила друкарню, в якій з грецької мови на українську здійснювався переклад книги Святого Письма;

- княгиня Анастасія Заславська передала часину своїх маєтностей Волинському Дворецькому монастирю;

- Ганна Гойська надала фінансову допомогу церкві Успіння в Почаєві та друкарні, що існувала при церкві, так само й шляхтянка Олена Статкевич підтримувала православну церкву у волинському селі Юсиптичі;

- за свої кошти засновує монастирі княгиня Раїна Соломирецька;

- дружина козацького полковника Стародубського полку Ганна, неподалік міста Ніжин засновує церкву та притулок для бідних старих жінок;

- шляхтянка Раїна Ярмолинська заснувала у своєму маєтку у Кременецькому повіті православний монастир;

- вона ж та господарівна Марія Могила підтримували у своїх повітах православні монастирі та школи;

- Олена й Софія Чарторийські заснували при Пересопницькому монастирі православну школу для сільських дітей;

- княжна Ганна Острозька у своєму заповіті передбачила передачу великої суми грошей на потреби Острозької академії та монастиря Святого Спаса;

- шляхтянка Єлизавета Могила підтримувала фінансово Львівське братство, а її донька Ганна Могила сама вписалась у братчики.

Українські православні жінки-шляхтянки також активно підтримували церковних та культурних православних діячів. Зокрема, магнатка і княгиня Раїна Могилянка Вишневецька добре знала і підтримувала церковного православного діяча Ісаю Копинського (згодом він став митрополитом Київським і заснував в її маєтностях три православних монастирі).

Але особливу увагу слід звернути до двох постатей православних жінок-шляхтянок. Перша – це княгиня Анастасія Юріївна Гольшанська-Заславська. Саме «вона зуміла реалізувати найголовнішу ідею свого часу – переклад Святого Письма на живу народну мову, а також уживання народної мови в Богослужінні» [104, с. 43]. Йдеться про переклад Пересопницького Євангелія (переклад було закінчено у 1561 р.). Не можна переоцінити таку діяльність княгині, адже спілкування в українському суспільстві провадилось українською ж мовою, але молились люди церковнослов'янською.

Це був потужний крок, який сприяв інтенсифікації процесів самоідентифікації та самоусвідомлення українського народу. Справа у тому, що на час перекладу Пересопницького Євангелія (середина XVI ст.) в Україні ще не виникли ідеї, притаманні добі Просвітництва, зрозуміло, що не було демократичних, національно-орієнтованих платформ, які б могли об'єднати українство, не було мислителів, які б пропагували теорії національного об'єднання, не було й культурно-громадських осередків, діяльність яких була б спрямована на залучення українського суспільства до боротьби за свої національні права.

Тому-то православна церква й була, фактично, єдиною суспільною інституцією, яка могла через Богослужіння на українській мові сприяти

згуртуванню широких мас українського поспільства. Саме у цьому й полягає історичне значення перекладу Пересопницького Євангелія.

З іншої сторони, «історична місія» у вигляді «призначення», досягнення певної мети, була втілена у понятті «корисність» (як результат діяльності): українство отримало нарешті змогу спілкуватись з Богом простою, всім зрозумілою живою народною мовою, що неминуче мало призвести у майбутньому до об'єднання українців, їх самоідентифікації, зрештою – до національно-визвольної війни та соціальної революції середини XVII ст. під проводом гетьмана Б. Хмельницького.

Не менш важливу справу зробила й українська православна жінка-шляхтянка Галшка Гулевичівна. Саме її по праву вважають фундаторкою славнозвісної Києво-Могилянської академії. У 1615 р. у місті Києві Г. Гулевичівна передає свою землю під Київський Братський монастир і Братську школу, ставши, фактично, їх засновницею. Як зазначає З. Хижняк, не відомо, в яку суму оцінювалась садиба Галшки, але тільки за спробу відібрати землю у братства (хай то будуть навіть родичі) встановлювався штраф у 10 тисяч польських злотих [105, с. 50].

Безперечно, передача власної землі під монастир і школу, що призвело до появи одного з наймогутніших центрів української освіти – Києво-Могилянської академії, була непересічною подією тих часів. «Меценатка Галшка Гулевичівна навічно подарувала співвітчизникам свої землі для організації важливої освітньої справи – навчання дітей і виховання в них високих патріотично-громадянських почуттів» [85, с. 114].

«Корисність» була вкрай важливою не тільки для підтримки православної церкви, але й розвитку православного богослов'я, піднесення культури українського суспільства, зрештою, як і у випадку перекладу Пересопницького Євангелія українською мовою, – сприяння самоідентифікації українського народу.

Як резюме, можна зазначити наступне. Як одне з «призначень» (мета діяльності) української православної жінки-шляхтянки було здійснення нею

культурно-просвітницької, меценатської діяльності, спрямованої на підтримку та захист православної церкви й релігії (будівництво нових церков та монастирів), організацію освіти на українській мові (різноманітні школи, що існували при монастирях), заснування і надання фінансової допомоги православним братським школам, переклад українською мовою Святого Письма, підтримка православних церковних та культурних діячів тощо.

«Корисність» від такої діяльності полягала у поширенні і популяризації української мови, збереженні православної церкви та релігії, залученні українців до освіти (наскільки це було можливим за часів суцільного кріпацтва), навчанні дітей, вихованні у них патріотичних і високих громадянських почуттів, у кінцевому рахунку – створення дієвого підґрунтя для самоусвідомлення та самоідентифікації українців.

Вище, при розгляді такого напрямку діяльності як управління державними справами, ми поставили за мету вияснити: що сприяло реалізації окремими представниками привілейованого стану даного напрямку. Таку саму мету ми ставимо і щодо здійснення культурно-просвітницької, меценатської діяльності.

На наш погляд, слід виділити, принаймні, три основні причини у цілому вдалої реалізації зазначеного «призначення»:

1) Патріотичний менталітет значної групи українських жінок-шляхтянок, які намагались відстояти права православної церкви. Також – це любов до України, українського народу та мови, переконаність у необхідності їх захисту в умовах зростаючих утисків з боку Речі Посполитої, чітке розуміння недопущення насильницької полонізації та суцільного запровадження католицької й греко-католицької релігій.

2) Освіченість та грамотність українських жінок-шляхтянок. Очевидно, що для ведення зазначеного напрямку діяльності необхідні такі умови, адже освічена людина із почуттям патріотизму і бажанням діяти сама здатна сприяти, щоб і інші теж були освічені. Без відповідної освіти людина не

може у принципі здійснювати благодійність, бути меценатом, проводити просвітницьку діяльність.

Українські жінки-шляхтянки (і не тільки згадані вище, адже це зрозуміло, не повний перелік) були освіченими, грамотними, культурними людьми, які якраз у силу своєї освіченості розуміли, що їх «призначення» – посильна допомога іншим представникам українського суспільства через здійснення меценатської та культурно-просвітницької діяльності. «Високу освіченість жінок привілейованого стану сучасники вважали справою звичайною – багато з них мали домашні бібліотеки, перекладали й видавали церковні книги» [97, с. 39].

За влучним висловом І. Петренко, «Деякі жінки вищих станів здобували освіту, та й серед міщанок було багато письменних. Відомий мандрівник Павло Алеппський, уперше ступивши на українську землю в Рашкові на Дністрі 1654 р., одразу зауважив, наскільки є культурний український народ: «Починаючи цим містом, себто по всій козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їхні жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів» [86, с. 14].

Деякі із жінок, що належали до магнатсько-шляхетського стану мали, навіть, вищу освіту. Як зазначає О. Кривоший, неписьменність серед жінок вищих і середніх верств українського населення була досить рідкісним явищем; більше того, деякі шляхтянки мали вищу освіту. Серед них княгиня Ганна Корецька, княжна Анастасія Юріївна Гольшанська, сестри княжні Олена та Софія Чарторийські та інші [97, с. 39].

3) Наявність земельних латифундій та фінансів як економічна база здійснення меценатської, культурно-просвітницької діяльності. Без цієї основи, зрозуміло, здійснювати благодійництво було неможливо. Які ж джерела формували земельні багатства та фінансові ресурси жінок-шляхтянок?

Вище нами було зазначене, що одним із джерел було успадкування. І хоча, наприклад, донька після батька успадковувала лише одну чверть майна

(іноді це були грошові суми), тим не менше при великих розмірах земельних угідь це була значна земельна латифундія.

Інше джерело – через низку різноманітних угод, передусім – купівля землі.

Ще одне, і мабуть, найвагоміше джерело – так звана «материзна». Її деякі учені визначають як придане жінки у вигляді нерухомості або наділу землі, яке ніколи не входило в загальносімейне майно, не ділилося між членами сім'ї, а передавалось у спадок лише по материнській лінії і становило окремий жіночий юридично-майновий інститут [97, с. 40; 100, с. 66].

Інші схильні під материзною розглядати материнський спадок, або маєтки, нерухомість, що успадковані дівчиною від її батьків; до складу материзни могло входити й «віно» матері (віно – певне матеріально благо, що передавав наречений майбутній жінці, перебувало у власності жінки, своєрідна гарантія її особистої та майнової незалежності) [106]. Але у будь-якому випадку заміжня жінка-шляхтянка мала здатність накопичити велику кількість як земельного, так і фінансового ресурсу.

Слід зазначити, що удова була ще більш самостійна на відміну від заміжньої жінки, так як закон гарантував їй отримання як мінімум третини власності небіжчика, у деяких випадках вона могла розраховувати і на всі маєтки померлого чоловіка.

Таким чином, можна констатувати, що жінка-шляхтянка мала самостійність і свободу прийняття важливих рішень у господарській сфері, що забезпечувалось економічними факторами і гарантувалось законодавством. Вона ні від кого не залежала і була вільною хазяйкою своєї власності, могла нею розпоряджатися, мала не обмежене право його продавати, міняти, передавати у заставу, передавати будь-кому, у тому числі церквам та монастирям, вона також не була позбавлена і права вільно купувати різного роду майно.

Наступним напрямом діяльності як «призначення», якого ми не помічаємо (принаймні, офіційно) за часів Київської Русі, була підприємницька

діяльність, торгівля, яку вели жінки. З цим напрямом тісно пов'язаний такий вид торгівлі як «шинкарство» (корчма і шинок – питні заклади, в яких жінки-шинкарки продавали горілчані напої).

Слід зазначити, що поступовий розвиток товарно-грошових відносин, зростаючі потреби у різних видах товарів як наслідок спричинив і пожвавлення підприємницької діяльності та торгівлі. У ці сфери активно втручаються й жінки. Підставою для цього є знов-таки наявність власності та господарська незалежність. Жінки-шляхтянки самотійно заводили у своїх маєтностях різноманітні виробництва, а товари через власних управителів продавали як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках.

При цьому слід зауважити, що не тільки представниці привілейованих верств населення самотійно володіли майном: жінки непривілейованих станів також мали майнові права, але на відміну від перших, вони, безумовно, могли їх реалізувати в межах своїх можливостей. Якраз сферою їх застосування виявилась торгівля. «Найбільш поширеною і популярною серед жінок непривілейованих станів була дрібна торгівля. У середині XVI століття тільки у м. Крем'янці було 70, у Луцьку – 40, у Холмі – 20 крамниць» [100, с. 68].

Торгівлю у таких крамницях здійснювали виключно жінки-простолюдинки. Крім того, найбільш підприємливих жінок запрошували задля ведення торговельних справ, їх наймали для торгівлі різноманітним товаром, у тому числі – й горілкою.

Слід зазначити, що у досліджуваний період, як ми зазначали вище, на тлі поширення питних закладів паралельно виникає особливий і достатньо прибутковий вид торгівлі – шинкарство. Ним займались виключно жінки, причому з непривілейованих верств населення (в основному, міщанки).

Отже, підкреслимо, що майнова розкутість жінок різних станів (крім кріпачок), дозволяла проявляти ініціативу у господарсько-торгівельній сфері, і таким чином, бути активними учасницями економічних відносин у державі.

Можна наголосити і на «корисності» від цього напрямку діяльності, а саме:

1) Такою діяльністю жінки допомагали забезпечувати розвиток економіки, її інтенсифікацію, сприяли поглибленню у надрах феодалізму з притаманним йому натуральним господарством нових товарно-грошових відносин.

2) Держава мала грошовий зиск, адже фіскальна система передбачала і сплату відповідних податків, які наповнювали державну скарбницю, а значить, збільшували її можливості фінансування різних напрямів, які потребували грошового забезпечення.

Ще один вкрай важливий напрям діяльності жінок – це військова справа. Цей напрям також є продуктом періоду XV – середини XVII ст., недоступний для жінки часів Київської Русі, де воїнами були виключно чоловіки.

Але даний напрям за визначеною нами специфікою їх спеціалізації належав виключно козачкам – дружинам козаків, тим, хто проживав на небезпечному кордоні із ворожим Степом. Як слушно зазначає ряд українських дослідників, жінки брали участь у війнах та локальних збройних конфліктах XVI – XVII ст., особливо це стосувалось Південної України, близької до степу; хоча Запорозька Січ і була майже неприступною для жінок, проте українка, на відміну від жінок в Європі, була пов'язана з військом і військовим обов'язком; особливості нестабільного життя в українських воєводствах біля татарських кордонів зумовлювали необхідність озброєння, войовничу вдачу та своєрідність світосприйняття; у місцевості, повній небезпек, жінці часто доводилося ставати на захист родинного вогнища, на оборону домашнього майна; життя на прикордонні привчало українських жінок до витривалості, самостійності, сміливості, вміння постояти за себе і свою родину зі зброєю в руках; у небезпечному степу жінка мусила бути не лише турботливою матір'ю та підприємливою господинею, а й набувати рис безстрашного воїна, здатного виступити в похід, захистити себе, своїх дітей і маєтність від різних нападників [86, с. 16; 97, с. 34; 107].

Але жінки брали участь не тільки у збройних сутичках із татарами, вони активно допомагали чоловікам боронитись від панської неволі, особливо, під

час загострення соціальних протиріч. «Часи козаччини породили чимало визначних жінок-войовниць, адже під козацько-селянських війн кінця XVI – середини XVII ст. частина жіноцтва брала участь у боях з поляками разом з чоловіками» [108, с. 226].

Можна навести кілька прикладів участі жінок у бойовищах. Зокрема, коли у 1638 р. в Україні спалахнуло повстання проти польських утисків під проводом Я. Острянина, то активну участь у військових подіях брала дружина сотника С. Мотори Варвара; особливо вона відзначилась під час оборони повстанського табору на р. Сулі.

Також у 1524 р. після битви під замком Прухник (Поділля) серед убитих були знайдені й тіла жінок, які одягли чоловічий одяг [82].

Як зазначає О. Козубенко, «Багатьом відомий подвиг войовничих жінок з міста-фортеці Буші та дружини козацького сотника Зависного – Олени (за іншими відомостями — Мар'яни). Коли більшість чоловіків загинула, жінки й дівчата продовжували чинити опір регулярним частинам польського війська. Аби не потрапити до рук шляхти, Олена підпалила пороховий льох і підірвала себе разом із ворогом» [109].

Отже, своєрідним напрямом діяльності, одним із «призначень» жінок-козачок була військова справа, захист рідної землі, дітей, домівки, майна від ворожих нападів. Яка від цього була «корисність»? Думається, вона включала кілька елементів. Назвемо найбільш головні: участю у збройних сутичках із ворогом жінки допомагали чоловікам боронити українські землі, а також боротися із гнітом магнатів та шляхти; - опанування військовою справою робило жінку більш мужньою, винахідливою, здатною до реальної самостійності.

Нарешті, ще одним напрямом діяльності, в якій брали участь жінки усіх без винятку верств населення (у тому числі – й кріпачки), і зайняття якою кардинально відрізняло жінку від чоловіка – це: - народження і виховання дітей; - ведення домашнього господарства; - турбота про збереження майна і сімейного вогнища; - створення позитивного мікроклімату в сім'ї тощо.

Даний напрям діяльності у комплексі з іншими становив сутність соціальної цінності жінки у XV – першій половині XVII ст. На нашу думку, саме сукупність усіх напрямів в аспекті «призначення» і «корисності» уможливлювало осмислювати тодішньому суспільству зміст соціальної цінності жінки.

2.3 Аксіологічний зміст поняття «соціальна цінність жінки» у період Гетьманщини

Слід зазначити, що суттєвий вплив на характер аксіологічного змісту поняття соціальна цінність жінки у період Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.) мали філософські та філософсько-правові учення доби Просвітництва. В Україні ж філософське Просвітництво (або, по-іншому, епоха бароко) характеризувалось спробами мислителів цієї епохи вирішити проблему універсального обґрунтування ідеї права, що ґрунтувалося на європейській платформі, яка базувалась на ідеях «природного права» і «суспільного договору», поширити такий філософський напрям як кардіоцентризм («філософія серця»), сформувати комплекс гуманістичних ідей. У цілому же, Просвітництво пропагувало низку таких ідей, як-то: - буржуазної демократії; - свободи особистості; - рівності; - суспільного прогресу; - державного устрою, заснованого на республіканських засадах [92, с. 14; 110, с. 291].

Філософське й філософсько-правове усвідомлення цінності людини в епоху Просвітництва представлено у розробках видатних професорів Києво-Могилянської академії (Луки Барановича (1620 – 1693 рр.), Йоаникія Галятовського (1620 – 1688 рр.), Інокентія Гізеля (1600 – 1683 рр.), Семена Десницького (1740 – 1789 рр.), Мануїла Козачинського (1699 – 1755 рр.), Якова Козельського (1729 – 1794 рр.), Йосипа Кононовича-Горбацького (приблизно початок XVII ст. – 1653 рр.), Феофана Прокоповича (1677 – 1736 рр.), Данила Туптала (1651 – 1709 рр.), Стефана Яворського (1658 – 1722 рр.), а також

Георгія Кониського (1717 – 1795 рр.), Григорія Сковороди (1722 – 1794 рр.) та інших.

На думку ряду вчених, основні аспекти осмислення українськими філософами епохи бароко містять наступне: - людина є творець своєї долі, вільна і активна особистість; - акцентується увага на «самовладді» людського розуму; - сутність людини визначається «серцем», яке є джерелом думок і пізнання; - людина є самоціль, тому основою її суспільного буття має бути особиста свобода і юридична рівність, які виступають мірою справедливості, і, одночасно, природною властивістю людини; - діяння людини оцінюється через категорію «істинна доброчесність»; - природним здібностям і покликанню людини відповідає «споріднена» праця (тобто така, яка гармонізує із нахилами і типом поведінки людини), яка забезпечує самореалізацію, щастя, задоволення і радість для людини і має бути спрямована на благо суспільства; - цінність людини визначається її якостями, такими як розум, знання, працьовитість, віра, милосердя, справедливість, і проявляється в її справах; - мета людського життя – самопізнання, моральне самовдосконалення, самоутвердження і виконання обов'язку; - домінує ідея «внутрішньої» (духовної) людини; - людина має усвідомлювати самоцінність власного «Я», досягти гармонійності почуттів і розуму, світовідчуття; - людина повинна мати волю до влади над собою, своїми пристрастями, волю до пізнання і творчості, а свобода волі розглядається через призму природних прав людини; - людина реалізує свої здібності шляхом освіти і самопізнання [64, с. 10; 66, с. 16; 94, с. 14 – 15; 110, с. 291; 111; 112, с. 24; 113, с. 117; 114, с. 405; 115, с. 233, 234, 236, 237; 116, с. 8].

Отже, у другій половині XVII – XVIII ст. аксіологічний зміст поняття «соціальна цінність людини» ґрунтувався на базових ідеях ренесансного гуманізму (з попереднього періоду) і доповнювався комплексом філософських та філософсько-правових ідей епохи Просвітництва (епохи бароко). На нашу думку, аксіологічний зміст зазначеного вище поняття базувався на аксіологізмі у поєднанні з антропоцентричними елементами.

На думку авторки даного дослідження, у цей час відбуваються трансформаційні зміни структурних складових елементів антропоцентризму: провідним виступає поняття «розумності» особистості, індивіда. Людина осмислюється вже як активний суб'єкт життя соціуму через усвідомлення нею цілей своєї творчої діяльності, здатності на вибір і свободу волі, що досягалось завдяки розуму, використанню інтелектуальних здібностей, раціональному розумінню власних подальших вчинків.

Саме тому варто погодитись з думкою сучасного українського дослідника С.М. Возняка, що просвітницьке людинознавство можна визначити як антропораціоцентризм [64, с. 10] (йдеться про якісне сполучення людини і її розумових здібностей, які вона може використати; про поєднання людяності, гуманізму і раціоналізму). Можна у розвиток даної достатньо справедливої тези зазначити, що антропораціоцентризм у контексті дослідження нами аксіологічного змісту поняття «соціальна цінність жінки» є доповнюючим феноменом до аксіологічної інтерпретації зазначеного поняття. Процесу активної і розумної суспільної життєдіяльності людини, на думку українських мислителів зазначеного періоду, мала сприяти реалізація природно-правових ідей (юридична рівність, свобода, право на щастя тощо).

Філософське та філософсько-правове осмислення соціальної цінності людини в епоху Просвітництва (епоха бароко) безумовно було абстрактним вираженням українськими мислителями доби Гетьманщини ідеалізованої конструкції ціннісного ставлення до людини. Проте, не варто забувати про історично-конкретні реалії, що існували в Україні у другій половині XVII – XVIII ст. Вони, передусім, визначали напрями діяльності жінок, їх «призначення» і «корисність», зрештою, істотно впливали на аксіологічний зміст соціальної цінності жінки у зазначений період. Спробуємо у найбільш загальному вигляді визначити ці реалії.

По-перше, вони суттєво відрізнялись від тих, які склались за часів Київської Русі та в XV – першій половині XVII ст. Часи Гетьманщини можна

поділити на два великі періоди. До першого ми відносимо другу половину XVII ст., до другого – усе XVIII ст. Чому саме так?

Перший період характеризується національною й соціальною революцією (війною) українського народу під проводом Б. Хмельницького, після його смерті – Руїною на території Гетьманщини, а також ще одним важливим фактором, який був відсутній у попередні періоди: поділом України на Лівобережну та Правобережну частини. Перша, власне, і складала Військо Запорізьке (Гетьманщину), друга належала Речі Посполитій.

У Правобережній Україні, очевидно, залишився незмінним той порядок, який склався до революції 1648 – 1657 рр., у повному обсязі діяли Литовський Статут 1588 р., польські сеймові конституції, політична влада і земельна власність належала магнатсько-шляхетському стану, так само й існувало кріпацтво. Відповідно, за невеликими змінами залишились ті самі напрями діяльності жінок, статичними були «призначення» та «корисність», які й визначали соціальну цінність жінки.

Такий стан речей існував не тільки у другій половині XVII ст., але й протягом усього XVIII ст., поки у кінці цього століття не відбулось три великі поділи Речі Посполитої між Австрією, Пруссією та Російською імперією, до складу якої відійшла значна частина земель Правобережної України. У цих землях були встановлені інші, відмінні від попередніх, російські порядки, що змінило суспільно-політичні, економічні, культурні тощо відносини, а відтак – торкнулось і напрямів діяльності жінок.

Зовсім інша ситуація склалась на Лівобережній Україні. Вона характеризувалась наступними ключовими моментами. Як ми вважаємо, головним наслідком революції була кардинальна зміна державно-політичного устрою новоствореної держави – Гетьманщини, а також соціально-економічних відносин у ній. Йдеться, передусім, про три важливі передумови, які вплинули на зміст напрямів діяльності жінок.

Перша з них – демократичний принцип виборності за прикладом Запорізької Січі усіх державних посадовців, від гетьмана і до сотника.

Відповідно, у другій Українській державі – Гетьманщині, принаймні у перші десятиліття її існування, утверджується «дух свободи». Жінка, яка завжди цінувалась, до якої ставились із пошаною в українському суспільстві, отримує реальну можливість займатись дипломатичними зносинами, управлінням державними справами, причому, на відміну від доби ХУ – першої половини ХУІІ ст. не на локальному, а на загальнодержавному рівні (що ми проілюструємо нижче). Але маємо уточнити: йдеться, звісно про жінок – дружин козацької старшини вищих рангів та так званих «гетьманш». Представниці інших верств населення: дружини рядових козаків, селян, міщан такої змоги на мали.

Наведемо для підтвердження нашої думки кілька найбільш характерних прикладів цих напрямів діяльності жінками – представницями козацької старшини. Одна з них – історична постать Л. Кочубеїхи, дружини В. Кочубея, генерального писаря, а згодом – генерального судді Війська Запорізького, супротивника І. Мазепи. «Про Любов Кочубей (Кочубеїху) сучасники згадували, як про вольову людину, яка мала великий вплив на свою родину» [117, с. 18].

Саме вона владно, без участі чоловіка, розпоряджалась усіма родинними статками, земельними угіддями, прибутками тощо. Є свідчення, що вона була достатньо амбітної жінкою, і мріяла про те, що згодом може стати гетьмановою дружиною [117, с. 18]. І хоча у 1708 р. В. Кочубея було страчено, а всі маєтки конфісковано, Л. Кочубеїха, будучи, як повідомлялось вище, вольовою людиною, не здалась, а домоглась того, що всі вони були повернуті їй. Саме вона зберегла для дітей і примножила родові маєтності.

Звернемо увагу й на інші, не менш цікаві факти. Зокрема, на діяльність так званої «гетьманші» Ганни Золотаренко, третьої дружини Б. Хмельницького, яка була палкою прихильницею розвитку дипломатичних відносин. Є свідчення, що «Ставши гетьманшою у 1651 р., вона швидко стала однією з провідниць козацької держави. Керувала скарбницею Гетьманщини, налагодивши нормальну роботу державних фінансів. Зробила революційні

перетворення в гетьманському палаці (там з'явилися сад, оркестр та навіть зоопарк). Її влада була така велика, як на тогочасний патріархальний час, що вона навіть випускала свої власні розпорядження – універсали, що мали гетьманську вагу. Останнє – унікальне підтвердження її політичної ваги» [82]. Цікавим є той факт, що навіть «Збереглися адміністративні документи Ганни Золотаренко, які свідчать про її освіченість та розуміння тогочасних проблем України» [108, с. 226; 118, с. 24].

Інша – не менш цікава постать «гетьманші» – донька Б. Хмельницького Олена-Катерина. Це була достатньо вольова, енергійна та амбітна жінка. Спочатку вона вийшла заміж за Данила Виговського, брата на той час генерального писаря І. Виговського, який згодом став гетьманом України. Після загибелі у 1659 р. чоловіка у московському полоні, вона знов вийшла заміж. Дуже цікавим, і можливо, поодиноким є той факт, що вона разом із братом Юрком Хмельницьким, І. Виговським, колишніми гетьманами та рядом представників козацької старшини у 1664 р. організувала змову проти свого чоловіка (П. Тетері) і польського короля. І хоча змова була невдалою, але важливим є факт активного втручання «гетьманші» Олени-Катерини у справи загальнодержавної ваги.

Ще одна «гетьманша», але вже Правобережної України, це Олена Куницька. Вона виходить заміж за майбутнього гетьмана Правобережжя Стефана Куницького (він став гетьманом у 1683 р.). На той час (період Руїни) величезна частина Правобережної України було зруйновано грабіжницькими походами татар та османів. Отже, наразі необхідно було відновити сплюндрований край. І у цьому активну допомогу гетьману надавала його дружина Олена. Крім того, були налагоджені стосунки із «малою Батьківщиною» Олени – Миргородщиною. Сама ж «гетьманша» знаходилась у Богуславі, де здійснювала керівництво козацькими загонами. Її напрочуд активна політична діяльність не могла бути не поміченою: тому навіть гетьман Лівобережної України І. Самойлович надіслав козацький загін для захоплення Олени у полон, але «гетьманша» щасливо врятувалась.

Дуже впливовою як на ті часи була ще одна «гетьманша», дружина І. Скоропадського – Анастасія Скоропадська-Марковська. «Анастасія дуже ретельно ставилася до державних клопотів чоловіка, була причетною практично до всіх справ внутрішньої та зовнішньої політики. Гетьманша мала зв'язки в урядових колах Російської імперії, її вплив сягав Москви та Санкт-Петербургу. Це допомагало Анастасії вирішувати ділові питання щодо земель та допомоги своєму козацькому оточенню» [82]. У більшій мірі вона, фактично, і здійснювала керівництво Гетьманщиною. Навіть після смерті І. Скоропадського, утративши свій фактичний статус і владу, «гетьманша» до самої смерті утримувала за собою титул «ясновельможної пані гетьманової». Це засвідчує той факт, що вона була не просто дружиною гетьмана, а співправителькою.

Відомою є і державницька діяльність на-пів легендарної «Паліїхи», дружини фастівського (білоцерківського) полковника С. Палія. «Остання гідно вела переговори з іноземними послами, які приїжджали в «Палієву державу» [119, с. 36]. Є свідчення, що коли її чоловік був на засланні, вона керувала козацькими загонами, самостійно зважувалась вести війни з російськими та польськими військами.

Дуже влучно про цих та інших жінок – представниць козацької старшини, які залишились патріотками України, зазначила Н. Полонська-Василенко: «XVIII століття не освітлюють постаті видатних українських жінок. Багато таких, імена яких збереглися в спогадах. Це жінки колишньої старшини, що стихійно протестують проти русифікації, що розмовляють тільки українською мовою, що не хочуть змінити української ноші на модні роброни. Це ті матері, які свято бережуть звичаї українські у всьому хатньому побуті й не дають загаснути цьому вогникові. Величезну роль відіграють у цій справі – справі збереження старих традицій, духовні родини на всьому просторі України» [83, с. 104].

«Корисність» від такої діяльності очевидна: налагодження дружніх політичних та торгових стосунків із сусідніми державами, покращення

функціонування органів державної влади та управління, налагодження нормальної роботи державних фінансів, підтримка, на скільки це було можливим за тих часів, автономії Гетьманщини тощо. При цьому слід зазначити, що за часів державотворення Гетьманщини жінки дійсно мали суттєвий вплив на політику, але лише опосередковано через своїх чоловіків.

Так само, як і у попередній період, жінки з привілейованих верств населення, маючи у достатньому обсязі земельну власність та фінанси, продовжують займатись благодійництвом, меценатством, просвітницько-культурною діяльністю. Зокрема, вони будують за власний кошт монастирі та церкви, засновують при них школи, відводять для будівництва власні землі, які передають через дарчі записи, підтримують і фондують освітянські заклади тощо. «Активний захист майнових прав жіночих монастирів з боку українських гетьманів та отримання змоги реалізувати свої лідерські та управлінські якості, зокрема на релігійному ґрунті спонукало жінок, які володіли власними паями та майном засновувати монастирі та ставати ігуменями» [120, с. 105].

Наведемо кілька відомих нам із спогадів сучасників історичних прикладів, які засвідчують участь жінок у таких напрямках діяльності. Одна з них – велична постать матері гетьмана І. Мазепи Марина Мокієвська, яка, ставши удовою, прийняла чернецтво у Київському Вознесенському монастирі на Печерську під ім'ям Марії; згодом вона прийняла ім'я Магдалена.

Це була розумна, мудра й талановита жінка, вміла добре писати українською та польською мовами; саме тому вона й стала ігуменею цього монастиря. «Вона була освіченою, сміливою, твердого духу, дуже діяльною, свідомою, не лише гарячою прихильницею православної Церкви» [118, с. 25]. «1686 р. бачимо Марію Магдалену ігуменею дівочого Печерського Вознесенського монастиря, але коли це сталося – невідомо» [121, с. 53].

Архидиякон Павло Алепський із Сирії, відвідавши на початку 1650-х рр. Печерський монастир, був уражений і крайньою мірою здивований тим, що його черниці знають латинь і обізнані із філософією. «Очолити такий монастир

могла лише освічена, інтелігентна, шляхетського походження жінка, твердих релігійних переконань. Такою була Марія Магдалена Мазепина» [121, с. 53].

Марія Магдалена була палкою прихильницею православної церкви і тому у 1666 р. вступила до Луцького православного братства. Ігуменя Марія Магдалена достатньо владно і мудро здійснювала керівництво усіма справами монастиря – від тих, що були безпосередньо по'вязані із богослужінням і до господарсько-адміністративних справ. Свідченням цього є те, що вона двічі їздила до Москви (1687 р. та 1692 р.).

Перший раз – якраз з господарських справ. У результаті, всі права на землі монастиря були підтверджені, крім того, монастирю надавались у власність нові маєтності. Більше того, їй запропонували стати ігуменею Глухівського Преображення Господня дівочого монастиря. За свій власний кошт вона купує у власність Глухівського монастиря два млини і сусідню слободу, зводить нові келії та трапезну.

Вище ми відзначали державницьку діяльність дружини І. Скоропадського «гетьманші» Анастасії Скоропадської-Марковської. Але вона прославилась не тільки цим: після смерті чоловіка Анастасія починає займатись благодійництвом, і заснувала за власний кошт Гамаліївський жіночий монастир, в якому згодом стала черницею.

Єдиною відмінністю від попереднього періоду є те, що тепер цим займаються не тільки представниці українського шляхетського стану: до даного напрямку діяльності більш активно залучаються і дружини та удови козацької старшини. Це є зрозумілим, адже як протягом революції, так і після неї козацька старшина отримує з формальної та фактичної сторони реальну вищу владу у державі, що істотно розширює можливості жінок у різних сферах, у тому числі – і в культурній.

«Корисність» як і у попередній період, полягала у підтримці православної церкви та віри, забезпеченні майновими правами православні монастирі, збільшенні кількості освічених, грамотних людей через відкриття

при церквах і монастирях шкіл і їх підтримку, розвитку друкарської справи тощо.

Друга – не менша важлива, що й було одне з цілей війни – це розкріпачення під час революції 1648 – 1657 рр. українського селянства (прикметно, що тепер селян називали не польським терміном «хлопи», а українським «поспільство»). Отже, селянство отримало нарешті довгоочікувану волю. Більше того, є всі підстави вважати, що була скасована дія найбільш одіозного у сенсі закріпачення селян юридичного документу – Статуту на волоки 1557 р., також перестали бути чинними ті статті III редакції Литовського Статуту (1588 р.), в яких йшлося про кріпацький стан селян або фігурував сумнозвісний принцип феодалного права-привілею.

Різноманітні види феодалних повинностей (панщина, відробіток, грошові виплати тощо) були скасовані, що призвело до виникнення у колишніх кріпаків і кріпачок можливостей вільно займатись ремісництвом, торгівлею, іншими видами підприємницької діяльності. Якраз на цьому тлі можна говорити про жінок-селянок, деякі з яких, що мали хист, розсудливість, дбайливість, отримали змогу займатись (як напрямом діяльності) торгівлею, шинкарством тощо, тобто, залучались до економічних відносин у державі.

Також позитивно, принаймні, у перші десятиліття після української революції була досягнута інша її ціль – наділення маси безземельних селян землею. У роки української революції магнатське, шляхетське, католицьке церковне землеволодіння були знищені, вся земля стала державною власністю (можна вказати, що до загальнодержавного фонду перейшли 150 міст, які раніше належали королю, 1500 маєтків магнатів і шляхти, 50 маєтків католицької церкви).

Формально власниками (володільцями) землі вважався будь-хто (козацька старшина, українська шляхта, рядові козаки, селяни, міщани). Саме у цей період відбувається масове заволодіння незайманими землями (так звана «займанщина») або землями колишньої польської шляхти. Селяни і козаки, отримавши землю у володіння і ставши вільними виробниками, лише

сплачували державі податки. Це створювало умови для інтенсивного розвитку аграрних відносин, переростання у короткі терміни селянських й козацьких маєтностей у господарства фермерського типу.

Отримання селянами землі та волі – історична подія в Україні, адже селянство в своїй основній масі стає особисто та економічно вільними. Це сприяє тому, що жінки-селянки, як зазначалось вище, могли без обмежень здійснювати торгівельні операції продуктами з власної землі і домашнього господарства. При цьому «корисність» полягала в інтенсифікації розвитку економіки та товарно-грошових відносин.

Третя – зміна соціальної структури українського суспільства. Під час революції польська шляхта і магнати, в основному, були вигнані за межі Гетьманщини; їх місце заступила українська шляхта і верхівка військового стану – козацька старшина. Разом з тим, значну роль у суспільному житті Гетьманщини у другій половині XVII – на початку XVIII ст. починає відігравати рядове козацтво, малопомітне у попередній період (адже запорожці вважались польським урядом втікачами, бунтарями, «хлопами», яких слід розшукати і повернути їхньому панові; реєстрове ж козацтво було малочисельне, знаходилося повністю на утриманні уряду).

Так, за часів Б. Хмельницького офіційно козаків було 60 тисяч, у період гетьманства І. Мазепи – 30 тисяч. Вони користувались цілою низкою прав, привілеїв і «вольностей» порівняно з іншими верствами простолюдинів – міщанами, селянами та іншими. Саме тому значна частина селян і бажала долучитись до козацтва. Отримання згаданих привілеїв дозволяло дружинам-козачкам за умови майже перманентної відсутності чоловіків (адже друга половина ХУІІ ст. це період постійних війн) займатись торгівельною діяльністю. Результатом цього було збільшення товарно-грошової маси, загальний розвиток економічних відносин.

Національно-визвольна війна і соціальна революція, постійні війни, які велись протягом Руїни, вимагали від багатьох жінок-козачок, як і у попередній період, бути постійно готовими допомогти чоловікам у військовій справі. «Член

шведського посольства К.Г Гільдебрандт, побувавши в Україні у 1656 – 1657 рр., зробив опис своєї подорожі, в якому окремо підкреслював мужність жінок-козачок та їхню незалежну поведінку» [100, с. 70]. «У відповідальні моменти історії, в роки боротьби за волю й незалежність України до козацьких лав разом з чоловіками подекуди ставали жінки. Коли на карту ставало питання життя або смерті, поряд з чоловіками була українська жінка-козачка» [118, с. 25].

Саме тому є всі підстави вважати, що і у досліджуваний період одним із специфічних напрямів діяльності козачок була участь у війнах (у тому числі національно-визвольній 1648 – 1657 рр.) та збройних конфліктах на території Гетьманщини.

Так, є відомості, що «сестра полковника Івана Донця брала безпосередню участь у бойових діях проти польських військ на Волині 1649 р. як кіннотниця» [122, с. 79]. Інший приклад: «В листопаді 1654 р. під час оборони міста-фортеці Буші дружина Михайла Завісного, коменданта замку, що поліг у бою, Олена «підпалила порохівню й висадила в повітря себе, своїх дітей, кількох оборонців, а разом і всіх поляків, котрі нараховували 4 тис. чол. (Козаків же було менше 240 душ з початку облоги). Жінки козаків, числом до 70, щоб не піддаватися ворогові, повкидали в річку дітей і самі потопилися разом. У Буші загинули тоді кращі польські частини. Та й решта переможців не мала чим ні пожитися, ані наситити свою кровожадність, бо ж різати й грабувати не було кого» [123, с. 138].

«Корисність» від зайняття козачками військовою справою полягала у мінімізації, наскільки це було можливим, негативних наслідків воєнних подій.

Разом з тим, слід зазначити, що з кінця XVII ст. ситуація в Гетьманщині змінюється, як наслідок, напрями діяльності, що здійснювалися представницями деяких верств населення, теж зазнають змін. Найголовніше – це те, що приблизно у кінці XVII ст. поступово відновлюється кріпацтво. Так, у 1701 р. селянин мав відробити панщину два рази на тиждень; також фактично він втрачав право на володіння землею. Це вплинуло і на суттєве обмеження можливостей селянок вільно займатись торгівлею або іншими напрямками

діяльності, пов'язаними із підприємництвом: в усякому випадку на той час кріпакам і кріпачкам заборонялося вільно розпоряджатися нерухомим майном.

Паралельно проходять процеси формування великого землеволодіння. Якщо протягом другої половини XVII ст. державна земля передавалась козацькій старшині виключно як володіння за несення військової служби (так звані «рангові землі»), то на початку XVIII ст. все частіше універсалами гетьмана володіння перетворюються на приватну власність із правом передачі у спадщину (накопичення земельної власності відбувалось, навіть, за часів Руїни: протягом 1657 – 1672 рр. козацька старшина одержала у володіння 275 сіл і хуторів, протягом 1673 – 1709 рр. вже 480 сіл і хуторів [124, с. 272]).

Наприклад, із 143 універсалів 1687 – 1708 рр., які стосувались питань землеволодіння, майже чверть склали пожалування козацькій старшині на села та землю [125, с. 59]. Поступово утворюються великі земельні латифундії, власниками яких є шляхта та козацька старшина. Наприклад, І. Мазепа володів 19 654 маєтками, І. Скоропадський – 18 882, Д. Апостол – 9103 [126] тощо.

Разом з тим, відбувається диференціація в рядах простого козацтва, яка була вперше юридично оформлена універсалом гетьмана І. Мазепи у 1701 р. Згідно нього всі козаки поділялися на виборних та підпомічників. Виборні були двох категорій: «без будь-якої допомоги» (козаки, що мали орне поле, сіножаті, ліс, худобу, млини, пасіки, винокурні або «знатні» та «середні» промисли) та «з допомогою» (мали орне поле не більше, ніж 2,5 десятини). Їх мали повністю чи частково забезпечувати підпомічники (козаки, які не мали ґрунтів, промислів, а мали лише свої хати, а також ті, хто мав дозвіл від влади виставляти за свій кошт іншу особу).

Основна маса козацтва через участь у постійних війнах, неможливості конкурувати із великими землевласниками неухильно розорюється, втрачає землі. Доходило до того, що козацька старшина змушувала козаків працювати у своїх маєтках (косити траву, збирати дрова, доглядати за худобою, орати землю тощо). Крім того, приблизно на початку XVIII ст. їм та їхнім дружинам-козачкам було заборонено торгувати горілкою, що істотно вплинуло як на

звуження підприємницької діяльності козачок, так і погіршення матеріального становища козацьких сімей. З іншої сторони, формується, хоч і невелика чисельністю, група заможних козаків (очевидно, це й були козаки «без будь-якої допомоги»), дружини яких все-таки мали змогу реалізувати свій підприємницький потенціал у торгівельних справах.

Нарешті, другий період Гетьманщини, найбільш трагічний як для її автономії, так і долі козацтва – XVIII ст., пов'язаний з поступовим, але неухильним процесом ліквідації російським царським урядом автономічного устрою, остаточним закріпаченням селянства, запровадженням російського імперського законодавства, знищенням Запорізької Січі та взагалі козацтва тощо. У свою чергу, це вплинуло на «призначення» та «корисність» української жінки та аксіологічний зміст поняття «соціальна цінність жінки».

Звернемо увагу на найбільш резонансні, ключові моменти в історії Гетьманщини XVIII ст., які мають пряме відношення до предмету нашого дослідження. По-перше, це – поступова ліквідація інституту гетьманства (можна звернути увагу на діяльність I Малоросійської колегії (1722 – 1727 рр.), яка фактично узяла на себе повноваження гетьмана, Правління гетьманського уряду (1734 – 1750 рр.) за часів відсутності гетьмана як такого, нарешті – діяльність II Малоросійської колегії після остаточної ліквідації гетьманства у 1764 р.).

Це наклало свій відбиток і на такий важливий у минулому напрям діяльності жінок-«гетьманш» як ведення дипломатичних зносин, управління державними та адміністративними справами на загальнодержавному рівні. В усякому випадку, історично підтверджених згадок про ці напрями діяльності ми не маємо.

Вочевидь, за тих умов майже єдиною формою своєї самореалізації дружинами та удовами шляхти й козацької старшини залишилось благодійництво, меценатство, просвітницько-культурна діяльність. Тому були достатні економічні підстави, адже протягом XVIII ст. зростає велика земельна

власність, яка накопичується в руках відносно невеликої у чисельному відношенні групи привілейованих верств населення.

Так, у 1735 р. існувало близько 2400 родин козацької старшини, які мали у власності майже 50 % орної землі Гетьманщини. Можна навести й інші приклади. Зокрема, у 1743 р. 314 козацьких старшин Лівобережної України володіли 20 тисячами селянських дворів разом з угіддями; на Слобожанщині наприкінці XVIII ст. в руках 250 панських родин зосередилась половина земельного фонду регіону; загальна чисельність старшинських дворів у 20-х роках XVIII ст. становила майже 0,5 % загальної кількості дворів населення Гетьманщини, а в кінці XVIII ст. – до 1 %. У середині XVIII ст. старшина Гетьманщини становила майже 21 тисячу осіб.

Найбільші ж земельні латифундії належали таким старовинним шляхетським й старшинським родинам як Кондратьєвим, Квіткам, Донець-Захаржевським та іншим. В основному, велика земельна власність зростала у результаті «займанщини», освоєння цілини, особливо на Півдні, скуповування земель у рядового козацтва, селянства, не рідким способом було пряме захоплення їхніх земельних ділянок.

Інший ключовий момент – остаточне закріпачення селянства. Так, у 1727 р. відповідно до закону селянин втрачав своє майно, якщо переходив до іншого пана. Показовим є факт поступового, але неухильного зменшення кількості вільних дворів селян протягом 1730 – 1764 рр. Так, за підрахунками І.К. Рибалка, у 1730 р. на Лівобережній Україні кількість вільних дворів посполитих було близько 30 тисяч, у 1752 р. їх вже було трохи більше 5 тисяч, але у 1764 р. – всього лише 2 тисячі [127, с. 265].

У 60-х рр. XVIII ст. селяни були остаточно «розписані» у стан «посполитих». Нарешті, у 1783 р. відбулось юридичне оформлення кріпацтва: селяни були «прикріплені» до землі (тобто, їм заборонялось переселятися з того місця, де відбулась остання ревізія земель).

Фактично, за указом російської імператриці Катерини II на Лівобережній Україні та Слобожанщині на кріпаків було перетворено близько

300 тисяч «посполитих» [128]. І хоча селяни відповідали на це втечею: наприклад, майже 5 % селян Київської та Чернігівської губерній разом із сім'ями втекли в південні регіони, але у 1796 р. кріпацтво було поширене і на Південь України. Закріпачення селян повертало їх до стану, який існував за часів першої половини XVII ст., що означало: було покладено остаточно край спробам селянок-кріпачок займатись будь-якими видами господарської діяльності без згоди пана.

Ще одна важлива зміна стосувалась суттєвої трансформації соціального устрою Гетьманщини, що призвело до занепаду такого напрямку діяльності жінок-козачок як зайняття торгівлею. Йдеться про поступову протягом XVIII ст. ліквідацію козацтва як стану: фактично, на кінець цього століття воно перестає існувати.

На початку цього століття козацтво вперше зіткнулося із імперською політикою за часів правління Петра I, адже їх змушували займатися неприбутковими їм справами. «Дуже погіршилася доля козаків, яких російський уряд, крім воєнних операцій, вживав для копання каналів, будови фортець і укріплених ліній» [129]. Можна для прикладу згадати те, що на будівництві Ладозького каналу на Півночі Російської імперії працювало близько 20 тисяч козаків, причому додому повернулась лише половина.

Новий наступ на права козацтва відбувся у 30-х роках XVIII ст. Як і за часів Петра I козаків змушували відбувати різноманітні будівельні повинності. Зокрема, кожний рік протягом 1731 – 1733 рр. у спорудженні Української оборонної лінії брало участь близько 25 тисяч козаків, Слобожанщина мала відправляти одного козака з десяти дворів. А у 1734 р. царський уряд ліквідував старовинне право козаків на «займанщину» нічийної землі.

Все це, безумовно, впливало на запусіння козацьких господарств, зменшення чисельності козаків, так як з 30-х – 40-х рр. XVIII ст. почала набирати обертів негативна тенденція виписуватися з козацького стану, покидати військову службу, переходити до інших станів (наприклад, міщан), займатися різними промислами, торгівлею, заробітчанством. Відповідними

були і наслідки. Так, за ревізією 1723 р., в десяти полках Лівобережної України було 55 240 козаків. У 1735 р. під час російсько-турецької війни головнокомандувач російської армії фельдмаршал Мініх скаржився, що чисельність боєздатних козаків дорівнювала лише 20 тисячам. А у 1764 р. в зверненні до Катерини II при вступі на престол козацька старшина вказувала, що знайдеться лише 10 тисяч козаків, які можуть служити у війську.

Зрозуміло, що зубожіння і розорення рядового козацтва відбувалось не лише через дії царату: причиною було й зростання великого феодалного землеволодіння, скуповування землі у козаків, пряме загарбання їхніх земельних ділянок. Про це свідчить нестримне скорочення козацьких дворів і їх земель у так званих вільних військових містечках і селах. Наприклад, у 9 лівобережних полках у 1729 – 1730 рр. налічувалося 27 969 дворів, у 1743 р. – 19 684 двори, у 1751 р. – 6 952 двори та 5 469 бездворових (тобто, без землі) хат, а в 1752 р. їх залишилося, відповідно, 2 859 і 26 8252. На початку 50-х рр. у «вільних» військових маєтностях збереглися тільки 1723 двори та 1852 бездворові хати. Отже, понад 25 тисяч дворів з угіддями було «спродано» їхніми господарями, або ж загарбано можновладцями.

Ще один показовий факт, який свідчить про катастрофічну руйнацію господарств рядових козаків. Вже на 1751 р. такі категорії козаків на Лівобережжі, як «мало ґрунтові» та «нищетні», в десятки, сотні разів перевищували «можно» й «середньо ґрунтових». Двори козаків, позначені в документах як «можно ґрунтові та знатного промислу» і «середньо ґрунтові та середнього промислу», становили менше 1 % від загальної кількості дворів, а «мало ґрунтові та малого промислу» й «нищетні» – близько 99 %.

У 1735 р. Правління гетьманського уряду вирішило зменшити кількість козаків, які мали права та різноманітні привілеї (серед них, зокрема, зайняття господарською діяльністю, що вплинуло і на можливості козачок її здійснювати). Йдеться про складання реєстру козаків, до якого зараховувались ті, хто мав змогу нести військову службу за власний кошт; інші ж вважались підпомічниками й до реєстру не вносились, а були зобов'язані поставляти до

війська провіант, фураж, обробляти землю реєстровиків, коли вони були у поході. У 1783 р. всі права реєстрового козацтва були скасовані.

У 60-х роках відбувся черговий наступ російського уряду на вольності козацтва. Зокрема, у 1765 р. було скасовано слобідський козацький устрій, козацькі полки розформовані і долучені до російської армії. У рік юридичного закріпачення селян значна частина українських рядових козаків була зарахована до категорії «державних селян», ті ж козацькі полки, що ще залишились, були перетворені на 10 карабінерських полків із шестирічним терміном служби. З лівобережних козаків у 1797 р. відбувся перший рекрутський набір, вони стали відбувати військову повинність у регулярній царській армії.

Показовою є й трагічна доля останньої Запорізької Січі. Зазначимо, що у 1768 – 1774 рр. відбулась чергова російсько-турецька війна, результатом якої став вихід імперії до Чорного моря. За цих умов Січ стала непотрібною і її у 1775 р. було зруйновано.

Таким виявився сумний фатум одного із провідних станів українського суспільства другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – козацтва, яке у своїй масі нічим не відрізнялося від селян-кріпаків. Але це спричинило негативні наслідки й для бувших козачок: юридично і фактично вони втратили колишні можливості активно займатись господарською діяльністю чи торгівлею, брати участь у військовій справі. Тим самим, звузились напрями їх діяльності, занепадає їх «значення» в українському суспільстві, відповідно – набагато менший є ефект від результатів їх діяльності («корисність»). Уся їх діяльність зміщується у бік ведення домашнього господарства, забезпечення домашнього побуту, народження і виховання дітей, збереження сім'ї, домашнього ладу, майна й вогнища. Таким чином, із ліквідацією козацтва нівелюється різниця у напрямках діяльності, «призначенні» та «корисності» між кріпачками та колишніми вільними козачками.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

1. Поняття «людини» (у т.ч. жінки) у сучасній філософській та філософсько-правовій інтерпретації розуміється як істота біологічна, соціалізована, що має духовність, і розглядається через поняття «правова людина». Сутність соціальної цінності людини нерозривно пов'язана із правом.

Поняття «цінність» невіддільна від людини, це те, що є актуальним для неї. Людина є абсолютною цінністю, яка включає самоцінність, аксіологічне ставлення до інших людей, вічну цінність. Людина розглядається через призму двох підходів: філософсько-антропологічного («людина як цінність») та філософсько-аксіологічного («цінність людини»), а соціальна цінність жінки у рамках XI – XVIII ст. – у межах антропологічного (жінка осмислюється як цінність, значущими є її діяльність та їх результати, які є людиномірними) та аксіологічного (жінка наділяється різними якостями, її діяльність може опосередковуватися біосоціодуховною сутністю, але вона не обов'язково уявляється як абсолютна цінність) підходів.

2. У досліджуваний період відбувається еволюція філософських та філософсько-правових уявлень про цінність людини (у т.ч. жінки): у період Київської Русі домінував релігійний світогляд з аксіологічними та антропологічними елементами; в XV – першій половині XVII ст. – спостерігається поєднання антропоцентричних, гуманістичних та аксіологічних елементів; у період Гетьманщини – домінував аксіологізм у поєднанні з антропоцентричними елементами та раціоналізмом.

3. Зміст соціальної цінності жінки в XI – XVIII ст. осмислюється через два поняття: «призначення» (мета діяльності; «призначення» втілювалось у певні напрями діяльності) та «корисність» (результат діяльності, досягнення кінцевої мети). Закономірність полягала у тому, що у кожному з періодів характер «призначення» залежав від конкретно-історичної ситуації (змін в різних сферах життєдіяльності соціуму).

4. У період Київської Русі соціальна цінність жінки оцінювалась через забезпечення «інтересів землі Руської» (представницями князівської династії) та реалізацію вільною жінкою-простолюдинкою притаманних для «традиційного» суспільства функцій (допомога чоловіку, народження дітей та їх догляд і виховання, ведення господарства, створення позитивного мікроклімату у сім'ї, збереження споконвічних звичаїв та домашнього ладу).

Давньоукраїнські княгині займались дипломатичними та торговими зносинами, культурно-просвітницькою діяльністю за кордоном, управлінням державними справами, злагодженням соціальних протиріч, проведенням фінансової політики, християнізацією держави. «Корисність» полягала у налагодженні дружніх стосунків з іншими державами, розширенні торгівлі, покращенні функціонування державних органів влади, зміцненні Русі, посиленні її політичної й економічної могутності.

5. За доби XV – першої половини XVII ст. істотно змінюється конкретно-історична ситуація, яка вплинула на інше осмислення соціальної цінності жінки: складаються феодальні відносини і формуються стани, притаманні феодалізму; різні утиски, наявність ворожого Степу спричинює появу запорозьких козаків; держава протягом усього періоду була відносно централізованою; відбувається експансія католицизму та полонізація. Відповідно, змінюється «призначення» жінки кожної соціальної групи.

Жінки привілейованих верств приймали участь в управлінні державними справами на локальному рівні, у справах місцевого самоврядування; вони завдяки наявності земельних латифундій, господарській самостійності, освіченості займались меценатською та культурно-просвітницькою діяльністю, що полягала в підтримці православної церкви, поширенні освіти тощо; торгівлею займались переважно жінки з непривілейованих станів; у військовій справі брали участь в основному козачки; жінки усіх соціальних груп виконували функції, притаманні для «традиційного» суспільства.

«Корисність» полягала у забезпеченні державно-владних стосунків між володарем та його підданими; поширенні української мови, збереженні

православної церкви та релігії, залученні українців до освіти, створенні підґрунтя для самоусвідомлення українців; інтенсифікації економіки, наповненні державної скарбниці; зменшенні негативних наслідків війн, збройних сутичок, гніту феодалів.

6. За часів Гетьманщини аксіологічний зміст соціальної цінності жінки змінювався залежно від ситуації на кожному історичному етапі розвитку держави. У другій половині XVII ст. відбувається демократизація суспільного життя, розкріпачення селян і наділення їх землею, з'являється козацька старшина, рядове козацтво стає провідною верствою. У цей час «гетьманші» займаються загальнодержавними справами, шляхтянки і дружини старшини – меценатством; селянки і козачки могли вільно брати участь у торгових операціях; останні також займались і військовою справою. «Корисність» полягала у налагодженні політичних стосунків із іншими державами, покращенні функціонування органів державної влади, підтримці автономії Гетьманщини, збереженні прав православної церкви, збільшенні кількості освічених українців, інтенсифікації товарно-грошових відносин, мінімізації наслідків воєнних подій.

У період кінця XVII – XVIII ст. відбувається закріпачення селян й розвиток великої земельної власності, диференціація козацтва за майновою ознакою, його занепад і остаточна ліквідація як стану, знищення автономії Гетьманщини. Суттєво змінюється і «призначення» представниць кожного стану. Жінки козацької старшини займаються меценатською та господарською діяльністю; жінки з непривілейованих верств обмежуються в участі у торгових справах; кріпачки через свій правовий статус позбавляються можливості брати участь у торговій діяльності, а козачки через руйнацію господарств не мають змоги займатись торговою чи військовою справами: тепер вони виконують лише функції, притаманні «традиційному» суспільству.

РОЗДІЛ 3

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОЇ ЦІННОСТІ ЖІНКИ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

3.1 Основні напрями формування правової цінності жінки у період Київської Русі

Слід зазначити, що соціальна й правова цінність жінки в Україні в XI – XVIII ст. були між собою тісно взаємопов’язані й мали вплив одна на іншу. Соціальна цінність жінки віддзеркалювалась у нормах права різних історично-правових джерел, і це складало своєрідну реакцію держави і суспільства на той чи інший її рівень. У цілому ж, можна говорити про те, що соціальна цінність жінки якісно відбивалась у її правовому положенні (або правовому статусі), які по суті і являли собою основу правової цінності жінки. З іншої сторони, правова цінність мала реалізовуватись через наповнення змістом соціальної цінності шляхом надання жінці певних прав і створення для неї певних обов’язків, які складали об’єктивне підґрунтя для використання нею на суб’єктивному рівні її «призначення» у соціумі, від цього залежала й «корисність» як результат діяльності жінки.

Розглянемо більш детально поняття феномену «правова цінність людини» (у т.ч. і жінки). Як ми вважаємо, специфікою дослідження правової цінності людини є те, що вона розуміється завдяки її порівнянню з існуючими різноманітними правовими цінностями.

У вітчизняній науковій юридичній літературі правові цінності визначаються як: - пережиті людьми і обумовлені культурою форми позитивного ставлення до правової системи суспільства, які зумовлюють вибір поведінки, відповідний цій системі, а також юридичну оцінку подій; - конкретне вираження власної цінності права в практичному житті людей; - визначеність і гарантованість прав, безпека людини в конфліктних ситуаціях, забезпечення істини, правди при вирішенні юридичних питань; -

фундаментальні природжені права людини, основоположні демократичні правові принципи; - особливі правові засоби і юридичні механізми (все, що відносять до юридичного інструментарію), які забезпечують цінності права, гарантування прав; - інститути, що виражають оптимальне співвідношення нормативного та індивідуального регулювання; - властивості (ознаки) права, істотно значущі для людей; - типові соціальні переваги, які отримують офіційне нормативне визнання і захист [23, с. 162; 130, с. 115].

Правові цінності складаються з двох груп:

1) Соціальні цінності, під якими можна розуміти актуальність явищ і предметів реальної дійсності з точки зору їх відповідності чи невідповідності потребам суспільства, соціальної групи чи особи. Вони, з іншої сторони, є також моральними та естетичними імперативами, які вироблені світовою людською культурою на всьому протязі її історичного існування, і є результатом суспільної свідомості. Разом з тим, варто зауважити, що соціальні цінності стають правовими лише тоді, коли вони об'єктивовані в праві, закріплені в правових нормах. Такими, безумовно, є фундаментальні загальнолюдські цінності.

Окрім них, в нормах права можуть закріплюватись різноманітні моральні, релігійні, етичні, економічні, політичні, культурні, екологічні та інші цінності, що мають значущість для певного конкретного суспільства у різні хронологічні періоди залежно від тієї чи іншої об'єктивно існуючої конкретно-історичної ситуації.

2) Цінності, що походять з самої природи та сутності права (ідея права, ідея стабільної законності, догма права) [131, с. 48; 132, с. 80 – 81], ідея правопорядку, ідея правового закону, права людини тощо).

Правові цінності складають систему, елементи якої мають горизонтальні або вертикальні рівні. Деякі українські вчені на горизонтальному рівні виділяють, наприклад, такі правові цінності: - абстрактно-загальні, конкретно-загальні та одиничні; - цінності, що закріплюють і юридично забезпечують права і свободи особи; - такі, що відображають гуманістичну сутність права; -

такі, що відображають нормативно-регулятивну сутність права; - такі, що відображають сутність права як міру людської свободи; - такі, що відображають сутність права як нормативно-ціннісний імператив; - такі, що спрямовані на формування у громадян позитивного ставлення до права.

Ієрархія правових цінностей залежить від певного критерію, який є провідним при побудові вертикальної структури: - гуманістичний підхід ґрунтується на гуманістичній традиції (виділяють при цьому такі рівні: життя, гідність, власність); - нормативний – на підпорядкованому на нормативному рівні розташуванні цінностей; - телеологічний ґрунтується на максимальному збереженні стабільності і цілісності у всіх сферах людської життєдіяльності [133, с. 77 – 79] тощо.

На наш погляд, існують такі соціальні цінності, які, будучи закріплені в нормах права, стають базовими правовими цінностями й істотно впливають на зміст поняття «правова цінність людини» (у т.ч. жінки). До них варто віднести свободу, справедливість і рівність. Їх фундаментальність забезпечується тим, що вони: - найбільш повно характеризують різні аспекти людської природи, тобто, є необхідними елементами людської гідності; - є функціональними для права й, задекларовані як основні постулати кожної правової системи, набувають специфічного змістовного навантаження у різні історичні епохи та у різних культурних ареалах [134, с. 183; 135, с. 17]. Саме вони впливають на правосвідомість як окремої особи, групи осіб, що формуються за різними ознаками та критеріями, так і всього суспільства, орієнтують людину на досягнення певних цілей. Кожна з них має свій неповторний зміст.

Зокрема, свобода передбачає різноманітні варіанти поведінки, але право через свої норми визначає раціональну і прийнятну в даному суспільстві міру можливих вчинків, дій людей. Іншими словами, людина має свободу у виборі того чи іншого варіанту своєї діяльності, але лише у тих межах, які дозволяють норми права. Свобода пов'язана із самореалізацією, самовдосконаленням, самовизначенням людини, пізнанням себе, інших людей, світу. Вона включає потрібну структуру: внутрішню свободу, можливість вибору, його реалізацію у

практичній діяльності. Існують різноманітні види свободи: політична, релігійна, духовна, моральна, соціально-економічна, юридична, культурна тощо; разом з тим, види свободи у тій чи іншій мірі опосередковуються правом, отже, можуть приймати форму правової свободи.

Справедливість же можна розглянути як взаємність прав і обов'язків між людьми, здатність забезпечити кожній людині можливості для самореалізації, самовдосконалення, самовизначення, а критерієм визначення поняття справедливості є сама людина без будь-яких обмежень.

На нашу думку, рівність можна розуміти як надання людям однакових можливостей в реалізації свободи, рівне й неупереджене ставлення до всіх людей без будь-яких обмежень. Рівність, фактично, означає надання всім людям без виключення однієї і тієї ж самої міри справедливості та свободи.

Отже, названа тріада базових правових цінностей є взаємозалежною між собою: знецінення однієї з них має наслідком нівелювання змісту інших. Свобода, справедливість та рівність, складаючи фундамент для всіх інших правових цінностей, мають істотний вплив на трьох рівнях: - суспільної; - колективної (групової); - індивідуальної свідомості і правосвідомості. Цим, на думку авторки дослідження, досягається: 1) Усвідомлення реальної значущості людини як в соціумі, так і по відношенню до неї самої та інших людей. 2) Осмислення необхідності забезпечити деякий абстрактний ідеальний простір, в якому людина здатна повноцінно себе реалізувати.

Як вже зазначалось нами у другому розділі, філософське та філософсько-правове розуміння цінності людини є підставою для сучасного філософсько-правового осмислення соціальної цінності людини (у т.ч. жінки). Але повною мірою це можна віднести й до розуміння змісту правової цінності жінки. Специфіка філософсько-правового розуміння полягає в інтерпретації поняття «правова цінність людини» (у т.ч. жінки) через призму існуючої системи правових цінностей. Адже, як справедливо зазначає О.В. Грищук, «Право є тим дзеркалом людської природи, в якому відображається сутність людини, єдність її біологічної, соціальної та духовної природи» [136, с. 3].

Іншою особливістю філософсько-правового розуміння є осмислення правової цінності людини в антропологічно-правовому ракурсі. У такому аспекті висвітлення проблеми достатньо неординарною є позиція ряду сучасних українських учених щодо: 1) Можливостей антропологічно орієнтованого аксіологічного підходу, який резюмує у визнанні людини найвищою соціально-правовою цінністю [137, с. 16]. 2) Діалектичної єдності аксіології та антропології права, яка дає можливість розвивати в сучасній філософії права ідею людини як вільної людської особистості, розкривати гуманістичну сутність права, а останнє постає як суто людське, невід'ємне від людського буття явище [138, с. 4, 16].

Таким чином, можемо констатувати, що особливого значення набувають поняття «образ людини в праві», «правове людинорозуміння». Їх зміст за поєднання аксіологічного та антропологічного підходів наповнюється, з однієї сторони, ціннісними для людини властивостями та якісними ознаками, а з іншої право розглядається через призму людиномірності, воно має антропологічну природу. В такому ракурсі поняття «правова цінність», «антропологічна сутність права» і «людина» закономірно, об'єктивно і гармонійно поєднуються в «ціннісно-правове й антропологічно-правове людинорозуміння».

Прослідковуючи розвиток людських цивілізацій, можна помітити, що багато у чому історичний рух до «гуманістичної складової права» і теорій та ідей про правову цінність людини простежується через призму зазначених нами базових правових цінностей: свободи, справедливості, рівності.

Так, реалізація людиною свободи пов'язана з конкретно-історичними етапами розвитку людства (принаймні, до часів перших буржуазних революцій в Європі, наприклад, в Англії у другій половині XVII ст.), а правова цінність людини залежала від наявності свободи вибору, що закріплювалось у нормах права. При цьому, правова цінність втілювалась у соціальну цінність: в якій мірі людина використовувала надані їй нормами права можливості реалізувати себе в тій чи іншій сфері життєдіяльності соціуму, а при відсутності свободи її «призначення» звужувалось і повністю залежало від волі інших осіб.

Зокрема, в античному рабовласницькому суспільствах (особливо це помітно у Стародавній Греції та Римі) невільний раб був не суб'єктом, а об'єктом правових відносин, якраз цим і визначалась його правова цінність, адже він не мав свободи вибору, тому його «призначення» полягало у безкоштовному створенні матеріальних й духовних благ. Натомість, вільні громадяни названих держав були суб'єктами права, відтак, їх правова цінність напряду залежала від наявності свободи вибору, а можливості себе реалізувати поширювались на різні види діяльності.

Але правова цінність людини залежала не тільки від свободи вибору, але й поняття справедливості. Так, в епоху Середньовіччя справедливим вважався наступний порядок: обов'язок святенника полягав у молитві Богові, феодал-лицар мав захищати церкву й віру, а селянин повинен був матеріально їх забезпечувати. Прикметно, що справедливість, на відміну від свободи, на той час правовими нормами не закріплювалась. Тому є підстави вважати, що у зазначену епоху правова цінність представника кожного із станів зумовлювалась, на наш погляд, релігійним фаталізмом. Критерієм же визначення справедливості була не стільки конкретна людина, а замкнена група у вигляді середньовічних станів.

Так само, як свобода і справедливість значущим для визначення змісту правової цінності людини було поняття рівності. Наприклад, в країнах Давнього Сходу рівність могла існувати лише в межах певної суспільної групи. Причому, як і справедливість, рівність у нормах права не відображалась. Таким чином, правова цінність представників цих груп залежала від рівних, однакових можливостей кожного з них реалізувати закріплену у нормах права свободу та досягти однакової міри справедливості (наприклад, жреці у Стародавньому Єгипті, мушкенуми і авілуми в Стародавньому Вавилоні, чотири варни в Стародавній Індії, жорстко ієрархізовані групи селян у Стародавньому Китаї).

Наступний етап історичного процесу руху до «гуманістичної складової права» й наповнення антропологічним змістом поняття «правова цінність людини» пов'язаний з періодом після великих буржуазно-демократичних

революцій. Відбувається закріплення в деклараціях і конституціях держав Нового і Новітнього періодів свободи, рівності, справедливості, прав людини, що поступово змінило ставлення до правової цінності людини. «Призначення» у рамках соціуму і «корисність» людини починають з кінця XVIII – початку XIX ст. замінюватись на правову значущість, самозначущість, пріоритетність прав людини, а не суспільства чи держави.

Отже, поняття «призначення», «корисність» (у попередньому розділі ми визначили їх зміст), «значущість» людини відображали історичні етапи розвитку розуміння її як соціальної, так і правової цінності. Вони, що є закономірним, співпадали з великими конкретно-історичними епохами людської еволюції; усвідомлення правової цінності людини знаходилося у прямому зв'язку з домінуючим світоглядом у ці епохи.

«Значущість» людини відображає певний історичний етап розвитку людства і свідчить про формування і еволюцію якісно нових взаємовідносин між людиною, суспільством і державою: людина, у контексті її правової цінності розуміється як повноправний суб'єкт, рівний у правах з іншими суб'єктами. При цьому свобода, справедливість й рівність послуговувались найважливішими інструментами закріплення у правових нормах правової значущості людини. На нашу думку, вони стали засобами і способами свідомого аксіологічного та антропологічного ставлення людини до її правової цінності та правової цінності інших людей.

Наведені нами вище приклади підтверджують прийнятність думки деяких сучасних українських науковців про поступовість історичного процесу формування гуманістичної природи права: перехід від статусу «людина поза правом» до утвердження людиномірного права, орієнтованого на визнання за прагненнями, інтересами, потребами людини керівної ролі у визначенні сутності та природи права [137, с. 14 – 15].

Ми вважаємо, що саме людський вимір права є результатом, і, одночасно, джерелом ціннісно-правового людинорозуміння як сучасного розвитку усвідомлення змісту правової цінності людини. Тому варто

погодитись з думкою ряду українських вчених, що: - людина є центром цінностей права; - людина є вищою правовою цінністю, яка, будучи суб'єктом права, виступає джерелом і метою права, правовим абсолютом, формує і реалізує правові цінності; - поза людиною право не існує, його сенс і призначення розкриваються через людину; - поза людиною, її інтересами та буттям сенс і зміст права втрачається; - будучи правовою особистістю, вона є творцем права в будь-яких формах, носієм ідеї права, істотою, що розуміє по-своєму право й у діалозі з іншими правовими суб'єктами шукає рівну міру справедливості, добра, свободи, істини; - людина є носієм, захисником і оборонцем права як форми вираження вищих духовних цінностей; - людина є центром права, його головним творцем і метою права [139, с. 260; 140, с. 11; 141, с. 38; 142, с. 22; 143, с. 782; 144, с. 65; 145, с. 114].

Зазначені аксіологічно-правові та антропологічно-правові характеристики людини кожна по-своєму сприяють розкриттю осмислення поняття «правова цінність людини». У зв'язку з цим, представляється очевидним, що слід акцентувати увагу на тому, що абсолютною правовою цінністю людини є утвердження її як творця права «для людини», в «ім'я людини», під чим варто розуміти людиномірне, людиноорієнтоване право: таке, що має гуманістичну природу. На наш погляд, таке право є ідеалом, еталоном, моделлю. Але слід зазначити, що людина ніколи не стане творцем такого права без усвідомлення нею гуманістичної спрямованості всіх без виключення правових цінностей. Останні мають використовуватись не на шкоду, а на благо людині, сприяти повноцінній реалізації її творчого потенціалу, спрямованого виключно на творення людиномірного права.

Ми маємо чітко усвідомлювати, що тільки у цьому випадку можна стверджувати: правова цінність людини як творця права осмислюється через призму всіх правових цінностей, які є мірилами прагнення і здатності людини бути творцем, джерелом «людиноорієнтованого» права; у свою чергу вони є засобами, способами, інструментами творення такого права. На нашу думку, у такому розумінні закладено і важливі ціннісні характеристики «людини в

праві», «образу людини в праві»: вони не тільки відображають «творчий образ людини», але й наповнюють конкретним змістом людський вимір права.

Правова цінність людини виявляється і в тому, що «людиномірне право» спрямоване на надання людині абсолютно безмежних можливостей щодо пізнання такого права, осмислення і повноцінної реалізації себе в праві, постійного вдосконалення правового життя. У таких можливостях дістають свій вияв всі правові цінності. На наш погляд, правова цінність людини полягає як у постійному використанні нею таких можливостей, так і її ціннісних властивостях, що випливають з внутрішньої природи людини, і спонукають її до пізнання, реалізації, вдосконалення «людиномірного» права.

Отже, сучасне філософсько-правове розуміння правової цінності людини (у т.ч. жінки) є абстрактно-ідеальною моделлю, яка включає такі поняття як «людиноорієнтоване право», «людиномірне право», «людина в праві», «людина – творець права, його джерело»; правова цінність людини осмислюється через призму інших правових цінностей, а також завдяки раціональному поєднанню антропологічно-правових (гуманістичних) та аксіологічно-правових (ціннісних) характеристик людини. Зміст правової цінності людини базується на її правовому статусі, соціальних цінностях, які, будучи об'єктивовані у нормах права, стають базовими правовими цінностями (свобода, справедливість, рівність).

Проте, беручи до уваги предмет нашого дослідження, слід враховувати не лише філософсько-правове розуміння, але й конкретно-історичну ситуацію кожного з періодів, яка накладала свій своєрідний відбиток на розуміння не тільки соціальної, але й правової цінності жінки.

У попередньому розділі ми визначили, що для осмислення змісту соціальної цінності жінки в Україні у XI – першій половині XVIII ст. актуальними для суспільства та колективів (йдеться про середньовічні класи та стани) були оціночні поняття «призначення» (мета діяльності) і «корисність» (результат цієї діяльності). Саме під цим «зрізом» ми з'ясували еволюцію

уявлень про соціальну цінність жінки, особливості її змісту у кожний історичний період.

У даному ж розділі ми спробуємо визначити правову цінність жінки з точки зору оцінки її у соціумі, враховуючи різницю у правовому статусі жінки залежно від її класової й станової належності в епоху Середньовіччя, той чи інший набір прав і обов'язків жінки як суб'єкта правовідносин, а також те, у якій мірі поняття свободи, справедливості й рівності мали вплив на зміст правової цінності жінки.

На нашу думку, враховуючи зазначене вище, й беручи до уваги історичні особливості усіх сфер життєдіяльності в Україні у XI – першій половині XVIII ст., для об'єктивного розуміння змісту правової цінності жінки важливо ввести до наукового обігу таке поняття як «правова значущість». Як ми вважаємо, поняття «правової значущості» означає ієрархізацію за правовим статусом і можливостями, закріпленими у законодавстві, середньовічних класів та станів, до яких належали жінки. Відповідно, у суспільстві складалась вертикальна структура, кожний елемент (або соціальна верства населення) якої займав свою правову нішу (іншими словами, мав певну «правову значущість»).

Аналіз норм Руської Правди різних її редакцій, церковних статутів Володимира і Ярослава, інших історично-правових джерел, дає підстави стверджувати, що найбільше інформації ми маємо щодо сімейно-шлюбного правового статусу жінки, а також тісно пов'язаних з ним спадкових правовідносин, в яких брали участь представниці всіх вільних класів і прошарків населення Київської Русі. Цікаво, що сімейно-шлюбний правовий статус жінки і та чи інша участь у спадкуванні залежала не тільки від соціального статусу, але й від того, чи була це незаміжня дівчина, заміжня жінка чи удова.

Розглянемо у зазначеному контексті правовий статус незаміжньої дівчини. За нормами Руської Правди право спадкування батьківського майна (двору) мав лише молодший син («Але батьківський двір завжди без розділу передається молодшому сину» (ст. 100 Просторової Правди) [146, с. 134]. Але

це не означало, що доньки взагалі не могли претендувати на батьківське майно. На думку деяких українських учених, якщо у боярина чи дружинника не було синів, то спадщина відходила донькам; після смерті смерда, що не мав синів, його майно переходило князю, але донькам їх братами виділялась частка для майбутнього приданого («посагу») [81, с. 34 – 35; 83, с. 54 – 55; 147, с. 10; 148].

Така думка підтверджується ст. 90, 91, 95 Просторової Правди [146, с. 132 – 133]. При цьому варто звернути увагу на те, що доньки бояр чи дружинників мали більше прав у спадкуванні, ніж доньки смердів, а це свідчить і про їх вищу «правову значущість» й нерівність між соціальними групами вільних: 1) Після смерті боярина чи дружинника князь не спадкує, а при відсутності синів усю спадщину (мабуть, із землею) отримують доньки. 2) Незаміжні доньки смердів участі у спадкуванні не брали, вони могли претендувати лише на «посаг» від братів; заміжні ж взагалі не мали права на «виділ». 3) Не ясно, чи могли спадкувати доньки смердів, якщо не було братів. Можливо, такий «посаг» виділяв князь. Правда, як вважає ряд науковців, правило, за яким доньки боярина чи дружинника успадковували майно при відсутності синів, з часом поширилось і на духовенство, ремісників, вільних общинників [149, с. 121; 150, с. 210; 151, с. 63]. Доньки (мабуть, усіх вільних прошарків населення, що свідчить про елементи рівності й однакову «правову значущість») мали право на материнське майно. Так, у ст. 103, 106 Просторової Правди зазначається, що мати може віддати своє майно доньці, яка її годувала [146, с. 134].

Звернемо увагу також на дошлюбні правовідносини незаміжніх дівчат, які, на відміну від спадкових, регулювались вже не світським, а церковним законодавством. Слід зазначити, що частина українських учених доволі позитивно оцінила вплив християнізації на взаємовідносини дівчини із нареченим, умови вступу її в шлюб, на дошлюбні стосунки із своїми батьками тощо [83, с. 53; 152, с. 336 – 337; 153, с. 325; 154, с. 104; 155; 156, с. 42; 157; 158, с. 80]. Реальним втіленням такого впливу стало закріплення у нормах церковного Статуту Ярослава низки прав дівчини, зокрема: обов'язкової її

згоди на шлюб («А якщо дівка не захоче заміж», ст. 27); права вимагати від нареченого виконати привселюдно узятото зобов'язання одружитися з нею, а у випадку відмови він мав сплатити їй відшкодування та штраф церкві («А якщо про дівку сир розрізаний не буде», ст. 33). Також Статутом передбачалась відповідальність батьків за видання дівчини силоміць заміж або за їх заборону їй одружитися, якщо це призвело до трагічних наслідків («а що учинить над собою, батько і мати митрополиту у провіні», ст. 27, 44) [146, с. 269].

Як вважає ряд учених, суспільство було зацікавлене в тому, щоб дівчина вийшла заміж, оскільки за нормами давньоруського законодавства вона була позбавлена права на спадщину по смерті своїх батьків [81, с. 25; 147, с. 11]. Саме тому вони несли майнову відповідальність, якщо дівчина вчасно не виходила заміж («Якщо дівка засидиться», ст. 5 Статуту Ярослава) [146, с. 267]. Варто звернути увагу на те, що названі вище статті стосуються усіх вільних дівчат, незалежно від їх соціального походження, але ст. 5 є доволі своєрідною тим, що закріплює нерівність між ними (різні розміри штрафу), але на користь простолюдинок: якщо дівчина «з великих бояр» – 5 гривень золотом, «з менших бояр» – 1 гривня золотом, «зі знатних людей» – 12 гривень сріблом, «з простого люду» – 1 гривня сріблом».

Розглянемо правове положення заміжньої жінки. Як справедливо вважають деякі вітчизняні науковці, «Під впливом норм християнської моралі слов'яни переосмислили права жінок у сімейному житті. Тепер вже християнська сім'я зав'язувалася як союз громадянський взаємною згодою нареченого та нареченої і трималася на юридичній рівності та моральній взаємності чоловіка і дружини»; «В цей історичний період жінка в сім'ї користувалася деякою автономією і самостійністю, що знайшло відображення в жіночому праві. Під цим правом розумують певну сукупність звичаїв, норм та уявлень, що регулюють та забезпечують суспільні та господарські права жінок»; «Взаємини між чоловіком і дружиною здійснювалися на принципах рівноправності, духовності, гуманізму і справедливості» [148; 152, с. 337; 159, с. 43; 160, с. 25; 161, с. 331].

Права жінок, які перебували у шлюбі можна поділити на особисті та майнові. Особисті права жінки захищались церковними законами. Так, суворо заборонялось двоєженство («Якщо чоловік одружиться з іншою, не розлучившись із першою, то він винен митрополиту, а з першою йому жити, ст. 8 Статуту Ярослава, «А якщо хто буде мати дві дружини, то сплатить митрополиту 20 гривень», ст. 15), безпідставне розлучення за ініціативи чоловіка («Якщо чоловік розлучиться з дружиною за своєю волею, то винен митрополиту 12 гривень», ст. 16), шлюбна зрада чоловіка, ст. 7 тощо.

Характерно, що вільна жінка мала названі права незалежно від її соціального статусу. А це говорить про наявність рівності та певної міри справедливості, як її розуміли у тогочасному суспільстві. Єдине виключення стосувалось випадків, коли чоловік покидав дружину без достатніх причин. У такому випадку він мав сплатити компенсацію жінці і штраф церкві залежно від соціального статусу, причому, чим вищий був статус, тим більшою була фінансова відповідальність (від 300 гривень жінці «за сором» та 5 гривень золота митрополиту з «великих бояр», до по 12 гривень дружині й митрополиту з «простого люду», ст. 3) [146, с. 266].

Також заміжня жінка, незалежно від її соціального походження, мала право на розлучення, тобто могла бути ініціатором такого процесу; крім того, якщо жінка все ж домагалась розлучення, то одержувала грошову компенсацію, розмір якої встановлювався відповідно до соціального стану сім'ї [156, с. 42; 162, с. 354; 163, с. 10]. Підставами для розлучення зі сторони жінки могла бути довга відсутність чоловіка (протягом трьох років і більше); якщо буде «так погано», що чоловік із жінкою не можуть жити разом; якщо чоловік краде у дружини одяг і його пропиває; якщо у чоловіка великі борги; якщо була фізична нездатність чоловіка до шлюбу [81, с. 29; 158, с. 138 – 139].

Проте, церква дбала про те, щоб мінімізувати кількість розлучень, тому до церковного Статуту Ярослава була внесена норма, що стосувались усіх вільних жінок, і які передбачали: навіть у випадку тяжкої хвороби дружини, сліпоти чи довгої хвороби чоловік не мав права вимагати розлучення (ст. 10);

так само не підлягали розлученню подружні пари, якщо жінка краде у чоловіка («а про то їх не розлучити») (ст. 34), якщо вона б'є свого чоловіка (ст. 39), або якщо жінка є чародійницею (ст. 37) тощо [146, с. 267, 269]. З цих прикладів видно, що церква захищала шлюб, але опосередковано тим самим задовольнялись інтереси жінки, адже розлучена жінка ставала у середньовічному суспільстві не тільки самотньою, але й з юридичної точки зору менш захищеною, ніж чоловік.

Дослідимо майнові права жінки у шлюбі. Найбільш важливе право жінки – це наявність у своїй власності майна, віддільного від спільного майна чи власності чоловіка. Як небезпідставно стверджує ряд українських науковців, вільна жінка (не рабиня) на Русі в шлюбі зберігала за собою все своє майно, у тогочасних нормативно-правових актах відсутні будь-які свідчення про те, що дружина у будь-який спосіб обмежувалась у власному праві розпоряджатися своїм майном, або загальною сімейною власністю, у володінні якою дружина брала участь нарівні з чоловіком, останній без згоди своєї дружини не мав права розпоряджатися її майном [81, с. 35; 155; 164, с. 8; 165, с. 135 – 136].

Важливим є питання: що ж входило до поняття власність заміжньої жінки. Слід погодитися із деякими вітчизняними дослідниками про джерела цього майна. До них, у першу чергу, належало найголовніше – придане; по-друге, це – «віно», яке наречений надавав майбутній дружині; по-третє, це могло бути успадковане «материнське» майно (спадщина, якою до своєї смерті володіла мати); по-четверте, майно, придбане жінкою за різними цивільно-правовими угодами [83, с. 52; 148; 166, с. 35; 167, с. 58; 168, с. 16]. Як стверджує Н.Л. Пушкарьова, існування приданого у стародавній період історії Русі давно доведено; свідчення літописця вказує на існування приданого ще в стародавньому звичаєвому праві; володіння приданим за Руською Правдою притаманне майже всім класам і соціальним групам феодального суспільства [169, с. 181]. Отже, деякі жінки (особливо, із заможних верств суспільства) могли накопичити значну власність, у тому числі – й земельну.

Іншим важливим майновим правом було право передати як за заповітом («А до виділу матері дітям справи немає»), так і без нього, своє майно у спадщину як синам, так і донькам, причому безвідносно, чи були діти від першого шлюбу, чи від другого (цим правом володіли й удови) (ст. 103, 106 Просторової Правди [146, с. 134]. Як зазначає В.Є. Рубаник, на Русі правом розпорядження майном шляхом складання заповіту користувався не лише чоловік, але й жінка [170, с. 52].

Таким чином, вільна заміжня жінка мала не тільки важливі особисті шлюбні права, але й майнові. Це свідчить про її рівність в давньоукраїнському середньовічному суспільстві, наділення з боку держави можливостями до самореалізації й вибору варіантів діяльності у соціумі. Це переконує нас і у тому, що у Київській Русі, в якій не склались відносини кріпацтва, принаймні, у шлюбних і пов'язаних з ними майнових відносинах існував відомий паритет щодо «правової значущості» жінок з різних вільних груп населення (хоча треба визнати, що він був формальний, адже на практиці в економічному плані жінки із заможних груп користувались більшими можливостями, що доведено авторкою у попередньому розділі).

І все ж у деяких аспектах існувала певна нерівність у шлюбно-правовому статусі жінок різних соціальних груп: 1) між вільними (з династії Рюриковичів та простолюдинками); 2) між вільними та невільними (що є природнім для середньовічного суспільства, хоча у законодавстві Київської Русі це не набуло яскраво вираженої формалізації, адже рабство, холопство чи челядництво мало патріархальний характер).

Зокрема, йдеться про заборону одружуватися із чоловіками-нехристиянами («Якщо або жидовін, або бусурманін, або іноязичник одружиться з руською», ст. 17 Статуту Ярослава) [146, с. 268]. Якщо ж така заборона була порушена, то винний мав сплатити церкві 50 гривень, а жінку – доправити в монастир. Але таке правило, як свідчить практика, стосувалась лише простолюдинок, княжні з династії Рюриковичів одружувались з представниками інших християнських конфесій, зокрема, католицької (як

приклад, сестра Ярослава Мудрого Доброгнева вийшла заміж за польського короля Болеслава, три сестри Ярославни також були видані заміж за угорського, норвезького та французького королів тощо).

У Київській Русі не вітався шлюб між вільними й невольними особами. Так, якщо вільний селянин одружиться на рабині, то й сам стає холопом (ст. 110 Просторової Правди) [146, с. 135]. Але якщо шлюб із селянкою чи холопкою укладав феодал, то жінка отримувала статус наложниці – так званої «меншиці» чи «другої» дружини [81, с. 27; 154, с. 105]. Показовим в аспекті вкрай низької правової цінності рабинь і того, що вони не були суб'єктами права, є ст. 98 Просторової Правди, в якій повідомляється: «Якщо у померлого чоловіка залишаться діти від рабині, то їм разом із матір'ю дарується свобода».

Проаналізуємо правове положення матері-удови, яка, як свідчать джерела тієї доби, мала доволі широкі особисті й майнові права, користувалась повагою у суспільстві. При цьому, у Руській Правді не вказується її соціальний статус, з чого можна зробити висновок про юридичну рівність у цьому плані різних груп вільних жінок й однакову їх «правову значущість», що у сукупності впливало й на рівень правової цінності жінки.

Якщо говорити про її особисті права, то вони були закріплені у Просторовій Правді і полягали у наступному: 1) право вдруге вийти заміж («А їх мати знову вийде заміж»), ст. 99; 2) право залишитися удовою («Якщо жінка після смерті чоловіка вирішить залишитися удовою»), ст. 101; 3) право всупереч бажанню дітей залишитися у будинку померлого чоловіка («Якщо діти не бажають жити з нею на одному дворі, то виконати їм в усьому її волю»), ст. 102. Крім того, вона офіційно не мала опікуна, а залишаючись удовою, сама ставала опікуном дітей і главою сім'ї (ст. 99) [146, с. 133 – 134].

З майнових прав основним було право успадкувати майно. Воно було закріплено у ст. 93 та 103 Просторової Правди («Якщо дружина після смерті чоловіка залишиться удовою, то дати їй виділ, вона ж є господаркою того, що їй заповідав чоловік»; «І при цьому їй сидіти в удівстві з тим майном, що їй дав чоловік») [146, с. 133 – 134]. Таким чином, удова мала переваги у джерелах

своїї власності перед заміжньою жінкою: крім посагу, віна, материнського майна та придбаного за різними цивільно-правовими угодами, вона мала ще й частку чоловічого майна.

Також слід звернути увагу й на інше майнове її право, яке впливало з того, що після смерті чоловіка удова ставала главою сім'ї й опікуном дітей – повністю розпоряджатися усім майном. Але такий статус накладав на неї й певні обов'язки, зокрема, сплачувати податки, головне – дбати про інтереси дітей. Так, у ст. 101 Просторової Правди зазначено: «Якщо втратить майно свого покійного чоловіка і вийде знову заміж, то має сплатити за все дітям» [146, с. 134].

Нарешті, удова мала право передавати дітям у спадщину власне майно. Базовими нормами були ст. 103 та 106 Просторової Правди, в яких зафіксовано право передати майно дітям як від першого чоловіка, так і другого; за її розсудом вона могла передати як синам, так і донькам, причому закон надає перевагу тим, у кого у дворі вона жила і хто її годував. Також цікавим є правило, яке свідчить про захист державою майнових прав удови та її дітей, закріплене у ст. 94: «Якщо залишаться діти від першої дружини, то вони візьмуть те, що належало їх матері, навіть якщо їх померлий батько заповідав це майно другій дружині» [146, с. 133 – 134]. Як справедливо зазначають деякі вітчизняні учені, зазначені вище норми відображали велике значення праці жінки та її майнове становище в сім'ї, свідчили про рівність чоловіка і жінки [154, с. 106; 166, с. 35; 171, с. 11; 172, с. 168; 173, с. 16].

У зв'язку із викладеним варто навести деякі думки українських учених про специфіку давньоукраїнської сім'ї. Так, В. Цимбалістий стверджує матріархатний характер української родини і вказує на приналежність всієї ефективної влади матері, яка до того ж повністю бере на себе виховання дітей. З ним погоджується О. Луценко, яка зазначає, що уявлення про українську жінку певним чином пов'язане з національною ментальністю [174, с. 69 – 72; 175, с. 11].

Слід зазначити, що усі категорії вільних жінок у Київській Русі були суб'єктами права, і тому брали у тій чи іншій мірі участь у цивільно-правових відносинах. Як вважають деякі українські дослідники, при регулюванні речових та зобов'язальних відносин переважав вплив римського та західноєвропейського права, але у цивільному праві Русі ще не сформувався загальний термін щодо визначення права власності, адже його зміст залежав від того, хто був суб'єктом і що належало до об'єктів права власності, при цьому розрізнялося «право власності» і «право володіння» речами [149, с. 119; 154, с. 104; 176, с. 51; 177, с. 82; 178, с. 43; 179, с. 8; 180, с. 115; 181, с. 228].

Варто зауважити, що ні норми звичаєвого права, ні норми законодавства не обмежували представниць будь-яких категорій вільного населення (княгині, боярині, жінки дружинників, купців, ремісників, селян) у праві власності чи володіння речами. На думку деяких вчених, суб'єктами могли навіть бути і залежні закупи, рядовичі, «ролейні» холопи [149, с. 118; 170, с. 31; 182, с. 392] (хоча це питання доволі спірне і на сьогодні у науці не вирішене), але суб'єктами не були «обільні» холопи («повні», які вважались невольними), челядь і раби. Також не встановлювалось обмежень щодо права власності чи володіння на рухоме та нерухоме майно.

Руська Правда має окремі норми щодо княжої, боярської, церковної власності на землю. Основними формами земельної власності на той час були: князівський домен, боярська і монастирська вотчини, земля громади на праві колективної власності, індивідуально-сімейна земельна ділянка, незаселені вільні (державні) землі, власником яких виступав великий князь [183, с. 9].

Суб'єктами права приватної власності на землю могли бути княгині, боярині, представниці інших заможних верств; але дружини смердів, селян-общинників — лише володіли і користувались невеликими земельними ділянками після смерті чоловіків і мали сплачувати податки князю. Як зазначають вітчизняні дослідники, княгині та інші знатні жінки володіли великими статками, вотчинами, містами (так, княгиня Ольга у власності мала місто Вишгород), селами, мали широкі права в галузі придбання нерухомості, а

юридичний захист права приватної власності на землю та інші речі набув значення одного із суспільних пріоритетів; на відміну права простолюдинок поширювались лише на деяку сукупність рухомості (власністю вважався прибуток від продажу «бабського» господарства: дрібної худоби, птахів, яєць, молочних продуктів, льону, полотна, овочів та фруктів) [81, с. 36; 148; 155; 164, с. 8; 166, с. 35; 167, с. 59; 184, с. 36; 185, с. 153].

Отже, можна зазначити, що суб'єктами цивільних правовідносин могли виступати жінки усіх вільних станів, у чому полягала й рівність між соціальними станами. Але на цьому вона закінчувалась, так як фактично земельною власністю, містами, селами могли володіти лише жінки із привілейованих класів. Це означало, що існувала нерівність у сфері земельних відносин, свобода вибору і відповідні можливості належали лише княгиням та бояриням, не можемо говорити і про справедливість як здатність кожної жінки до самореалізації у даній галузі. Відтак, відмінною була і «правова значущість» жінок з різних соціальних груп вільних.

Варто зазначити, що розвиток відносин власності, землеробства, торгівлі, ремісництва, господарського життя зумовив і розвиток зобов'язальних відносин, причому основним був принцип свободи договору, що відкривало можливості для жіночої господарської ініціативи (йдеться знову-таки про вільні групи населення). Жінка могла укладати договори купівлі-продажу, позики, застави, дарування, успадкування тощо [168, с. 16; 186, с. 30; 187, с. 2], але очевидним є той факт, що земельна власність була об'єктом тільки тих договорів, учасниками яких були жінки заможних верств.

Розглянемо права жінок у кримінально-правовій сфері, зокрема, питання щодо їх захисту від злочинних посягань. Слід зазначити, що на думку сучасних вітчизняних дослідників кримінальне право Київської Русі характеризувалось такими рисами як гуманізм і демократизм, у системі кар акцентується увага на людині та гуманістичних засадах православія, тому надається пріоритет оцінки особи в людині [176, с. 61; 185, с. 155; 188, с. 127; 189, с. 10 – 14; 190, с. 122; 191, с. 59; 192, с. 195]. Достатньо показовим у цьому контексті є спроба

введення князем Володимиром у кінці X ст. смертної кари, але через кілька років він її ж і скасував [193, с. 126 – 127].

Варто наголосити на тому, що у суспільстві Київської Русі особливо цінувались життя, честь і гідність вільної особи. Саме тому низка статей Руської Правди та церковних статутів Володимира і Ярослава була присвячена захисту життя, честі, гідності жінки. Зокрема, у ст. 88 Просторової Правди говориться: «Якщо хто вб'є жінку, то його слід судити за таким самим законом, як і при вбивстві чоловіка, якщо ж вона буде винна, то сплатити пів-віри – 20 гривень» [146, с. 132].

Як ми вважаємо, у даній статті є кілька важливих моментів: 1) Сплата однакової суми віри князю за вбивство вільного чоловіка чи жінки (спричинення смерті каралось вірою у 40 гривень); 2) З контексту статті видно, що йдеться про вбивство власної дружини; 3) З цього випливає й інший висновок: за вбивство чужої жінки злочинець у будь-якому випадку мав сплатити 40 гривень; 4) Ймовірно, говориться про вбивство вільної жінки незалежно від її соціального статусу.

Досить посилений захист встановлювався за посягання на честь і гідність жінки. Так, церковний Статут Володимира забороняв викрадення нареченої (ст. 7). Церковний Статут Ярослава встановлює вже високі грошові штрафи за спричинення дівчині або заміжній жінці «сорому» (викрадення, зґвалтування, образу словом тощо) (ст. 1, 2, 6, 28) [146, с. 238, 265 – 267, 269].

Проте, саме у цих статтях, на відміну від статті Просторової Правди про вбивство, було підкреслено відмінність у «правовій значущості» вільних жінок з різних соціальних груп: чим вищий був соціальний статус, тим вищий був і штраф (виділялись, зокрема, «великі бояри», «менші бояри», «добрі люди» («нарочиті люди»), «проста чадь», «міські люди», «сільська жінка»; за ст. 28, наприклад, відшкодування коливалось від 5 гривень золотом до 60 резан).

Слід зазначити, що, будучи поза суб'єктного складу правовідносин, невольні особи не мали тих прав, якими користувались вільні люди. І хоча

невільник міг викупитись, створити власну сім'ю [72, с. 171; 194, с. 223] і мати відповідні права, але раби залишались об'єктом правовідносин.

Їх «призначення» і «корисність» впливали на вкрай низьку «правову значущість», навіть за умови виконання ними різних функцій (відповідно, норми Руської Правди передбачали градацію штрафів за вбивство різних категорій невольників (сільський староста, раб-ремісник або ремісниця, чи годувальниця – 12 гривень, проста раба – 6 гривень, орний холоп – 5 гривень) (ст. 24, 26, 27 Короткої Правди, ст. 13, 15 Просторової Правди) [146, с. 83, 122].

3.2 Розвиток правової цінності жінки в XV – першій половині XVII ст.

Слід зазначити, що деякі ренесансні ідеї знайшли свій відбиток у законодавчих актах Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої. Так, знаходимо їх відображення у нормах різних актів, в яких йдеться про: - відповідальність великого князя (короля) перед законом; - відповідальність уряду перед народом; - засудження тиранії; - виборність монарха (правда, обирати мали право тільки представники магнатсько-шляхетського стану); - суверенність держави і громадянський патріотизм; - відокремленість суду від адміністрації; - рівну відповідальність мешканців держави та іноземців; - проголошену формально однакову відповідальність усіх перед законом незалежно від соціального і майнового статусу (хоча така ідея нівелювалась наявністю шляхетських привілеїв); - заборону карати без суду і без вини; - право на захист за допомоги адвоката; - неприпустимість арешту без достатніх підстав; - обов'язкове відновлення порушених прав; - особисту недоторканість (це стосувалось, в основному, представників привілейованих верств населення); - індивідуальну кримінальну відповідальність перед законом; - призначення покарання залежно від тяжкості злочину; - звільнення від кримінальної відповідальності; - заборону перетворювати вільного на «хлопа» (кріпака); - право вільно розпоряджатися земельною власністю та інше (п. 3, 4 Жалуваної

грамоти короля Казимира 1457 р.; ст. 5, 6 Судебника Казимира 1468 р., статутні грамоти Київській землі 1507 і 1529 рр., постанови Бельського привілею 1564 р.; преамбули всіх редакцій Литовського Статуту; I редакція, I розділ, 1, 7, 9 арт., XI розділ, 6 арт.; II редакція, I розділ, 1, 2, 4, 14, 17 арт.; III редакція, I розділ, 1, 2, 4, 18 арт.) [195, с. 5, 6, 12; 196, с. 33; 197; 198; 199].

Дослідження історично-правових джерел XV – першої половини XVII ст., передусім, трьох редакцій Литовського Статуту свідчить, що, як і у період Київської Русі, значна частина норм, які торкалися правового положення жінки, стосувались її шлюбно-сімейного правового статусу і безпосередньо пов'язаних з ним спадкових відносин. Так, як стверджує І.В. Перів, у першому Статуті містилось понад 1/5 статей, що стосувались правового становища жінок [161, с. 333]. Як видно з аналізу побудови Литовського Статуту, шлюбно-сімейні права жінки, її участь у спадкових відносинах знаходились в окремих структурованих розділах. Характерною особливістю норм цих розділів було те, що у переважній більшості йшлося про права жінок-шляхтянок, що є природнім: адже Литовсько-Руська держава та Річ Посполита – класичні країни епохи Середньовіччя, в яких панував феодалізм. Відповідно, Литовський Статут – збірник норм, передусім, феодального права.

Як слушно зазначає ряд українських науковців, на розвиток шлюбно-сімейних відносин у досліджувану добу значний вплив мало існування станових принципів права-привілею; для станово-представницької монархії характерною була і становість права, яка полягала у правовій нерівності людей (у т.ч. й жінок) залежно від належності до тієї чи іншої соціальної групи, корпорації; українські жінки вищих суспільних станів в зазначений період користувались широкою свободою і правовою незалежністю, майже не поступаючись в повноті своїх громадських прав чоловікам; на спадкове право сильно впливав становий лад, який захищав земельні наділи, майно та право на їх успадкування представників панівних станів; більшістю прогресивних прав, прирівнюваних до прав чоловіків, наділялись винятково жінки шляхетського походження [161, с. 333; 164, с. 9; 167, с. 59 – 60; 200, с. 22; 201].

Слід зазначити, що незаміжні панянки (дівчата-шляхтянки) мали доволі високий сімейний і майновий правовий статус. Виділимо ті права, які залишились незмінними з часів Київської Русі (при цьому паралельно зазначимо відмінності), зокрема:

1) Вільний вибір при вступі в шлюб (I редакція, IV розділ, 15 арт.; II редакція, V розділ, 8 арт.; III редакція, V розділ, 9 арт.) [197; 198; 199]. Як стверджує ряд дослідників, за звичаєвим правом шлюб визнавався законним за умов проведення: змовин (угоди нареченого з родичами молодої); заручин (підтвердження результатів змовин самими молодими); весілля як остаточного шлюбного ритуалу [158, с. 87, 97; 202, с. 21; 203, с. 63; 204, с. 53]. Не важко помітити, що якраз під час заручин дівчина мала дати свою згоду на шлюб.

2) Заборона змушувати дівчину до шлюбу (I редакція, IV розділ, 11, 15 арт.; II редакція, V розділ, 8 арт.; III редакція, V розділ, 9 арт.) [197; 198; 199].

3) На відміну від попереднього періоду було більш чітко унормоване право панянок на спадщину. Так, батьки мали виділити їй придане, але якщо цього не зробили за життя, то брати оцінювали майно у грошах і виділяли їй як придане четверту частину; у випадку, якщо після смерті батьків помре брат, то сестра із батьківського маєтку має право на виділ «посагу», а з материнського – рівну частку із іншими братами (I редакція, IV розділ, 7, 12 арт.; II редакція, V розділ, 3 арт.; III редакція, V розділ, 3 арт.) [197; 198; 199]. Виділ лише четвертої частини батьківського майна О. Кривоший пояснює тим, що за литовсько-феодальним законодавством володіння маєтностями завжди поєднувалось з обов'язком військової служби [97, с. 34; 100, с. 62].

Чіткіше у законодавстві прописувався вік повноліття дівчини та її право на спадщину у разі наявності сестер. Так, у I редакції Статуту вік повноліття визначався у 15 років, а за Статутом 1588 р. – 13 років. «Від цього часу дівчина ставала не тільки повноправною володаркою спадкового майна в тому разі, якщо осиротіє, але й могла мати окрему власність ще за життя батьків» [97, с. 34; 100, с. 62; 101, с. 28]. Так, за II редакцією, V розділу, 3 арт. та III редакцією,

V розділу, 3 арт. братові належало «сестрам своїм виправу рівну всім дати, скільки їх буде» [198; 199].

Крім того, дістали свого розвитку норми щодо спадкування дівчиною батьківського та материнського майна як за законом, так і заповітом. За законом батьківський спадок мав перейти до синів, але «всякі материнські, як нерухомі, так і інші речі рухомі, теж внесення материне, яке б нікому не було відписане (без заповіту)» (внесення материне – її «посаг») мали бути рівно поділені між синами й доньками (II редакція, V розділ, 13 арт.; III редакція, V розділ, 14 арт.) [198; 199]. При цьому III редакція визначала предмети, які належали до рухомої материнської спадщини: гроші, золото, срібло, перли, каміння дорогоцінне, шати, вбрання усяке, олово, мідь, коні, вози, килими, опони, домашній посуд тощо. З цього можна зробити висновок, що доньки-шляхтянки отримували доволі багату спадщину.

За заповітом, як зазначає Х.В. Майкут, заповідати можна було рухоме майно, а також куплену нерухомість, яка не входила до родового маєтку, стосовно ж батьківських та материнських маєтків, то стороннім особам можна було заповідати не більше третини, а дві третини маєтностей мали спадкувати діти [205, с. 14]. Але такий порядок (очевидно, метою було недопущення занепаду родової власності), закріплений нормами I редакції, було за проханням магнатів і шляхти кардинально змінено II редакцією і підтверджено у Статуті 1588 р. Було визначено, що батьківські, материнські, вислужені, куплені тощо маєтки, «не дотримуючись постанов про третину і дві частки», «чи то половину, або й іншу частину на свій розсуд» особа може віддати, продати, дарувати і в заставу записати, «від дітей і близьких віддалити» (II редакція, VII розділ, 1 арт.; III редакція, VII розділ, 1 арт.) [198; 199].

Який же був сімейно-правовий статус незаміжніх жінок-простолюдинок? Литовський Статут містить вкрай обмаль про нього інформації з причин, які були викладені нами вище. Можна лише додати, що ХVI ст. – період стрімкого закріпачення селян; кріпачки не володіли особистими й майновими правами до шлюбу, адже їх визначав господар.

Показовими у цьому сенсі є II редакція, VIII розділ, 4 арт. та III редакція, VIII розділ, 8 арт., в яких зазначається, що пан невольнику своєму, челяднику домовому або полоненому заповісти може частину рухомого майна, але лише у випадку його звільнення від кріпацтва [198; 199].

Це ж саме, очевидно, стосується й міщанок, які проживали у містах, які належали феодалам. Єдине, про що згадує Литовський Статут, це – порядок спадкування «людей путніх, міщанин міст непривілейованих, та проста людина». На відміну від шляхтичів, вони могли скласти заповіт лише на рухоме майно і передати третину його кому завгодно, але дві третини спадкували діти. Якщо діти були вільними і хотіли піти з домівки, то могли забрати рухоме майно, але залишали землю і усю нерухомість пану (II редакція, VIII розділ, 5 арт.; III редакція VIII розділ, 9 арт.) [198; 199]. Як стверджує Х.В. Майкут, майно, як вільних, так і невольних осіб, що виявились бездітними, було виморочним і переходило частинами у власність феодалу (якщо померлий був кріпаком) або громаді (якщо померлий був вільною людиною) [205, с. 14].

Дещо інша ситуація була у містах, які користувались самоврядуванням і перебували на Магдебурзькому чи Хелмінському праві. Відповідно, особисті й майнові права дівчат регулювались їх нормами; враховуючи, що німецьке міське право було доволі суворим до жінки, то й права дівчат були доволі звуженими; зокрема, передбачався майже невідомий Литовському Статуту інститут опіки. Так, у дівчини до заміжжя обов'язково повинен був бути опікун (батько або хтось із родичів-чоловіків), він же давав дозвіл на одруження, сама дівчина права вибору не мала. Таке опікунство встановлювалось над дівчатами будь-якого віку чи соціального стану. Правда, як і за Литовським Статутом, незаміжнім дочкам Магдебурзьке право давало змогу отримати нерухоме майно до або після укладення шлюбу. Така дівчина у випадку наявності незаміжніх сестер не могла претендувати на нерухоме майно матері. Проте, незаміжні жінки могли володіти і розпоряджатися нерухомим, спадковим та іншим майном, але лише зі згоди опікуна.

Отже, Литовський Статут в основному забезпечив особисті права та майнову незалежність панянок, їхні права на спадщину, що мало важливе значення для розвитку правової цінності жінки (правда, лише панівних верств), «адже саме правовий статус характеризував середньовічну людину і диктував її моральні якості» [97, с. 34]. Зазначимо, що викладений вище матеріал свідчить про те, що свобода, справедливість й рівність стосувалися лише представниць панівних станів населення й їх взаємних стосунків між собою. Відповідно, майже абсолютною, порівняно з іншими станами, є й їх «правова значущість».

Детально розглянемо права жінки-шляхтянки у шлюбі, зокрема, майнові. До них відносились:

1) Як і у Київській Русі, жінки мали у своїй власності майно, віддільне від спільного майна чи власності чоловіка, могли ним вільно розпоряджатися, брати участь в управлінні спільною сімейною власністю. Як зазначає ряд українських дослідників, право на власний посаг ніколи не розчинялось у спільній власності, а навпаки – чітко усвідомлювалось і визнавалось, жінка мала право вільно розпоряджатися усім майном, яке отримала від батьків [83, с. 80, 81; 84; 97, с. 41; 100, с. 67; 157]. Крім того, чоловік без згоди дружини ніяким чином не мав розпоряджатися її майном: продати, заставити за борги, включити до спадщини тощо; навіть, якщо чоловік учинив злочин, то й тоді на майно жінки не повинно було бути ніяких стягнень (II редакція, V розділ, 16 арт.; III редакція, V розділ, 17 арт.) [198; 199].

2) Право на «посаг», який був її власністю у шлюбі (I редакція, IV розділ, 7 арт.; II редакція, V розділ, 1, 2, 3 арт.; III редакція, V розділ, 1, 2, 3 арт.) [197; 198; 199]. Цей давній інститут шлюбного права був відомий і у Київській Русі, але у Литовському Статуті було деталізовано його розмір, умови передачі при вступі до шлюбу, порядок спадкування тощо.

Слід зазначити, що недостатньо висока юридична техніка тих часів зумовила дискусію щодо розміру «посагу» порівняно із «віном». Дійсно, у I редакції йдеться лише про розмір «посагу», але у II редакції містяться суперечності між текстом 1 та 2 артикулів V розділу. Це дало підстави деяким

ученим стверджувати, що розмір «посагу» складає подвійну вартість «віна» [84; 206, с. 59], а іншим – що розмір «віна», навпаки, був двічі більший ніж «посаг» [207, с. 117]. На нашу думку, справедливим є твердження першої групи науковців. Так, у III редакції, V розділі, 1 арт. вказується на дві частини «посагу»: перша складає гроші, золото, срібло, перли, каміння дорогоцінне, і майбутній зять має «на третій частці свого маєтку нерухомого той посаг подвійно оцінити»; другу частину – шати і всякий одяг, полотно біле, коні, коляски, всі інші речі рухомі він має «єдиним рахунком без подвоєння оцінити» [199].

3) Право на «віно» (майнове внесення нареченого під час заключення шлюбного контракту («інтерцизи»)) (I редакція, IV розділ, 8 арт.; II редакція, V розділ, 1, 2 арт.; III редакція, V розділ, 1, 2 арт. [197; 198; 199]), яке складало третину нерухомості нареченого, забезпеченого, як зазначалось вище, двома частинами «посагу». «Віно», як і «посаг», було давнім інститутом: у Статуті ж було більш чітко прописано його розмір, умови передачі, зафіксовано поняття «віновий запис», наслідки його відсутності.

Слід погодитися із думкою учених, що метою віна було зробити дружину матеріально незалежною від чоловіка за його життя і забезпечити її у майновому плані на випадок смерті чоловіка, «вінована» жінка в майновому відношенні ставала досить незалежною; а це призводило до її більш повної правосуб'єктності й робило більш вільною на шляху до самореалізації та самоідентифікації упродовж польсько-литовської доби [84; 120, с. 104; 166, с. 36; 167, с. 59; 178, с. 231; 205, с. 13; 208, с. 47; 209, с. 29] (правда, це стосується тільки представниць панівних верств).

Батьки або інші родичі, які видавали дівчину заміж, мали пильно слідкувати, щоб «віновий запис» було внесено до земських актів. Адже в іншому випадку на жінку чекали матеріальні збитки: після смерті чоловіка вона втрачала свій «посаг». За «вінець» же діти мали б їй, якщо вона вдруге захоче вийти заміж, сплатити усього 30 кіп грошей. Якщо ж вона не виходила заміж, то ділила з дітьми у рівних долях маєтність чоловіка. Якби ж маєтність не

коштувала 30 кіп, то тоді жінка отримувала з маєтку всього четверту частину (II редакція, V розділ, 1 арт.; III редакція, V розділ, 1 арт.) [198; 199].

Також норми Литовського Статуту більш детально закріплюють частки «віна»; як і «посаг», воно ділилось навпіл: 1) Власне «віно» як гарант цілісності «посагу»; 2) «Привінок», який був рівний першій частці, і дорівнював за II редакцією, V розділом, 2 арт. та III редакцією, V розділом, 2 арт. подвійній вартості «посагу» [198; 199]. На думку Я.Д. Ісаєвича та О.Р. Федоріва, «привінок» був платою, своєрідним визнанням цнотливості дівчини, яка зуміла зберегти до весілля свій «вінок» [84].

4) Право на спадкування у рівних частках із братами рухомого та нерухомого материнського майна, а також «внесення материнського» («посагу»). Це правило, відоме з Київської Русі, було у досліджувану добу дещо трансформоване (II редакція, V розділ, 13 арт.; III редакція, V розділ, 14 арт.) [198; 199].

5) Право на нерухоме чи рухоме майно, яке було куплене, подароване, отримане у результаті обміну чи іншим шляхом. Це право було дуже важливим, адже повністю знаходилося у гармонії із принципом майнової та господарської незалежності заміжньої жінки-шляхтянки і давало їй змогу отримувати значні прибутки.

6) Право на отримання під час шлюбу подарунку від чоловіка (II редакція, V розділ, 2 арт.; III редакція, V розділ, 2 арт.) [198; 199]. Можливо, таке право існувало й у Київській Русі, але у Руській Правді воно не було зафіксовано. У зазначених артикулах сказано, що «Вільно теж кожному жоні своїй відписати речі свої рухомі, тобто золото, срібло, шати, коней їзових та інші речі», причому будь-який розмір не вказується. «Проте, зброю, стада, челядь двірну і бидло двірне, і теж збіжжя всіяке так, як і маєтки нерухомі, третю частку жоні відписати вільно, аби, сидячи на маєтку, мала чим службу нашу господарську і земську виконувати» (тобто, жінка-шляхтянка не усувалась, а, навпаки, долучалась до державної служби). Як слушно зазначає Н. Старченко, ще за життя чоловіка в значній кількості випадків жінка

зосереджувала у своїх руках половину і більше нерухомості чоловіка, якою вона могла володіти в часі подружнього життя, або ж яка гарантовано переходила до її рук по смерті чоловіка [206, с. 62].

До важливих особистих прав жінки у шлюбі відносились розлучення («протестація», «розпуст з малженства»), справи за якими вирішував, як і у Київській Русі, духовний суд, але майнові справи, які ставали наслідком розлучення, були у компетенції світських судів (II редакція, V розділ, 18 арт.; III редакція, V розділ, 20 арт.) [198; 199].

На думку вітчизняних науковців, які проводили спеціальні дослідження цього інституту, до причин розлучення можна віднести: незгоди та сварки у шлюбі, тривала хвороба, відсутність довгий час чоловіка (понад 5 років), зміна релігії, порушення подружньої вірності, безплідність, кровна спорідненість, вчинення тяжкого злочину або злочину проти іншого з подружжя чи батьків, якщо чоловіка було оголошено вигнанцем, бажання піти до монастиря, полон, матеріальна незабезпеченість чоловіка, коли він торгував честю жінки або коли чоловік вказував на перелюбство жінки, але не міг цього довести, чи приховування ним холопства [84; 97, с. 41; 157; 158, с. 139 – 140; 202, с. 25; 207, с. 119; 210, с. 223; 211; 212, с. 127].

Головною умовою розлучення була згода обох з подружжя, тобто, жінка мала у цьому рівні права з чоловіком. Кількість шлюбів, на відміну від періоду Київської Русі, дозволялась не більше трьох, причому другий шлюб міг відбутись тільки через півроку (II редакція, V розділ, 12 арт.; III редакція, V розділ, 13 арт.) [198; 199]. Ця норма передбачала і наслідки її порушення: «вінована» удова втрачала «віно», а як була без «вінованого запису» – то мала сплатити штраф державі 12 карбованців грошей.

Слід зазначити, що Литовський Статут у питанні врегулювання майнових прав жінки при розлученні був достатньо лояльний до неї і використовував принцип «кожний відповідає сам за себе». Так, якщо у розлученні був винним чоловік, то «віно» залишалось жінці; якщо ж – навпаки, то тоді втрачає «віно» та «посаг». Але якби виявилась між ними спорідненість, і

вони про те не знали, то тоді чоловіку залишається «віно», а жінці – «посаг» (II редакція, V розділ, 18 арт.; III редакція, V розділ, 20 арт.) [198; 199].

Як і у Київській Русі, у суспільстві доби XV – XVII ст. негативно ставились до одруження жінок із іновірцями, зокрема, мусульманами та іудеями, що закріплювалось у католицьких та православних канонах. Більше того, існування в українських землях у зазначену добу двох християнських конфесій (чого не було в Київській Русі) викликало, особливо, у кінці XIV – на початку XVI ст. заборони на міжконфесійні шлюби. За словами А.Є. Шевченка та В.І. Озель, у шляхетському привілеї Ягайла 1387 р. ми знаходимо вказівку щодо заборони укладення шлюбів між православними та католиками. Якщо ж такий шлюб все таки вирішували укласти, то перевага надавалася католицькій вірі (необхідно було прийняти католицизм). Городельський привілей 1413 р. закріплював за литовськими панами-католиками обов'язок одружувати своїх дочок тільки з католиками. Правда, таке правило діяло до початку XVI ст. [158, с. 106].

Також в українському суспільстві тих часів не сприймалися міжнаціональні шлюби (хоча багато хто з українських можновладців брав шлюб із поляками-шляхтичами задля отримання привілеїв). Учені називають такі об'єктивні причини як необхідність збереження національних традицій, вірність вірі батьків, природне почуття етнічного самозбереження, а серед суб'єктивних виділяють відмінності внутрішніх сімейних традицій, взаємостосунків між членами родини, норм поведінки, моралі, поглядів на місце і роль жінки у родині, на виховання дітей [84].

Відверто не сприймалися і міжстанові шлюби, що дістало підтвердження у Статуті 1566 р. (II редакція, V розділ, 11 арт.) [198]. У випадку, якщо б шляхтянка вийшла заміж за простолюдина, то тоді вона втрачала всі батьківські та материнські маєтки, що відходили родичам, які мали відкласти для неї певну суму грошей з такого розрахунку: «за кожен службу людей 5 кіп грошей, а за ґрунти – суми по половині», причому вона втрачала й «віно».

Вище ми зазначали, що Статут майже не містить інформації про сімейний статус і права жінок з непривілейованих станів. Така сама ситуація склалась і щодо їх шлюбних відносин, особистих та майнових права у заміжжі. Єдина норма, включена до III редакції, V розділу, 21 арт. [199], стосувалась шлюбу «людей убогих» (вільних простолюдинів). У ній зазначається наступне: у випадку відсутності у чоловіка маєтності (відповідно, й «віна»), а у дружини – «посагу», і якщо вони під час шлюбу зможуть заробити маєтність, то після смерті чоловіка жінка при відсутності заповіту має право на третину маєтку, а діти – на дві третини. А якщо б дітей не було, то тоді жінка має право на усю маєтність, а після її смерті – половина маєтку відходила її родичам, а інша – родичам чоловіка (при відсутності заповіту). Тут важливо відмітити те, що закон захищав майнові права вільних жінок-простолюдинок і забезпечував її майном у випадку смерті чоловіка.

На думку вітчизняних учених, які досліджували питання, пов'язані із майновим забезпеченням батьками «посагу» залежно від їх соціального статусу, сільські дівчата привносили у будинок чоловіка особисті речі, постіль, одяг, посуд, предмети домашнього господарства («виправа»). У більш заможних родинах це була худоба, гроші, земля («готовизна»), у багатих сім'ях міщан чи козаків – дорогий посуд та одяг, коштовності, гроші тощо [84]. Отже, вартість «посагу» напряду залежала від соціального статусу тієї чи іншої української сім'ї.

Слід зазначити, що зовсім відсутня інформація про особисті та майнові права у шлюбі кріпачок та міщанок з непривілейованих міст. Очевидно, що вони встановлювались за волею пана.

Значно більше відомостей отримуємо про шлюбний правовий статус жінок, які проживали у містах на Магдебурзькому чи Хелмінському праві. Так, за Магдебурзьким правом передбачалась майнова незалежність подружжя, а за Хелмінським – їх майнова спільність, відтак майно подружжя об'єднувалося в одне ціле, яким розпоряджався чоловік, для чого не треба було згоди жінки. Після смерті одного з подружжя спільне майно ділилося на дві рівні частини.

Одну одержував один із подружжя, другу – спадкоємці. Система майнової спільності відповідала потребам торгівлі, борги повинні були сплачуватися із спільного майна, куди включалося і особисте майно, і віно жінки [84].

За Магдебурзьким правом, яке, за словами Т.Д. Гошко, «було юридичним оформленням закономірного процесу становлення міщанства як стану» [213, с. 195], не тільки дівчина, але й заміжня жінка мала опікуна – чоловіка, який представляв її інтереси у суді, захищав її права. Майнова і особиста опіка чоловіка тривала упродовж усього періоду шлюбу і завершувалася у випадку його смерті чи розлучення. В останньому випадку право опіки над жінкою отримував один із її родичів по чоловічій лінії. Особливо нерівність жінки і її низький правовий статус проявлявся у тому, що якщо вільна жінка брала шлюб із невільним чоловіком, то вона теж ставала невільною, тоді як невільна жінка не могла перейти до вільних станів.

Все ж таки заміжня жінка мала деякі майнові права, зокрема, чоловік під час укладення шлюбу робив їй подарунок (гроші чи рухоме майно). Але суттєвою відмінністю від норм Литовського Статуту було те, що подарунок залишався у чоловіка, який міг навіть його відчужувати. Також жінка мала право на частину майна чоловіка, яке йшло на її утримання (рухоме майно, гроші, селяни-кріпаки), що було гарантією її матеріального забезпечення після смерті чоловіка. Цим майном дружина могла користуватися та розпоряджатися (правда, за згодою чоловіка), але вона була невільна, на відміну від шляхтянок, у праві його продажу: його треба було підтвердити ще й у суді.

Все майно, яке жінка отримала від батьків до одруження, переходило у власність чоловіка, і лише після його смерті – до удови. Отже, підкреслимо суттєву відмінність між майновими правами у шлюбі шляхтянки і міщанки з привілейованих міст: майно міщанки складалось із подарунку чоловіка, її спадщини, майна, отриманого до шлюбу та утримання; перші три переходили у власність чоловіка, і вона їх отримувала після його смерті, утриманням ж вона могла розпоряджатися виключно за згодою чоловіка. Єдине виключення стосувалось особистого майна жінки, до якого включались рухомі речі (одяг,

прикраси, домашнє приладдя, постіль, скатертини, подушки, рушники, вівці і гуси, книжки, ложки, чайники, чашки, столи, лавки, хідники, дзеркала, ножиці та ін.) [214, с. 58 – 59], причому це майно не можна було використати для покриття боргів чоловіка.

Як бачимо, порівняно із попереднім періодом права заміжніх жінок, які належали до панівних станів, значно розширились як у кількісному, так і якісному форматі. Можна відмітити їх деталізацію (право на «посаг», «віно»), збільшення на законодавчому рівні джерел збагачення (право на «подарунки»), головне – більш чітку формалізацію майнової незалежності від чоловіка. Крім того, жінки отримали додаткові підстави для розлучення. Порівняння їх прав з правами жінок з інших станів дозволяє говорити про набагато більш високий рівень «правової значущості» шляхтянок, відповідно – й виключну їх «правову цінність».

Розглянемо майнові та особисті права удови-шляхтянки. Суттєвою відмінністю від попереднього періоду було те, що законодавець у Литовському Статуті дуже ретельно зафіксував правовий статус жінки-удови, а також увів поняття «вінована» та «невінована» удова, окреслив різницю у майнових правах «вінованих» (вони мали пріоритет) та «невінованих» жінок. Їх майновий правовий статус як удови залежав ще й від того, бажала чи ні жінка удруге вийти заміж, були чи ні у неї діти, залишала вона заповіт («тестамент»), чи ні.

1) «Вінована» удова.

- право успадкування майна.

1.1. У випадку смерті чоловіка удова отримувала у спадщину «віно», але якщо вона виходила вдруге заміж, то діти могли викупити «віно», сплативши усю суму, записану у земському акті. У такому разі вони ставали господарями третини «вінованої» маєтності померлого батька (II редакція, V розділ, 2 арт.; III редакція, V розділ, 2 арт.) [198; 199].

Але якщо удова не бажала виходити заміж і мала повнолітніх синів, то тоді вона отримувала у спадщину «віно», а сини залишаючись без права його викупу, отримували усю іншу батьківську нерухомість, з якої вони відбували

земську службу (I редакція, IV розділ, 1 арт.; II редакція, V розділ, 4 арт.; III редакція, V розділ, 5 арт.) [197; 198; 199]. Удова ж, яка не мала дітей, також спадкувала «віно», але усі інші маєтки переходили у власність родичів (I редакція, IV розділ, 2 арт.; II редакція, V розділ, 5 арт.; III редакція, V розділ, 6 арт.) [197; 198; 199].

1.2. Удова мала право на спадкування чоловічого подарунку. Діти ж мали право його викупити; але мати могла не погодитися на передачу їм майна, потрібного для несення військової служби (з контексту норм видно, що жінка бажала залишитися удовою) (II редакція, V розділ, 2 арт.; III редакція, V розділ, 2 арт.) [198; 199]. Це, на думку дослідників, зумовлювалось тим, що удова не повинна була служити особисто, але її обов'язком було виставити певну кількість воїнів і забезпечити їх збіжжям, грошима, кіньми тощо [97, с. 34; 100, с. 62; 164, с. 9; 165, с. 39]. Так само удова могла отримати у спадщину подарунок, наданий їй від другого чи третього чоловіка (II редакція, V розділ, 9 арт.; III редакція, V розділ, 10 арт.) [198; 199].

1.3. Право на спадкування майна другого чоловіка. Литовський Статут передбачав кілька варіантів спадкування, але у будь-якому разі жінка могла лише один раз отримати «віно» – від першого чоловіка.

По-перше, якщо у них були спільні діти із другим чоловіком, а також залишились діти чоловіка від першого шлюбу, тоді удова мала у рівних частках з усіма дітьми поділити нерухомість (якби була лише одна дитина, то жінка успадковувала третину маєтків). По-друге, якщо б і не мала спільних дітей, то все одно ділила нерухомість у рівних долях з дітьми чоловіка від попереднього шлюбу. По-третє, якби жінка утретє вийшла заміж, то вона повинна була залишити дітям не лише свою частку, але й «віно» (жінка могла забрати із собою лише рухоме майно, яке привнесла до будинку) (I редакція, IV розділ, 4 арт.; II редакція, V розділ, 9, 15 арт.; III редакція, V розділ, 10, 16 арт.) [197; 198; 199]. Цікаво, що діти від всіх дружин мали рівні частки у батьківському майні (I редакція, IV розділ, 14 арт.) [197]. За словами Х.В. Майкут, це було

прогресивним правилом, яке склалось під впливом ідей Ренесансу [205, с. 13; 215, с. 38].

- право передавати у спадщину власне майно.

1.1. Передача у спадщину «віна». Удова мала право скласти заповіт на «віно», у такому разі діти могли сплатити його вартість спадкоємцям за тестаментом матері. Але це стосувалось тільки «віна»: за «привінок» вони нічого не сплачували, він після її смерті залишався їм по закону (мати не мала права на нього складати заповіт) (II редакція, V розділ, 2 арт.; III редакція, V розділ, 2 арт.) [198; 199].

1.2. Передача у спадщину «посагу», а також її маєтностей та рухомих речей. Жінка могла скласти відповідний заповіт на них, але якщо не склала і не було дітей, то тоді він повертався до її батьківської домівки (II редакція, V розділ, 2, 13 арт.; III редакція, V розділ, 2, 14 арт.). Але якщо діти були і жінка не склала тестаменту, то за законом її власність у рівних долях мали поділити сини і доньки [198; 199]. Таким чином, «материнські («материзна») маєтності не можна було заповідати в обхід прямих спадкоємців» [216, с. 20].

Дані норми доповнюються II редакцією, V розділом, 17 арт. та III редакцією, V розділом, 19 арт. [198; 199]. У них зазначається, що якщо удова не мала дітей і не склала заповіту на «посаг», то тоді він належить її батькам, а якщо вони теж померли – братам. Але якщо у неї залишилась незаміжня сестра, то «посаг» передавався їй; якби ж брати захотіли узяти цей «посаг», то тоді мусіли передати незаміжній сестрі четверту частку батьківського майна. Але якщо незаміжніх сестер не було, то «посаг» залишався у братів, а при їх відсутності він передавався заміжнім сестрам.

1.3. Удова мала право на передачу дітям рухомого майна, яке вона привнесла у дім другого чоловіка (II редакція, V розділ, 9 арт.; III редакція, V розділ, 10 арт.) [198; 199].

2) «Невінована» удова.

- право успадкування майна. Після смерті чоловіка вона втрачала свій «посаг». За «вінець» же діти мали б їй, якщо вона вдруге захоче вийти

заміж, усього 30 кіп грошей. Якщо ж вона не виходила заміж, то ділила з дітьми у рівних долях маєтність чоловіка. Якби ж маєтність не коштувала 30 кіп, то тоді «невінована» жінка отримувала з маєтку всього четверту частину, хоч би й вийшла заміж; якщо ж діти забажають викупити цю частину, то тоді сплачують їй тільки половину вартості (I редакція, IV розділ, 1, 3 арт.; II редакція, V розділ, 1 арт.; III редакція, V розділ, 1 арт.) [197; 198; 199].

Якби така удова не бажала виходити заміж і мала повнолітніх синів, то тоді її права згідно II редакції, V розділу, 4 арт. та III редакції, V розділу, 5 арт. регулювались I редакцією, IV розділом, арт. 1; II редакцією, V розділом, 1 арт.; III редакцією, V розділом, 1 арт. [197; 198; 199]. При відсутності дітей удова спадкувала третину маєтностей, але поки не вийде заміж, після цього родичі мали право викупити «вінець» (за I редакцією – залишити родичам, I редакція, IV розділ, 2, 5 арт.; II редакція, V розділ, 5 арт.; III редакція, V розділ, 6 арт.) [197; 198; 199].

Звернемо також увагу на інститут опіки над неповнолітніми дітьми. Знаний ще з часів Київської Русі, він отримав свій розвиток у XVI ст. у формі деталізації прав і обов'язків удови. По-перше, удова мала отримати дозвіл на опікунство (чоловік за бажанням міг зафіксувати це у заповіті). По-друге, маючи у власності «віно» і користуючись маєтками чоловіка, вона повинна була дбати про інтереси дітей. В іншому ж випадку, за рішенням суду вона мала передати опіку, маєтки і дітей родичам чоловіка, а собі залишити лише «віно». Якщо ж вона була «невінованою», то тоді її правовий статус визначався II редакцією, V розділом, 1 арт., III редакцією, V розділом, 1 арт. [198; 199]. В обох випадках удова мала відшкодувати збитки з «віна» або «посагу». Але якщо чоловік не залишив такого заповіту, то опікунами ставали його найближчі родичі, які мали забезпечувати дітей матеріально з їх маєтків. Проте, самі діти залишались із своєю матір'ю: дівчина до заміжжя, хлопець – до 7 років (тобто, коли піде до школи) (I редакція, IV розділ, 6 арт.; II редакція, V розділ, 10 арт.; III редакція, V розділ, 11 арт.) [197; 198; 199].

Загалом, майнові права «вінованої» удови-шляхтянки були набагато ширшими, і, навпаки, у «невінованих» було більше обов'язків, ніж прав. А це, у свою чергу, впливало на те, що «віновані» жінки ставали більш вільними у свободі вибору у рамках майнової незалежності і господарської самостійності; між цими двома групами була відсутня рівність; «віновані», відтак, мали більш вищу «правову значущість», що й впливало на зміст їх правової цінності.

Але набагато нижчу «правову значущість» мали представниці інших верств населення, про яких ми згадували вище. Це стосувалось й удів, які мешкали у містах на Магдебурзькому праві. Як і дівчата та заміжні жінки, удови до самої смерті повинні були мати опікунів, як правило, з її родини по чоловічій лінії (як виключення – з родини померлого). Відповідно, вона, на відміну від шляхтянки, не могла бути опікуном своїм неповнолітнім дітям. Крім того, удова не могла отримати у повному обсязі подарунок чоловіка, якщо померлому не виповнилося 30 років. Так само вона не могла отримати подарунку до розподілу спадщини між повнолітніми синами. Мабуть, єдине, що урівнювало її у майнових правах із шляхтянками було те, що після смерті її майно спадкували діти, а при їх відсутності – близькі з її родини.

У досліджуваний період цивільна правосуб'єктність жінок визначалась нормами звичаєвого права, різноманітними привілейними грамотами великих литовських князів, а з XVI ст. – Литовським Статутом. І якщо до початку XV ст. цивільно-правовий статус жінок різних станів був більш-менш рівний, то із зростанням політичної й економічної ваги магнатсько-шляхетського стану (XV – XVI ст.) права і обов'язки у сфері цивільних правовідносин залежали, як зазначають вітчизняні учені, від станової і релігійної належності [73, с. 72; 178, с. 196 – 197; 217, с. 73].

На думку ряду науковців, стосовно права власності жінка вважалася вільною господаркою свого майна, могла здійснювати акти дарування, передачі в користування, застави приватної власності, а також могла продавати, передавати іншій особі або церкві рухоме та нерухоме майно, самостійно придбати різну власність. Не тільки жінки-шляхтянки, але й жінки інших станів

могли вступати у зобов'язання, видавати «правні листи», особисто захищати свої права у судах або передоручати ведення судових справ сторонній особі. Правда, на відміну від шляхтянок, вони реалізовували їх у своїх можливостях та на своєму рівні [83, с. 81; 97, с. 40 – 41; 100; с. 67; 107].

Як ми вважаємо, такі твердження є дещо необґрунтованим. На наш погляд, виключні цивільні права мали лише представниці привілейованих соціальних груп, адже тільки вони мали право купувати, продавати, обмінювати, заставляти, дарувати тощо найцінніше багатство і найважливіший об'єкт права власності епохи Середньовіччя – земельну власність. Міщанки ж мали обмежену правосуб'єктність, так як їм заборонялось купувати землю або маєтки панів. І зовсім не мали ніяких прав кріпачки-холопки, адже за них та їх чоловіків усе вирішував феодал.

Слід зазначити, що права панів на земельну власність розширювались з виданням кожної нової редакції Литовського Статуту. Так, за I редакцією Статуту шляхтич міг вільно розпоряджатись лише купленою землею, з вотчини ж міг продати тільки третину, а відчужувати вислужений маєток міг лише з дозволу великого князя. Але Статут 1566 р. зняв частину обмежень і шляхтич міг вільно розпоряджатись усією вотчиною. Повне ж право вчиняти будь-які дії щодо усіх видів земель шляхтичі отримали відповідно до норм III редакції Статуту. Окрім того, паралельно із названими процесами відбувається ліквідація земельної власності селян, які перетворюються на кріпаків. Як стверджують науковці, у XV ст. селяни ще не були позбавлені права купувати і продавати землю, але це право звузилося після прийняття I редакції Статуту, з прийняттям його II й III редакцій воно було скасовано (визнавалось лише право власності на невеликий обсяг рухомого майна [205, с. 11; 218, с. 10].

Так, у I редакції, VIII розділі, 21 арт. зафіксовано норму, відповідно до якої селянин не міг придбати землю в інших осіб без дозволу свого пана [197]. Інший акт середини XVI ст. – Статут на волоки 1557 р., поширив в українських землях фільваркове господарство і скасував право власності селян на землю; а II та III редакції Статуту остаточно формалізували існування кріпацтва. За

словами І.М. Луцького, якщо Статут 1529 р. захищав права магнатів, Статут 1566 р. збільшував права шляхти і обмежував права селян, то Статут 1588 р. юридично закріпив панівне становище шляхти і закріпачував селян [219, с. 92].

Отже, у XVI ст. остаточно склалась юридично оформлена нерівність між станами у сфері володіння, користування та розпорядження земельною власністю. Абсолютні права отримали лише шляхтянки, які повною мірою користувались свободою вибору у даній галузі, це і вважалось справедливим як для тих часів. Відповідно, вони й мали досить високу «правову значущість», чим і зумовлювався зміст їх правової цінності [220, с. 50].

У досліджувану добу серйозного поширення набули зобов'язальні відносини. Хоча й переважало натуральне господарство, але поступовий розвиток відносин власності, торгівлі, підприємництва зумовлював кількісне збільшення різноманітних цивільних угод. Разом з тим, варто погодитись з тими українськими науковцями, які вважають, що у договірних відносинах повну правосуб'єктність мали тільки представники панівних верств. Лише вони володіли абсолютною свободою договорів, а міщани були обмежені у праві укладати договори щодо купівлі-продажу землі, залежні ж селяни обмежувались у боргових зобов'язаннях та ін. [178, с. 214; 221, с. 47].

Розглянемо права жінок у кримінально-правовій сфері. Варто зауважити, що еволюція кримінального права у досліджувану добу відбувалась під впливом, з однієї сторони, права Київської Русі (до XVI ст.), а з іншого – польського та німецького, а також рецепції римського права (у період видання Литовського Статуту). Д.І. Любченко пояснює вплив іноземного права відсутністю у цей час української національної держави і повним пануванням шляхетського стану [222, с. 129].

Цим самим і можна пояснити суттєву різницю у змісті кримінально-правового статусу жінок різних станів. Адже після прийняття I редакції Литовського Статуту значення набуває залякування, істотно збільшуються і урізноманітнюються види фізичних покарань, при призначенні покарання за деякі види злочинів вводиться принцип «таліону», закріплюється принцип

права-привілею. Тому варто погодитись із тими науковцями, які вважають, що певна жорстокість покарання того часу була спрямована проти феодално залежного населення; посилення гуманістичного змісту законодавства, яке відобразилось в зміцненні індивідуально-суб'єктної сторони суспільного життя, стосувалось панівних верств населення [223, с. 47; 224, с. 14; 225, с. 87].

Якщо проаналізувати норми Статуту, які стосувались злочинів проти прав жінки, то можна побачити, що вони, як і за часів Київської Русі, спрямовувались проти життя, здоров'я, честі, гідності тощо. Але суттєво під впливом згаданого принципу права-привілею змінилися види покарань і їх розміри залежно від її соціального статусу (дуже часто використовувалися такі терміни як «головщину відповідно до стану сплатити», «головщина і нав'язка і винагорода сплачена як людям народу шляхетського» та ін.). Наприклад, за вбивство шляхтянки винний мав сплатити 200 коп грошей, за відсікання руки чи ноги – 100 коп, у той час, як за аналогічні злочини проти дружини панцерного слуги (не шляхтича, але найбільш привілейованої вільної особи по відношенню до інших, воїна, який перебував на службі у феодала), відповідно, 120 коп та 12 коп (III редакція, XI розділ, 27 арт., XII розділ, 3 арт. тощо) [199].

Також на вид і розмір покарання впливали родинні відносини: вбивство матері, дружини чи сестри каралось дуже суворо: передбачалась кваліфікована ганебна смертна кара з тортурами і конфіскацією майна (I редакція, VII розділ, 14, 15 арт.; II редакція, XI розділ, 10, 16, 17 арт.; III редакція, XI розділ, 6, 7, 8 арт.) [197; 198; 199].

При цьому слід наголосити на деяких гуманістичних тенденціях у розвитку інституту покарання: так, життя і здоров'я жінок будь-якого стану «оцінювалось» удвічі більшим штрафом («совито»), ніж чоловіка (I редакція XI розділ 1, 2, 3, 4, 5 арт.; II редакція, XI розділ, 13 арт., XII розділ, 1, 2, 3 арт.; III редакція, XII розділ, 3, 5, 6 арт.) [197; 198; 199]. На думку О.В. Мартинюка, появу норм про подвійний захист життя жінок різних суспільних прошарків можна пояснити впливом гуманістичних поглядів тогочасного суспільства на роль жінки у сім'ї та суспільстві [226, с. 93].

Законодавцем захищались права жінок і у сімейно-шлюбній сфері, причому покарання за злочини проти їх честі й гідності були доволі суворі, а їх перелік з виданням кожної нової редакції Статуту розширювався. Такими вважались прелюбодіяння (смертна кара), шлюб з насильницьким викраденням дівчини (смертна кара з передачею дівчині третини маєтку злочинця), кровозмішення у шлюбі (конфіскація усіх маєтностей та позбавлення усіх державних посад), зґвалтування (смертна кара і сплата відшкодування залежно від стану), звідництво (сутенерство) (калічніцькі покарання, а у випадку рецидиву – смертна кара) (I редакція, VII розділ, 6 арт.; II редакція, XI розділ, 8, 9 арт.; III редакція, V розділ, 22 арт., XI розділ, 12, 13 арт., XIV розділ, 30, 31 арт.) тощо [197; 198; 199]. На думку І. Мацелюх, із виданням Литовського Статуту посилюється відповідальність за злочини проти сім'ї та моралі, що вона пояснює впливом західноєвропейського права [227, с. 42].

Таким чином, можна говорити, що кримінально-правовий статус жінки в XV – першій половині XVII ст. найбільш рельєфно відобразив різницю у захисті прав шляхтянок та жінок з непривілейованих верств населення, що підкреслило відсутність між ними рівності, істотно вплинуло на абсолютизацію «правової значущості» представниць магнатсько-шляхетського стану й на високий рівень самодостатності їх правової цінності.

3.3 Аксіологічна інтерпретація правової цінності жінки у другій половині XVII – XVIII ст.

Слід зазначити, що ідеї гуманізму епохи Просвітництва отримали своє відображення в ряді історично-правових пам'яток другої половини XVII – XVIII ст. Учені, які досліджували Конституцію П. Орлика, стверджують, що в ній були: - закріплені ідеї справедливості, демократизму, позакласовості й рівності станів, поваги до людей, підтримки соціально незахищених верств населення, виборності старшини й гетьмана, обмеження його влади, республіканського парламентаризму, відповідальності влади перед людиною,

національної ідентичності; - вона була орієнтована на цінності ментального спрямування українців на свободу й особисту неповторність; - вона утверджувала захист природних прав людини й народу; - у ній «окрема людина набуває більш вартісного значення, вже розглядається конкретним осередком суспільного життя» [112, с. 24; 114, с. 405; 224, с. 14; 225, с. 92 – 93; 228, с. 4 – 5; 229, с. 29; 230, с. 295].

Варто підтримати дану думку науковців, адже вона підтверджується текстом Конституції 1710 р. Так, у ній постійно: - наголошується на «правах та вольностях» народу; - зазначається, що «завжди як військові, так і посполиті урядники, особливо полковницькі, мають обиратися вільними голосами, а по обранні – владою гетьманською затверджуватись» (X розділ, 2 частина) (принцип виборності), «Ясновельможний гетьман не має права сам покарати їх, а повинен буде подати до генерального військового суду кримінальну чи некримінальну справу» (VII розділ) (принцип судового розгляду справи) [231].

Вагомого значення в документі набуває захист «прав і вольностей» людини незалежно від її соціального статусу, йдеться й про особливу охорону прав соціально незахищених верств населення. Так, у X розділі говориться про те, «щоб людям військовим і посполитим не чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення та здирства»; тому треба «щоб панове полковники, сотники, отамани з усіма військовими й посполитими урядниками не наважувалися виконувати панщин та відробітки на своїх приватних господарствах силами козаків і посполитих, особливо тих, які ані до урядів їх, ані їм безпосередньо не належать: не примушувати до косіння сіна, збирання з полів урожаю та гатіння гребель, не віднімати й силою не змушувати продавати землю, не відбирати за будь-яку провину рухоме та нерухоме майно, не змушувати ремісників безоплатно виконувати свої домашні справи і козаків до розсилки приватної не залучати» [231].

У Конституції спеціально наголошувалося на забороні збирачам податків і мит «займатись здирствами» щодо «людей бідних»; вимагати від «простих людей» утримувати проїжджих чиновників і надавати їм транспорт;

стягувати із вдів-козачок і козацьких дітей-сиріт, а також жінок, чоловіки яких перебували в походах, податки й залучати їх до громадських робіт (XI, XIV, XVI розділи) [231].

Зазначені гуманістичні і просвітницькі ідеї були відображені й у кодифікованому акті «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) (Кодексі 1743 р) [232, с. 370]. Так, йдеться про такі принципи, як-то: - визнання особи винною й такої, що підлягає покаранню лише за вироком суду (VII глава, 1 артикул, 1 п.); - призначення покарання лише при доведенні в судовому порядку вини особи (II глава, 3 артикул, 3 п.; XX глава, 2 артикул, 2 п.); - призначення покарання, враховуючи ступінь тяжкості вини (VII глава, 3 артикул, 2 п.); - особистий характер відповідальності (III глава, 3 артикул), демократизм (VII глава, 2 артикул, 2 п.) [233]. Деякі з цих ідей отримали відображення і в інших пам'ятках тих часів, зокрема, у Березневих статтях Б. Хмельницького (1654 р.), універсалах гетьманів (у другій половині XVII ст.), Гадяцькому трактаті І. Виговського (1658 р.), низці угод між гетьманами й московським урядом (друга половина XVII – початок XVIII ст.), у таких історично-правових джерелах як «Суд і розправа в правах малоросійських» (1750 р.), «Екстракт малоросійських прав» (1767 р.) тощо.

На наш погляд, зазначені ідеї великою мірою відбивали звичаї українського народу, зокрема, і щодо ставлення до особи в Запорізькій Січі. Як справедливо зазначають учені, ідеали рівності, свободи, поваги до людини, які панували в Січі, у роки національно-визвольної війни були розповсюджені по всій Україні, стали потужним чинником народного руху; козацтво зіграло провідну роль в єднанні й консолідації нації й стало виразником принципу «золотої вольності», у його середі формується визначення цінності особистості в поняттях «достойники» та «зверхники»; якщо другі були пов'язані із владою, то перші були завжди авторитетними й шанованими людьми [72, с. 173; 225, с. 90; 234, с. 72].

Ці ж самі принципи стали тими ідеалами, до яких прагнув український народ під час національно-визвольної війни середини XVII ст. Як наслідок,

маси селян були звільнені з кріпацької залежності, значна кількість міст була позбавлена залежності від магнатсько-шляхетської влади, всі органи публічної влади стали виборними, українське козацтво отримало цілий ряд важливих привілеїв та пільг. Тому козацтво саме в період війни й певний час після неї було, мабуть, найбільш привілейованою верствою населення; очевидно, саме через це «Свобода... реалізовувалась міщанами й посполитими в орієнтації на «шукування козацтва» [235, с. 7].

Аналіз історично-правових джерел першої половини XVII – XVIII ст., у першу чергу, Кодексу 1743 р. (хоча цей збірник не був офіційно затверджений) свідчить, що, як і за Литовським Статутом, значна частина норм, які стосувались правового положення жінки, закріплювала її шлюбно-сімейний правовий статус, а також відобразила участь жінок у спадкових відносинах. Про майнові права жінок у шлюбі повідомляється також у гетьманських універсалах другої половини XVII ст. Важливим джерелом було й українське звичаєве право, передусім, у другій половині XVII – першій чверті XVIII ст.

Значну роль у встановленні шлюбно-сімейного правового статусу жінки відіграло й російське законодавство (Військові артикули 1716 р., Указ Петра I від 6 квітня 1722 р., імперська резолюція від 12 квітня 1722 р. тощо). Але особливо тиск з боку Російської імперії посилювався у другій половині XVIII ст. (деякі з них перекреслили споконвічне право жінок продавати власні маєтки без дозволу чоловіків). Як зазначає С.С. Кругова, після підпорядкування Гетьманщини Російській імперії у другій половині XVIII ст. настає період поступового обмеження й позбавлення українських жінок значної кількості суспільно-політичних прав. У результаті політична гендерна рівноправність в українському суспільстві зникла повністю [164, с. 9].

Дослідження структури Кодексу 1743 р дає підстави стверджувати, що шлюбно-сімейні та спадкові права жінки знайшли відображення у нормах окремих глав. Особливістю таких норм було те, що в абсолютній більшості йшлося про права жінок-шляхтянок та жінок з родин козацької старшини. Це є зрозумілим, так як Гетьманщина у XVIII ст. представляла собою державу, в

якій основну масу населення складали кріпаки та малоземельні чи безземельні козаки, а Кодекс репрезентував собою збірку норм феодального права із домінуючим принципом права-привілею.

В основному, шлюбно-сімейні та спадкові правовідносини, в яких учасниками були жінки, регулювались нормами X глави, яка була «побудована переважно на рецепції норм Литовських статутів, інших джерел права польсько-литовської та «козацької» доби. Цивільно-правовий та шлюбно-сімейний статус української жінки, визначений цим кодифікаційним актом, був органічним продовженням правової традиції, яка сформувалася у попередні століття» [167, с. 66]. Крім того, ці правовідносини частково регулювались XI, XII та XIII главами.

Слід зазначити, що за Кодексом 1743 р. правовий статус у галузі сімейних та спадкових відносин незаміжніх дівчат з привілейованих верств населення змінився у бік розширення їх прав, хоча у багатьох випадках законодавець залишив ці права незмінними. З особистих прав можна відмітити наступні: 1) Вільний вибір при вступі до шлюбу, що передбачало обов'язкову згоду молодих під час «зговору» між їх батьками про шлюб; 2) Заборона змушувати дівчину до шлюбу («жіночої статі ні за кого заміж не видавати насиллям, тільки за їх згодою»); 3) Дівчина-сирота мала право на призначення їй опікуна, який би дбав про неї до її заміжжя. Нововведеннями можна вважати: - право дівчини на отримання подвійного завдатку від нареченого, який після зговору відмовився від шлюбу; - не лише батько чи наречений, але й вона сама могла брати участь у суді, якщо їй нанесли образу (X глава, 1 артикул, 1, 2 п., 2 артикул, 1 п., 3 артикул, 1, 2 п., 15 артикул, 2 п., 23 артикул) [233].

Звернемо увагу на майнові права незаміжньої дівчини:

1) Право на виділення їй «посагу», рівного з іншими сестрами (X глава, 5 артикул, 1 п., 12 артикул, 1, 2 п., 13 артикул, 3, 4, 7 п., 14 артикул, 3 п., 15 артикул, 2 п., 17 артикул, 2 п., 29 артикул, 1 п.; XIII глава, 1 артикул, 3 п., 8 артикул, 1 п.) (Кодекс на відміну від Статуту уточнює, що до приданого не належали зброя, верхові коні, чоловіча одежа). Але якщо такий «посаг» не був

виділений за життя батьків, то брати мали виділити сестрі чверть батьківського майна у рахунок приданого, навіть, якщо б вони витратили суму «посагу» або розтратили взагалі батьківське майно. В останньому випадку сестри мали право подати на них до суду (X глава, 12 артикул, 2, 3, 5, 6 п.) [233].

2) Важливим, як і за попереднього періоду, було право отримати у спадщину материнське майно при відсутності на нього заповіту. Передбачалось, що воно має порівну ділитись між синами та доньками (X глава, 27 артикул, 1 п., 28 артикул, 1 п.; XIII глава, 1 артикул, 1, 2, 3 п.) [233]. На думку О.Є. Блажівської, прогресивною була норма, якою встановлювався принцип рівності спадкування всіх синів, а не старшого, чим досягалося підтримання справедливості в розподілі спадкового майна [236, с. 29].

Але були й важливі уточнення, які стосувались наступного: поділу підлягало майно «з приданого матері обома батьками примноженого»; було чітко прописано, які речі зі спадщини могли набути виключно сини (коні верхові, зброя, одяг чоловіча), а які – доньки (вбрання і прикраси жіночі) (X глава, 27 артикул, 1 п.) [233].

Крім того, законодавець кардинально змінив свою позицію щодо спадкування дітьми за заповітом родового майна: загальною тенденцією став захист прав дітей, а також намір зберегти в їх власності родові маєтки. Відповідно до XII глави, 3 артикулу передбачалось право спадкодавців скласти заповіт лише на рухоме та нерухоме майно, набуте будь-яким способом, але не на батьківські та материнські спадкові маєтки (вони успадковувались дітьми) (XII глава, 6 артикул, 1 п.) [233].

3) Новітнім було право на отримання частини чи повністю «вислужених» батьком маєтків (якщо не було тестаменту). Так як у XVIII ст. з'являється велика кількість вислужених земель, то у Кодексі звертається увага на їх спадкування. За загальним правилом четверта частина таких маєтків виділялась братами як придане сестрам; але у випадку смерті братів усі такі маєтності спадкували сестри за умови, «якщо б з тих маєтків служба государева по належному справлятися повинна» (XIII глава, 8 артикул, 1 п.) [233].

Слід зазначити, що Кодекс 1743 р. містить досить обмаль інформації про сімейно-правові та спадкові відносини, в яких однією із сторін були дівчата-простолюдинки. Варто при цьому зауважити, що протягом XVIII ст. відбувається закріпачення українських селян, і кріпачки не володіли особистими й майновими правами до шлюбу, адже їх встановлював пан. Відображенням цього процесу є XII глава, 13 артикул, 1 п., в якому повідомляється, що «купленій» особі чи полоненику їх господар може щось передати у спадщину по заповіту лише у випадку, якщо він їх звільнить [233].

Особи, які обробляли панську землю, підсусідки чи посполиті люди, будучи у підданстві у феодала, не були повністю вільні у спадковому розпорядженні своїм майном. Так, за XII главою, 14 артикулом, 1, 2 п. вони мали вільно оформлювати спадщину лише на третину рухомого майна (інші дві третини спадкували діти). Нерухомість же вони не мали права без дозволу пана включати до заповіту. Якби вони не мали дітей, то тоді їм так само дозволялось «відписувати» третину рухомості (крім робочої худоби) на сторонніх осіб такого самого стану, як й вони; дві третини ж рухомого майна ці особи мали залишити у своєму домі [233]. Такі самі обмеження стосувались і можливості дівчат вийти заміж: за X главою, 2 артикулом, 2 п. «служниця наймана» або «людина невільна» могли узяти шлюб лише за дозволом свого господаря [233].

Таким чином, у нормах Кодексу 1743 р. було зафіксовано розширення особистих та майнових прав дівчат з панівних верств населення. При цьому права дівчат з інших вільних станів були, як і у попередній період, достатньо звуженими, а кріпачки не мали й таких прав. Як результат, свобода, справедливість й рівність стосувались лише представниць привілейованих станів й їх взаємних стосунків між собою. Відповідно, досить високою, порівняно з іншими станами, мала бути й їх «правова значущість».

Звернемо увагу на права заміжніх жінок з привілейованих верств населення. Зокрема, щодо їх майнових прав у шлюбі слід зазначити наступне:

1) На відміну від Литовського Статуту, жінки позбавлялись права на відокремлене від власності чоловіка чи спільної власності майно. Так, у X главі,

22 артикулі, 3 п. зазначалось, що «чоловік за силою шлюбу є їй опікуном і володільцем як власних, так і її маєтків, а дружина, яка до шлюбу з чоловіком вступить, під владу його входить» [233].

Не випадково, що Кодекс 1743 р. у численних своїх нормах акцентує увагу на спільній власності подружжя («на спільні з чоловіком в його домі потрібні витрати», «примножені від того приданого маєтності», «чоловік і дружина, у спільності усіх маєтків перебуваючи, підлягають рівним прибуткам й видаткам» тощо, X глава, 7 артикул, 5 п., 9 артикул, 1 п., 27 артикул, 1 п., 29 артикул, 1 п., 33 артикул, 2 п. та інші). Разом з тим, в управлінні такою власністю, виходячи з контексту X глави, 22 артикулу, 3 п., домінував чоловік: «жінка за життя чоловіка «вінованими» маєтками володіти не може, а також й власні пожитки без його відома та згоди витратити та уживати не може». Кодекс допускав, що подружжя могло не лише разом укладати угоди щодо відчуження набутого спільно майна, а й поодинці, але якщо чоловік це робив вільно, то дружина – тільки «з відома та згоди чоловіка» (X глава, 31 артикул, 2 п., 35 артикул, 1 п.) [233].

2) Право на «посаг», визначення якому дається у X главі, 4 артикулі, 1 п.: це – майно рухоме та нерухоме, яке дружина чоловіку приносить, або що йому за жінкою надають для допомоги в їх шлюбі. Як і за Статутом, «посаг» мав дві частини: гроші, золото, срібло, перли, каміння дорогоцінне, «яке подвійно вираховується» і відповідає «привінку, яке є нагородою жінці за вінець»; жіночий одяг, плаття біле, коні та всі інші речі рухомі, які рахуються без подвоєння вартості (X глава, 5 артикул, 1 п.) [233].

Але що стосується суб'єкта власності приданого, то Кодекс у цьому відношенні різко відрізнявся від Статуту: за Кодексом «посаг» належав чоловікові до його смерті («придане чоловік дійсно відібрав», «придане за нею прийме» тощо, X глава, 5 артикул, 4 п., 9 артикул, 1, 3 п. та інші) [233]. Правда, як і за Статутом, чоловік був обмежений тим, що йому суворо заборонялось за власні борги розраховуватись приданим або іншим успадкованим жінкою

майном. Крім того, жінка ще при його житті могла вільно заповідати придане (X глава, 30 артикул, 3 п., 33 артикул, 1 п.) [233].

3) Право на «віно», яким є «дар, яке проти приданого дружини з третини нерухомих маєтків надходить; і це для того, щоб дружина після смерті чоловіка була забезпечена». «Віно» дорівнювало двом частинами «посагу»: «привінку» та майну, яке гарантувало цілісність «посагу» (X глава, 4 артикул, 1 п., 5 артикул, 1 п., 6 артикул, 1 п.) [233]. Як зазначає Т. Красвітна, у період Гетьманщини засобом утримання слугував посаг, який передавався дружиною до сім'ї чоловіка, та віно, яким управляв за свого життя чоловік, а після його смерті вдова вступала у користування цим майном та отримувала з нього прибуток, який забезпечував їй прожиток [209, с. 30].

Так само як і за Статутом, у Кодексі 1743 р. прописувалось правило, щоб «віновий запис» був офіційно зафіксований, так як в іншому випадку жінка після смерті чоловіка втрачала свій «посаг». Якщо вона вдруге не виходила заміж, то мала тоді рівну частку у маєтності із дітьми, а якщо була одна дитина – то третину маєтку; у випадку ж заміжжя діти мали віддати їй грошима вартість восьмої її частини (X глава, 7 артикул, 1, 2, 3 п.) [233].

Слід зазначити, що жінка за Кодексом, на противагу Статуту, була вкрай обмежена у використанні «віна». Так, вона могла ним володіти лише після смерті чоловіка і тільки до власної смерті, після чого «віно» передавалось спадкоємцям чоловіка. Для забезпечення ж цілості «віна» жінці заборонялось його присвоювати, продавати, закладати, «або яким-небудь чином втратити чи комусь поступитись» (X глава, 4 артикул, 2 п., 6 артикул, 3 п., 7 артикул, 4 п., 17 артикул, 4 п., 21 артикул, 1 п., 30 артикул, 1 п., 31 артикул, 2 п.) [233]. У свою чергу, чоловік міг вільно користуватись прибутками з «вінованих» жінці маєтків; також мав право (за згодою дружини) користуватись й самим «віном», але при цьому повинен був визначити дружині інше майно, рівне «віну» (X глава, 31 артикул, 3 п.) [233].

Разом з тим, законодавець все-таки дбав про інтереси й права заміжньої жінки. Свідченням цього є збільшення у Кодексі 1743 р. норм, які вимагали від

чоловіка зберігати у недоторканості «віно». Зокрема, йому заборонялось: продавати, закладати, дарувати «віно»; за спричинення кому-небудь «образи» розраховуватись «віном», а у випадку відсутності фінансових можливостей покарання стосувалось його особи (X глава, 31 артикул, 1 п., 32 артикул, 1 п.) [233].

4) Незмінним залишилось право на спадкування за законом у рівних частках із братами рухомого та нерухомого материнського майна, а також «посагу» (X глава, 27 артикул, 1 п., 28 артикул, 1 п.; XIII глава, 1 артикул, 1, 2, 3 п.). Так само, як і за Статутом 1588 р., жінки мали право на спадкування майна батька, але у випадку відсутності братів, їх дітей та онуків по чоловічій лінії (XIII глава, 1 артикул, 4 п.) [233].

5) Як і за Статутом, жінка мала право на нерухоме чи рухоме майно, яке було нею куплене, отримане у результаті обміну чи іншим шляхом. Але за Кодексом такі операції вона могла проводити виключно за згодою чоловіка.

6) Законодавець зберіг за жінкою право на отримання під час шлюбу подарунку від чоловіка. Так, у X главі, 8 артикулі, 1 п. зазначається, що «вільно кожному дружині своїй понад віно передати рухомі речі: золото, срібло, одержу, коні їздові, худобу, хліб та інше» [233].

7) Нарешті, жінка ще при житті чоловіка могла вільно заповідати придане, їй дозволялось включати до тестаменту й інше майно, яке вона набула у результаті дарування чи власною працею (X глава, 30 артикул, 3 п.) [233].

Традиційно до важливих особистих прав жінки у шлюбі відносились ініціювання розлучення. Слід зазначити, що у питаннях розлучення права жінки юридично залишились незмінними. Так, за X главою, 37 артикулом, 2 п. якщо у розлученні був винний чоловік, то дружині залишалось «віно», якщо ж винною визнавалась жінка, то вона втрачала право як на «віно», так і на «посаг» [233]. Як вважають вітчизняні учені, у XVIII ст. до основних причин розлучення можна віднести: двошлюбність, тривалу відсутність одного з подружжя (більше 5 років), перелюбство, довічне ув'язнення (заслання) одного

з подружжя, вступ у монастир, тяжку хворобу, фізичну неспроможність до шлюбу, відсутність дітей у шлюбі [158, с. 155; 237, с. 16, 20].

Так як чоловік за Кодексом 1743 р. мав стати опікуном дружини, то її деякі особисті права визнавались обмежені. Наприклад, «чоловік, будучи опікуном жінки, має її ім'ям у суді за образу чи безчестя її представляти», але «якщо чоловіка образять, то жінка не може його захищати, хіба що він був би хворий або відсутній» (X глава, 23 артикул) [233]. Як зазначає Т.О. Остапенко, особисті відносини між подружжям базувалися на домінуванні в сім'ї чоловіка, і «дружина не мала повної юридичної самостійності» [238, с. 179].

Як і Статуті, у Кодексі було відображено негативне або, принаймні, не лояльне ставлення до міжстанових шлюбів. Так, у 1742 р. було заборонено українцям одружуватися з кріпосними дівчатами та жінками. З цього часу священики могли вінчати кріпаків тільки за наявності спеціального письмового дозволу. А дівчата, які виходили заміж і переходили за чоловіком до іншого поміщика, повинні були сплатити «вивідну плату» [158, с. 121]. Щодо шлюбу шляхтянки з простолюдином, то його наслідки залежали від того, чи давали на це згоду її родичі: якщо не було згоди, то вона втрачала усі маєтності, а якщо за згодою – то не мала права вносити у дім чоловіка «посаг», проте родичі мали її компенсувати його вартість у грошах (X глава, 22 артикул, 1, 2 п.) [233].

Цікаві відомості про міжстанові шлюби надає нам IV глава, 7 артикул, в якому зазначено, що у випадку шлюбу шляхтича або військового з простолюдинкою остання разом з їх дітьми набуває такого самого статусу, як і він сам. Аналогічний порядок діяв і щодо шлюбів шляхтянок. Ця норма доповнювалась IV главою, 9 артикулом, 3 п., в якому визначалось, що якщо особа військового чину візьме шлюб із підданою шляхтича, то її «грунти» залишаються володільцю; і навпаки, якщо шляхтянка вийде заміж за «посполитого», то його земля також залишається господарю [233].

Слід зазначити, що вкрай мало інформації ми маємо про особисті та майнові права у заміжжі вільних простолюдинок та кріпачок (йдеться про шлюби з рівними за статусом чоловіками). Єдина згадка міститься у X главі, 8

артикулі, 5 п., в якому зазначається, що «посполитого звання, підданий або невільна особа не має права жінці передавати у «віно» нерухомість, але тільки третину рухомих речей, яку визначає його господар». Те ж саме стосувалось і передачі у дім чоловіка приданого від нареченої [233].

Отже, аналіз норм Кодексу 1743 р. дозволяє стверджувати, що майнові й особисті права заміжніх жінок-шляхтянок у шлюбно-сімейній сфері порівняно із Статутом були істотно звужені, зокрема: - позбавлено її права на відокремлене від власності чоловіка чи спільної власності майно; - встановлено опіку над особою жінки та усім майном; - необхідна була згода чоловіка щодо розпорядження спільним майном; - «посаг» залишався у володінні чоловіка; - «віном» жінка могла користуватись лише після його смерті і лише до своєї власної, і повинна була його зберігати у цілості; - чоловік мав право розпорядження прибутками з «віна»; - він же представляв інтереси жінки у суді. Разом з тим, у багатьох аспектах її правовий статус залишався незмінним (заборона чоловіку відчужувати «посаг» та «віно»; жінка мала право передавати за тестаментом придане, інше своє майно й, у свою чергу, отримувати у спадщину частку майна батька чи матері; вона мала право на подарунок від чоловіка тощо). У цілому ж можна говорити про зменшення «правової значущості» заміжніх жінок-шляхтянок, що мало вплинути й на зниження рівня їх правової цінності. У ще гіршому правовому положенні знаходились дружини вільних, але залежних від пана, простолюдинів, а також кріпаків. Правовий статус таких жінок визначався їх господарем.

На думку ряду дослідників, такі зміни були викликані наступними причинами: новою економічною та суспільно-політичною ситуацією, підпорядкуванням Гетьманщини Російській імперії [120, с. 105; 147, с. 18; 210, с. 224]. Варто додати, що при формуванні X глави Кодексу 1743 р., яка містила права жінок у шлюбі, було використано норми німецьких правових джерел, відомих своїм суворим ставленням до жінки. Так, з 111 пунктів цієї глави 61 був запозичений із Саксонського Зерцала, збірок Хелмінського, Магдебурзького права, інших пам'яток німецького права.

Проте, слід наголосити на вкрай важливому факті: Кодекс 1743 р. не був офіційно затверджений царатом і залишився свідченням розвитку політико-правової думки в Україні. Натомість, діючою у XVIII ст. була III редакція Литовського Статуту, її норми поряд із звичаєвим правом, та у значно меншій мірі – з приписами німецьких джерел права (до того, ще й інтерпретованими суддями задля їх адаптації до місцевих умов життя) використовувались у судовій практиці.

Проаналізуємо норми Кодексу 1743 р., в яких закріплені майнові та особисті права удови-шляхтянки. Як і у Статуті, у ньому міститься достатньо інформації про правовий статус жінки-удови, майнові права «вінованих» та «невінованих» удів. Так само була проведена градація майнового правового статусу удови залежно від її бажання знову вийти заміж, наявності у неї дітей (повнолітніх чи ні), укладення нею чи ні заповіту та інше.

1) «Вінована» удова.

- право успадкування майна.

1.1. Удова після смерті чоловіка мала право на отримання «віна». При цьому була введена процедура оголошення перед «урядом» і свідками «вінованого» запису задля доведення родичам померлого легітимності отримання нею «віна» (X глава, 5 артикул, 3, 4 п.) [233].

Як і у Статуті, передбачалось, що якщо удова виходила вдруге заміж, то діти могли викупити «віно», сплативши усю суму, записану у земському акті (за «привінок» – подвійна плата, за все інше – «простою ціною»); а «вінована» маєність переходила в їх власність. Дане правило було доповнене нормою, згідно якої спадкоємці померлого батька могли викупити «віно» тільки через 6 тижнів після його смерті. У Кодексі з'являється й норма, що передбачала випадки як відшкодування удовою вартості «віна» (втрата сталась через її недбалість), так і можливості його неповернення спадкоємцям чоловіка (якщо жінка доведе, що втрата «віна» сталась не з її вини; якщо за життя чоловіка заборгували вони обоє або він сам) (у Кодексі залишилась незмінною норма Статуту щодо неповернення спадкоємцям «віна» у випадку розрахунку ним

удовою за власні борги) (X глава, 6 артикул, 2 п., 8 артикул, 4 п., 11 артикул, 31 артикул, 4 п., 33 артикул, 3, 4 п.) [233].

У Кодексі 1743 р. зберіглись правила, за якими: - удова, яка не бажала повторно брати шлюб, залишалась із «вінованим» майном, а повнолітні сини отримували усю іншу батьківську спадщину, поділивши у рівних частках між собою і матір'ю продукти харчування; - удова, що була бездітна, також залишалась із «вінованим» майном, а всі інші маєтності спадкували родичі по лінії чоловіка (X глава, 17 артикул, 1, 3 п.) [233].

Цікавими нововведеннями можна вважати приписи, за якими істотно розширювались права удови:

А) якщо вона побудувала у «вінованій» маєтності дім, а діти чи спадкоємці по лінії чоловіка забажали викупити «віно», то удові надавалась свобода вибору: перенести забудову «на ґрунт свій власний, спадкований чи куплений»; її продати чи подарувати спадкоємцям; при відмові переносити чи продавати (дарувати) спадкоємці мали сплатити удові за її ремонт (X глава, 18 артикул, 3 п.) [233];

Б) якщо удова не могла з незалежних від неї причин утримувати «віновану» маєтність, то спадкоємці мали право її викупити; в іншому ж випадку удові у присутності урядовців та спадкоємців дозволялось її закласти задля свого проживання (X глава, 21 артикул, 2 п.) [233];

В) закріплювались гарантії того, що удова не втратить «віно» у випадку шлюбу із простолюдином: єдиною умовою була згода на шлюб її родини, тоді родичі першого чоловіка мали право викупити його за реальною вартістю (X глава, 22 артикул, 2 п.) [233];

Г) гарантувалось, що удова отримає «віно» у випадку самогубства чоловіка або його страти за злочин (X глава, 32 артикул, 2 п.) [233];

Д) захисту підлягала й вагітна на момент смерті чоловіка жінка: якщо вона про це повідомить уряд і доведе свою вагітність, то заборонялось відбирати у неї «віно» (X глава, 25 артикул, 1 п.) [233].

1.2. Кодекс 1743 р. залишив за удовою право на спадкування чоловічого подарунку за його життя. Як і за Статутом 1588 р. він передбачав, що цей подарунок вона могла продати чи подарувати своїм спадкоємцям, або залишити собі. Так само удова могла отримати у спадщину подарунок, наданий їй від другого чи третього чоловіка (X глава, 8 артикул, 1 п., 19 артикул, 2 п., 30 артикул, 2 п.) [233].

1.3. Також було незмінним і право удови на спадкування майна другого чоловіка. Кодекс 1743 р. передбачав кілька варіантів спадкування, але удова могла лише один раз отримати «віно» – від першого чоловіка:

А) якщо у неї були спільні діти із першим та другим чоловіком, тоді удова мала у рівних частках з усіма дітьми поділити нерухомість померлого (якби була лише одна дитина, то жінка успадковувала третину маєтків до своєї смерті або шлюбу втретє); Б) якщо б не мала спільних дітей із другим чоловіком, то тоді ділила нерухомість у рівних долях з дітьми чоловіка від першого шлюбу. В обох випадках вона могла претендувати і на рухоме майно, необхідне їй для проживання; В) але якби жінка утретє вийшла заміж, то вона повинна була залишити дітям не лише свою частку, але й «віно» та рухоме майно (могла забрати із собою «посаг») (X глава, 19 артикул, 1, 2 п., 30 артикул, 1 п.) [233].

- право передавати у спадщину власне майно.

1.1. Як і Статут, так і Кодекс передбачав право жінки передати за заповітом дароване їй рухоме та нерухоме майно, а також те, яке вона набула «у результаті власної праці» (X глава, 30 артикул, 3 п.) [233].

1.2. Так само у Кодексі 1743 р. було продубльовано «статутне» правило, за яким жінка могла скласти тестамент на своє придане. У такому разі після її смерті діти мусіли передати придане тому, на кого було складено заповіт, а якщо померлий чоловік при своєму житті втратив «посаг», то тоді вони мали сплатити його оціночну вартість, але подвійну вартість за «привінок» вони не сплачували (X глава, 6 артикул, 3 п.) [233].

Для забезпечення справедливості кодифікатори закріпили нову норму, за якою чоловік у випадку розтрати приданого після смерті дружини мав повернути його вартість у грошах її батькам чи іншим родичам, а якщо фінансів не вистачало – то мав розрахуватись «віном» (X глава, 10, 11 артикули) [233].

Кодекс 1743 р. услід за Статутом 1588 р. закріпив випадки, коли удова не залишила заповіту на свій «посаг». Перший з них стосувався ситуації, коли у неї не було дітей: у такому разі він повертався «у будинок, з якого вона вийшла» і належав її батькам, а якщо їх не було – братам. Але якщо залишилась незаміжня сестра, то «посаг» передавався їй; якби ж брати захотіли його узяти, то тоді мусіли передати незаміжній сестрі четверту частку батьківського майна. Але якщо такої не було, то «посаг» залишався у братів, а при їх відсутності він передавався заміжнім сестрам. У другому випадку придане у рівних долях ділилось між її синами і доньками (X глава, 6 артикул, 4 п., 8 артикул, 3 п., 9 артикул, 2 п., 13 артикул, 6 п., 16 артикул, 1, 2, 3, 4 п., 20 артикул, п. 3, 27 артикул, 1 п., 28 артикул, 1, 2 п.; XIII глава, 1 артикул, 1, 2, 3 п.) [233].

Нововведенням була норма, в якій детально регламентувались майнові права «вінованої» жінки та її дітей у складній шлюбній ситуації. Так, у випадку, якщо б чоловік розтратив придане жінки і помер, то удова разом із дітьми мала нероздільно користуватись «вінованим» маєтком. Якщо ж вона вийшла удруге заміж і склала на чоловіка заповіт на придане (компенсоване родичами першого чоловіка у вигляді рухомих речей), то після її смерті йому мав належати лише «посаг»; якщо ж такого тестаменту не було, то тоді придане за законом успадковували діти (X глава, 20 артикул, 1 п.) [233].

2) «Невінована» удова.

- право успадкування майна. Як і за Статутом 1588 р., Кодекс 1743 р. передбачав, що після смерті чоловіка вона втрачала свій «посаг». Проте, навіть якщо б чоловік і не склав на неї заповіт, вона мала право на рівну частку із дітьми у рухомих та нерухомих маєтках; якби ж мала одну дитину – то користувалась третиною маєтку (таке правило діяло і у випадку відсутності

дітей: тоді дві третини отримували родичі чоловіка) (X глава, 7 артикул, 1, 2 п., 17 артикул, 1 п.) [233].

Слід зазначити, що деякі зміни, закріплені у нормах Кодексу 1743 р., стосувались збільшення розміру компенсації удові, якщо б вона вийшла вдруге або втретє заміж: діти або родичі померлого першого чоловіка мали виділити їй за «вінець» восьму частину маєтності або сплатити грошима (за Статутом незалежно від загальної вартості усіх маєтностей «компенсація» складала 30 коп грошей. Для прикладу: така сама сума передбачалась за вбивство ремісника-простолюдина, і на 10 коп більше, ніж відсікання у шляхтича пальця) (X глава, 7 артикул, 3 п., 17 артикул, 3 п.) [233].

Також Кодекс розширив її права щодо отримання нею після смерті чоловіка «посагу». Якщо удова доводила, що він був у свій час прийнятий чоловіком, то тоді діти або родичі померлого зобов'язані були повернути їй придане; якщо б воно було розтрачено, але не з її вини, то спадкоємці мали їй повернути подвійну вартість «привінку» та оціночну вартість іншої частини «віна» (X глава, 7 артикул, 5 п.) [233].

Законодавець подбав й про належне прожиття бездітної «невінованої» удови. Новелою у цьому сенсі є обов'язок родичів по лінії померлого чоловіка передати їй не тільки придане, але й «одяг жіночий, інші речі із золота та срібла, які чоловік при житті їй дарував», а з посуду золотої, срібної, мідної, олов'яної – виділити 1 чи 2 речі, й наділити її до того ж хлібом, конями, худобою й коляскою (X глава, 18 артикул, 1 п.) [233].

Цікавими нововведеннями слід вважати норми Кодексу 1743 р., які юридично захищали майнові права «невінованої» жінки, що залишилась удовою після смерті свого чоловіка – «убогого» шляхтича, в якого не було можливості надати їй «віно», або яка сама померла при його житті. Кодекс вкрай детально описує два випадки:

А) якщо у жінки було придане й у результаті невтомної праці обидва набули маєтності («примножене»). Тоді після смерті чоловіка удова разом із дітьми володіла як приданим, так і набутим (якщо вона удруге виходила заміж,

то залишала за собою придане, а набуте передавала дітям); якщо ж дітей не було, то все успадковувала вона сама із правом скласти на майно заповіт. При його відсутності придане та половину набутого переходило до її родичів, а інша половина набутого належала родичам чоловіка (X глава, 9 артикул, 1 п.) [233].

Кодекс розглядає й ситуацію, коли жінка помирає раніше чоловіка і не залишає заповіту. Тоді придане має належати дітям, а набуте – чоловіку; у випадку ж відсутності дітей придане забирають її родичі, а набуте – чоловік; коли ж не було дітей й «примноженого», то чоловік успадковував восьму частину приданого, а інше належало її родичам. Також в даній історично-правовій пам'ятці врегульована ситуація, пов'язана із набуттям чоловіком власною працею «маєтків і ґрунтів»: якщо він не залишав на них тестаменту, то вони успадковувались удовою, а після її смерті – дітьми, а при їх відсутності його родичами; якщо ж вона удруге брала шлюб, то діти або його родичі мали виділити їй з таких маєтків восьму частину (X глава, 9 артикул, 2, 3 п.) [233].

Б) якщо у жінки не було приданого, але у результаті спільної праці подружжя набуло рухомого та нерухомого майна. Якщо б чоловік помер і не залишив заповіту, то удова мала право на третину маєтностей, а дві третини успадковували діти (при їх відсутності усе майно належало жінці, навіть, якби вона знову вийшла заміж; за нею залишалось й право скласти на нього заповіт). Але якби вона була бездітна від обох чоловіків і не залишила тестаменту, то таке майно у рівних частках спадкували як її родичі, так і родичі першого чоловіка. Аналогічно вирішувалась ситуація, якщо б жінка померла раніше чоловіка (X глава, 35 артикул, 2, 3, 4 п.) [233].

Проаналізуємо особисті права удів-шляхтянок, головне, право на опіку над неповнолітніми дітьми. Слід зазначити, що принципівих змін до Кодексу 1743 р. порівняно із Статутом внесено не було. Так само удова мала отримати від чоловіка за тестаментом дозвіл на опіку й повинна була дбати про інтереси дітей, примноження маєтностей. Але якщо вона виявилась недбалою, розтринькувала майно і не турбувалась про дітей, то тоді опіка передавалась найближчим родичам чоловіка, але при цьому діти залишались при матері

(доньки – доки не вийдуть заміж, сини – до моменту, коли їх можна було б віддати вчитися) (ХІ глава, 3 артикул, 1, 2, 3, 4, 5 п.) [233].

Отже, у Кодексі 1743 р. був розширений перелік майнових прав удів-шляхтянок, як «вінованих» (гарантоване отримання ними за законом «віна» та «посагу», вільне ними користування до власної смерті, відшкодування за них у разі втрати чоловіком, свобода вибору удовою між укладанням заповіту та передачі свого майна спадкоємцям за законом, забезпечення прав вагітної жінки та інше), так і «невінованих» (збільшення розміру компенсації за «вінець» та «посаг», гарантування їй пристойного прожиття у разі відсутності дітей, захист прав у випадку шлюбу з «убогим» чоловіком тощо). Також кодифікатори багато уваги приділили деталізації їх майнових прав за умов повторних шлюбів, наявності чи відсутності дітей тощо.

Таким чином, за Кодексом 1743 р. передбачалось, що удови-шляхтянки повинні були мати набагато більше майнових прав, ніж заміжні жінки, які знаходились під опікою чоловіків. Як ми вважаємо, основною причиною були потужні впливи традицій й звичаїв українського народу, які споконвічно передбачали шанобливе ставлення у суспільстві до жінки і матері (очевидно, що суттєву роль відіграли й ідеї гуманізму епохи Просвітництва); ці впливи ще були відчутними у середині XVIII ст., свідченням чого і був високий правовий статус удови, закріплений у Кодексі. Відтак, можна стверджувати про підвищення у рамках аксіологічної інтерпретації її «правової значущості». Проте, постійний тиск царату з метою введення у Гетьманщині російських порядків виявився у поступовому нівелюванні українських традицій (прикладом якраз є суттєве обмеження прав заміжніх жінок).

Слід зазначити, що у середині XVII ст. повну цивільну правосуб'єктність мали всі категорії населення. При цьому були скасовані акти польсько-литовської влади, спрямовані на обмеження чи ліквідацію прав селян, міщан, козаків (Статут на волоки 1557 р., «Ординація Війська Запорізького» 1638 р. та інші). «Певний час після війни навіть не діяли положення Статуту Великого князівства Литовського 1588 року і «Порядок прав громадянських»,

де йшлося про прикріплення селян, купівлю-продаж землі «простими людьми» [239, с. 115]. Разом з тим, протягом другої половини XVII ст. відбувається поступове формування «нового панства», «людей шляхетського й військового звання і чину». Ці верстви почали отримувати від гетьманів виключні привілеї, права й свободи. На думку О.В. Горяги, до них відносилися привілеї у сфері судочинства, оподаткування, торговельно-виробничої діяльності, утримання особистих загонів, підвищеного захисту своїх прав, старшина мала право приватної власності на землю й експлуатації селян [240, с. 11 – 12].

Мешканці міст були суб'єктами цивільних правовідносин, але не володіли такими правами як особи шляхетського й військового стану. Так, вони не могли бути обрані на військові керівні посади, не були звільнені від різних державних повинностей. За словами І.Й. Бойка, «правове становище міщан залежало від їх майнового стану і роду занять» [178, с. 435]. «Посполиті» ж у другій половині XVII – першій половині XVIII ст. зазнали розшарування. Усі їх категорії протягом цього періоду поступово обмежувались у правах. Свідченням цього є деякі норми Кодексу 1743 р., в яких йшлося про недопущення обрання селян до «військових чинів», заборону їм купувати у шляхти та старшини землю тощо (IV глава, 1 артикул, 2 п., 10 артикул) [233].

Слід зауважити, що різний рівень правосуб'єктності істотно вплинув і на реалізацію жінками права власності, особливо на землю. На протязі другої половини XVII ст. вона акумулюється в руках старшини й шляхти; гетьмани все частіше передають їм рангові володіння у приватну власність, значно збільшується кількість «зуполного володіння» (вотчин на праві приватної спадкової власності), а відсоток земель, якими володіли селяни і рядові козаки, зменшується. На середину XVIII ст. домінуючою формою земельної власності стали вотчини (XIV глава, 1 артикул, 1, 2 п.) [233]. Отже, можна погодитись із думкою О.Ю. Кулішенка, що реалізація права приватної власності на землю загалом носила становий характер [241, с. 168].

Такі самі тенденції спостерігаються й щодо розвитку зобов'язальних відносинах, адже рівень участі у них представниць різних верств населення

визначався різницею у кількості об'єктів, які знаходились у приватній власності. Тому у XVIII ст. повноправними учасниками могли бути, переважно, шляхтянки. Зазначимо, що вони могли вступати в договірні відносини щодо купівлі-продажу, дарування й міни рухомого й нерухомого майна, позики, оренди землі, майнового найму тощо (правда, як повідомлялось вище, лише зі згоди чоловіка). Тільки родини козацької старшини і шляхти мали право на винокуріння й безмитний продаж алкоголю, тютюну, меду. Правда, Кодекс передбачав, що вільні слуги, які вислужили у шляхтича чи військового нерухомість, могли його передати у спадщину, продати, подарувати тощо (ІУ глава, 12 артикул, 1, 2 п.) [233]. Але рядове козацтво та кріпаки усувались від реальної участі в зобов'язальних договірних відносинах.

Розглянемо захист прав жінок у кримінально-правовій сфері. Слід зазначити, що національно-визвольна війна українського народу суттєво вплинула на розвиток нових тенденцій у кримінальному праві Гетьманщини другої половини XVII ст. Серед них слід виділити скасування різних видів кваліфікованої смертної кари, калічницьких покарань, позбавлення честі, вигнання, ліквідація принципу права-привілею тощо. Як зауважують учені, мета покарання у середині XVII ст. не містила залякування, відбувається демократизація права, гуманізація системи покарань [223, с. 48; 242, с. 50; 243, с. 14 – 15]. Достатніми свідченнями є факти відсутності в гетьманських універсалах середини XVII ст. видів покарань, які були спрямовані на залякування населення [244]. Також у другій половині XVII ст. деякі місцеві суди користувалися власними текстами III редакції Статуту (так, Пирятинський суд мав примірник, аналіз деяких норм якого свідчить про гуманізацію й демократизацію системи покарань) [245, с. 784 – 788].

Проте, у XVIII ст. із поширенням російського карного законодавства спостерігаємо, за словами науковців, нормативне закріплення різних видів кваліфікованої смертної кари, калічницьких покарань, їх мультиплікацію, при призначенні покарань знов починає враховуватися соціальний стан злочинця й потерпілого [222, с. 159; 223, с. 49]. Зазначені ученими тенденції отримали своє

відображення у Кодексі 1743 р., який в абсолютній більшості дублював норми кримінального права, закріплені у Статуті 1588 р.

В основному, злочини проти прав жінки стосувались посягання на її життя, здоров'я, честь, гідність. Проте, істотно змінилися види покарань і їх розміри залежно від соціального статусу жінок. Так, за вбивство шляхтянки відшкодування складало 240 карбованців [246, с. 63]. Підвищеним розміром каралось і спричинення каліцтва, нанесення поранень, побоїв: наприклад, за позбавлення ока – 120 карбованців. Але за аналогічні злочини, вчинені проти «посполитих» жінок, штраф був набагато менший, відповідно, 30 та 15 карбованців (XX глава, 46 артикул, 2, 6 п.; XXI глава, 3 артикул, 3 п., 4 артикул, 1 п.) [233].

Слід зазначити, що на вид і розмір покарання продовжували впливати родинні відносини: вбивство матері, дружини чи сестри каралось вкрай жорстоко (кваліфікована ганебна смертна кара з тортурами і конфіскацією майна, XX глава, 5 артикул, 1 п., 6 артикул, 1 п., 7 артикул, 1 п.) [233]. Кодекс зберіг і «статутний» принцип відшкодування «проти чоловіків удвоє» за злочини проти жінки порівняно із аналогічними злочинами, вчиненими проти чоловіка, XX глава, 46 артикул; XXI глава, 1, 2, 3, 4 артикули тощо [233].

Кодифікаторами захищались і права жінок у сімейно-шлюбній сфері, причому покарання були достатньо суворими (прелюбодіяння, двоєженство, кровозмішення у шлюбі або насильницьке викрадення чужої дружини (смертна кара), насильницьке викрадення дівчини з метою домогтися шлюбу (смертна кара із відшкодуванням їй третини його рухомого майна), зґвалтування черниці, дівчини, заміжньої жінки чи удови (смертна кара і сплата штрафу залежно від стану), зґвалтування малолітньої дівчинки (кваліфікована смертна кара у вигляді четвертування або спалення) (XXIII глава, 2 артикул, 1, 2, 3 п., 4 артикул, 5 артикул, 1 п., 6 артикул, 1 п., 7 артикул, 1 п., 12 артикул, 1 п., 13, 14 артикули) та ін. [233].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Правова цінність людини у сучасній філософській та філософсько-правовій інтерпретації є абстрактно-ідеальною моделлю, яка включає такі поняття як «людиноорієнтоване право», «людиномірне право» тощо і осмислюється у контексті поєднання аксіологічно-правового та антропологічно-правового людинорозуміння, а людський вимір права стає його джерелом й результатом. Специфіка такого осмислення полягає у науковому тлумаченні поняття «правова цінність людини» через призму існуючої системи правових цінностей, а право розглядається у зв'язку із людиномірністю, воно має антропологічну (гуманістичну) природу.

2. Зміст правової цінності людини базується на її правовому статусі, соціальних цінностях, які, будучи об'єктивовані у нормах права, стають базовими правовими цінностями. Такими є: свобода (різноманітні варіанти поведінки у тих межах, які дозволяють норми права, пов'язана із самореалізацією, самовдосконаленням, самовизначенням людини, пізнанням себе, інших людей, світу; включає внутрішню свободу, можливість вибору, його реалізацію у практичній діяльності); справедливість (взаємність прав і обов'язків між людьми, здатність забезпечити кожній людині можливості для самореалізації, самовдосконалення, самовизначення); рівність (надання людям однакових можливостей в реалізації свободи, однієї і тієї ж самої міри справедливості та свободи).

3. Зміст правової цінності жінки в XI – XVIII ст. розуміється у контексті поняття «правова значущість» (ієрархічність за правовим статусом і можливостями, закріпленими у законодавстві, середньовічних класів та станів, до яких належали жінки), яке відображає певний історичний етап розвитку людства і свідчить про формування і розвиток якісно нових взаємовідносин між людиною, суспільством і державою. При цьому свобода, справедливість й рівність послуговувались найважливішими інструментами закріплення у правових нормах правового статусу жінки.

4. У період Київської Русі основні напрями формування правової цінності жінки полягали у закріпленні у правових нормах її правового статусу у сімейно-шлюбній, цивільно-правовій та кримінально-правовій сферах. Розрізнявся правовий статус вільної дівчини, заміжньої жінки та удови. Більш пріоритетним вважався правовий статус заміжньої жінки та удови, що виявлялось у наданні їм широких прав та можливостей (юридична рівність із чоловіками у розпорядженні майном, господарська самостійність, спадкування, передача власного майна спадкоємцям, ініціювання розлучення, опіка над дітьми, вільний вступ до речових та зобов'язальних відносин тощо). Рівним для усіх вільних жінок був захист від злочинних посягань на їх життя, честь та гідність. У Київській Русі існувала правова нерівність серед вільних (князівсько-боярська соціальна група та простолюдини мали різні права у володінні землею та укладенні щодо неї цивільно-правових угод) та між вільними й жінками-рабинями (останні були об'єктами правовідносин, злочини проти них карались меншими розмірами штрафу).

Отже, правова цінність жінки залежала від градації її «правової значущості», що була акумульована у правовому статусі, за ступенем участі у сімейно-шлюбних відносинах та соціально-класовим положенням. Найвищий рівень «правової значущості» мали заміжні жінки та удови з князівських і боярських родів; другий рівень ієрархізації – заміжні жінки та удови-простолюдинки; найнижчий рівень мали рабині.

5. У XV – першій половині XVII ст. істотний вплив на розвиток правової цінності жінки справили ідеї Ренесансу, становість права, закріплення в Литовському Статуті принципу права-привілею, розмежування правового статусу залежно від ступеня її участі у сімейно-шлюбних відносинах. Основними напрямами такого розвитку були розширення та більш чітке унормування майнових й особистих прав шляхтянок та встановлення кардинальної різниці у правовому статусі жінок за становою ознакою.

У сімейно-правовій сфері було більш чітко визначено право панянок на придане, спадщину за законом та заповітом; для заміжніх шляхтянок –

деталізація права на вільне розпорядження власним майном («посаг», спадкове чи придбане майно, подарунок від чоловіка), «юридизація» джерел збагачення, гарантування її майнового забезпечення на випадок смерті чоловіка (інститут «віна»), отримання додаткових підстав для розлучення; для удів – чітке окреслення правового статусу «вінованих» (мали переваги у спадкуванні «віна», подарунку, майна другого чоловіка, праві вільно передавати у спадщину майно, опікати дітей) та «невінованих» жінок. Шляхтянкам забезпечувалась повна цивільна правосуб'єктність; вони користувались особливим захистом за вчинені проти них злочини (подвійна винагорода порівняно із чоловіками, підвищений розмір штрафу на противагу жінкам з інших станів). Правовий статус жінок з непривілейованих верств населення поділявся на статус напіввільних простолюдинок (міщанок з міст на праві самоврядування, вони мали обмежену сімейно-шлюбну та цивільну правосуб'єктність) та міщанок з приватних міст й кріпачок (їх права і обов'язки визначались феодалами).

Правова цінність жінки у XV – першій половині XVII ст. залежала від ранжування її «правової значущості» за ступенем участі у сімейно-шлюбних відносинах, правовим статусом удів-шляхтянок та соціально-становим статусом. Абсолютний рівень «правової значущості» мали шляхтянки; другий рівень відповідав правовому статусу «невінованих» удів; нижчі рівні у регресивній послідовності займали напіввільні та невольні особи.

6. Аксіологічна інтерпретація правової цінності жінки у другій половині XVII – XVIII ст. зумовлювалась ідеями гуманізму епохи Просвітництва, становістю права, розмежуванням правового статусу залежно від ступеня участі жінки у сімейно-шлюбних відносинах. На зміст інтерпретації вплинуло відновлення протягом XVIII ст. великого феодального землегосподарства, закріпачення селянства, ліквідація автономного устрою Гетьманщини, орієнтація значної частини української шляхти та козацької старшини на особливості імперської політики у Гетьманській Україні, впровадження до правової системи Гетьманщини російського законодавства,

поступовий занепад дії правових звичаїв українського народу, рецепція норм німецького права.

Сутність аксіологічної інтерпретації правової цінності жінки відобразилась у розширенні та більш чіткому унормуванні майнових й особистих прав панянок (спадкування «примноженого» батьками майна, вислужених батьківських маєтків) та удів (гарантоване отримання за законом «віна» та «посагу», вільне ними користування до власної смерті, збільшення розміру компенсації у разі їх втрати чоловіком, свобода вибору між укладанням заповіту та передачі свого майна спадкоємцям за законом, забезпечення прав вагітної жінки, гарантування їй пристойного прожиття у разі відсутності дітей, захист прав у випадку шлюбу з «убогим» чоловіком, ліквідація різниці у правовому статусі «вінованих» та «невінованих» шляхтянок), юридична формалізація опіки чоловіка над особою заміжньої жінки та його панування у майновій сфері шлюбних відносин (пріоритетність спільного майна, володіння чоловіком «посагом» та «віном», користування ним прибутками з майна жінки, обмеження її особистих прав, згода чоловіка на укладення жінкою цивільних угод), остаточне позбавлення прав кріпачок (вони розцінювались як об'єкт сімейно-шлюбних, цивільних та кримінальних правовідносин).

Правова цінність жінки у період Гетьманщини залежала від градації її «правової значущості» за ступенем участі у сімейно-шлюбних відносинах, правовим положенням заміжніх шляхтянок та соціально-становим статусом. Пріоритетний щабель «правової значущості» займали панянки та удови-шляхтянки; другий рівень посідали заміжні жінки; найнижчий рівень відповідав правовому статусу «холопок».

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання, суть якого полягає у комплексному дослідженні соціальної та правової цінності жінки в Україні у добу Середньовіччя, та формування на цій основі теоретичних положень, зокрема, таких:

1. Критичний аналіз філософської та історично-правничої спадщини надав змогу охарактеризувати закономірності розвитку історико-правового середовища, пов'язаного з нормативним регулюванням соціального й правового статусу жінки в епоху Середньовіччя, обґрунтувати рівень сучасної наукової розробки предмета розвідки, окреслити ті потреби наукового пізнання, які забезпечують і обґрунтовують перспективи подальшого вивчення даного феномену в цілому чи окремих його складових як інструмента вирізнення конкретного індивіда. У результаті такого аналізу встановлено, що спеціальні, комплексні наукові праці, в яких погляди учених висвітлювались у зв'язку із дослідженням змісту соціальної й правової цінності жінки в Україні у добу Середньовіччя у вітчизняній історично-правовій науці на сьогодні відсутні.

2. Обґрунтовано, що оптимальним методологічним інструментарієм, який дозволив досягти мети і виконати завдання, поставлені авторкою даного дослідження, є набір таких способів і засобів, як-то: метод філософської діалектики, низка загальнонаукових (аналізу, синтезу, критичного аналізу, системний, структурний, герменевтичний), спеціально-наукових та конкретно-наукових методів (порівняльно-історичний, порівняльно-правовий, спеціально-юридичний).

3. Встановлено, що поняття «людини» (у т.ч. жінки) у філософсько-правовій інтерпретації осмислюється як істота біологічна, соціалізована, що має духовність, розглядається через призму поняття «правова людина». Людина є абсолютною цінністю, що включає самоцінність, аксіологічне ставлення до інших людей, вічну цінність. Обґрунтовано, що доцільним є дослідження змісту соціальної цінності жінки у межах антропологічного та аксіологічного підходів

у контексті понять «призначення» (мета, напрями діяльності) та «корисність» (результат діяльності).

Виявлено, що у період Київської Русі уявлення про соціальну цінність жінки складалось під впливом релігійного світогляду з аксіологічними та антропологічними елементами. Надано характеристику соціальної цінності жінки, яка полягала у забезпеченні представницями князівської династії «інтересів землі Руської» та реалізації вільною простолюдинкою притаманних для «традиційного» суспільства функцій. З'ясовано, що напрями діяльності княгинь були дипломатичні та торгові зносини, культурно-просвітницька діяльність за кордоном, управління державними справами, злагодження соціальних протиріч, проведення фінансової політики, християнізація держави. Доведено, що «корисність» полягала у налагодженні дружніх стосунків з іншими країнами, розширенні торгівлі, покращенні функціонування державних органів влади, зміцненні Русі, посиленні її політичної й економічної могутності.

4. З'ясовано, що у період XV – першої половини XVII ст. особливості осмислення соціальної цінності жінки зумовлювались поєднанням антропоцентричних, гуманістичних, аксіологічних елементів та конкретно-історичною ситуацією (формуванням станів, притаманних феодалізму, посиленням соціального й національного гніту, наявністю ворожого Степу і появою козацтва, експансією католицизму).

Визначено, що особливості осмислення соціальної цінності жінки полягали в інтерпретації «призначення» і «корисності» жінок різних станів населення: панівних верств – управління державними справами на локальному рівні, у справах місцевого самоврядування, меценатська та культурно-просвітницька діяльність; непривілейованих станів – торгівля; козачки – в основному, військова справа і торгівля; жінки усіх соціальних груп виконували функції, притаманні для «традиційного» суспільства. Встановлено, що «корисність» полягала у забезпеченні державно-владних стосунків між володарем та його підданими, поширенні української мови, підтримці православної церкви, залученні українців до освіти, створенні підґрунтя для їх

самоусвідомлення, інтенсифікації економіки, наповненні державної скарбниці, зменшенні негативних наслідків війн, збройних сутичок, гніту феодалів.

5. Виявлено, що за часів Гетьманщини аксіологічний зміст соціальної цінності жінки зумовлювався домінуванням аксіологізму у поєднанні з антропоцентричними елементами та раціоналізмом й змінювався залежно від ситуації на певному історичному етапі розвитку держави (друга половина XVII ст.: – демократизація суспільного життя, розкріпачення селян, наділення їх землею, поява козацької старшини, рядове козацтво стає провідною верствою; кінець XVII – XVIII ст. – закріпачення селян, розвиток великої земельної власності, диференціація козацтва за майновою ознакою, його занепад і остаточна ліквідація як стану, знищення автономії Гетьманщини).

З'ясовано, що на кожному етапі аксіологічний зміст соціальної цінності жінки акумулювався у напрямках і результатах діяльності жінок різних верств населення. Доведено, що на першому етапі «призначення» жінок полягало в управлінні загальнодержавними справами («гетьманші»), меценатстві (шляхтянки і дружини старшини), здійсненні торгових операцій (селянки і козачки) і військової справи (козачки). «Корисність» полягала у налагодженні політичних стосунків із іншими державами, покращенні функціонування органів державної влади, підтримці автономії Гетьманщини, збереженні прав православної церкви, збільшенні кількості освічених українців, інтенсифікації товарно-грошових відносин, мінімізації наслідків воєнних подій.

Встановлено, що на другому етапі суттєво змінюється «призначення» представниць кожного стану: жінки козацької старшини займаються тільки меценатською та господарською діяльністю; жінки з непривілейованих верств обмежуються в участі у торгових справах; кріпачки позбавляються можливості брати участь у торговій діяльності; козачки вже не мають змоги займатись торговою чи військовою справами і виконують лише функції, притаманні «традиційному» суспільству.

6. Обґрунтовано, що правова цінність людини (у т.ч. жінки) у філософсько-правовій інтерпретації є абстрактно-ідеальною моделлю, яка

осмислюється у контексті поєднання аксіологічно-правового та антропологічно-правового людинорозуміння. Зміст правової цінності жінки базується на її правовому статусі, соціальних цінностях (свобода, справедливість, рівність) і розуміється у контексті поняття «правова значущість» (ієрархічність за правовим статусом і можливостями, закріпленими у законодавстві, середньовічних класів та станів, до яких належали жінки).

Визначено, що у період Київської Русі основні напрями формування правової цінності жінки полягали у закріпленні у правових нормах її правового статусу у сімейно-шлюбній, цивільно-правовій та кримінально-правовій сферах. Розрізнявся правовий статус вільної дівчини, заміжньої жінки та удови. Доведено, що більш пріоритетним вважався правовий статус заміжньої жінки та удови, рівним для усіх вільних жінок був захист від злочинних посягань на їх життя, честь та гідність, існувала правова нерівність серед вільних (князівсько-боярська соціальна група та простолюдини) та між вільними й рабіннями.

Встановлено, що правова цінність жінки залежала від градації її «правової значущості», яка була акумульована у правовому статусі, за ступенем участі у сімейно-шлюбних відносинах та соціально-класовим положенням. Найвищий рівень «правової значущості» мали заміжні жінки та удови з князівських і боярських родів; другий рівень ієрархізації – заміжні жінки та удови-простолюдинки; найнижчий рівень займали рабині.

7. Доведено, що у XV – першій половині XVII ст. вплив на розвиток правової цінності жінки справили ідеї Ренесансу, становість права, закріплення принципу права-привілею, розмежування правового статусу жінки залежно від ступеня її участі у сімейно-шлюбних відносинах. Обґрунтовано, що основними напрямами такого розвитку були розширення та більш чітко унормування майнових й особистих прав шляхтянок та встановлення кардинальної різниці у правовому статусі жінок за становою ознакою.

Виявлено, що у сімейній сфері було більш чітко визначено право панянок на придане, спадщину за законом та заповітом; для заміжніх шляхтянок – деталізація права на вільне розпорядження власним майном,

«юридизація» джерел збагачення, гарантування її майнового забезпечення на випадок смерті чоловіка, отримання додаткових підстав для розлучення; для удів – чітке окреслення правового статусу «вінованих» (мали переваги у спадкуванні, праві вільно передавати у спадщину майно, опікати дітей) та «невінованих» жінок. Шляхтянкам забезпечувалась повна цивільна правосуб'єктність; вони користувались особливим захистом за вчинені проти них злочини. Правовий статус жінок з непривілейованих верств населення поділявся на статус напіввільних простолюдинок (мали обмежену сімейно-шлюбну та цивільну правосуб'єктність), міщанок з приватних міст й кріпачок (їх права і обов'язки визначались феодалами).

Встановлено, що правова цінність жінки залежала від ранжування її «правової значущості» за ступенем участі у сімейно-шлюбних відносинах, правовим статусом удів-шляхтянок та соціально-становим статусом. Абсолютний рівень «правової значущості» мали шляхтянки; другий рівень відповідав правовому статусу «невінованих» удів; нижчі рівні у регресивній послідовності займали напіввільні та невольні особи.

8. Обґрунтовано, що аксіологічна інтерпретація правової цінності жінки у другій половині XVII – XVIII ст. зумовлювалась ідеями гуманізму епохи Просвітництва, становістю права, розмежуванням правового статусу залежно від ступеня участі жінки у сімейно-шлюбних відносинах. На зміст інтерпретації вплинуло відновлення протягом XVIII ст. великого феодального землегосподарства, закріпачення селянства, ліквідація автономного устрою Гетьманщини, впровадження російського законодавства, поступовий занепад дії правових звичаїв українського народу, рецепція норм німецького права.

Визначено, що сутність аксіологічної інтерпретації відобразилась у розширенні та більш чіткому унормуванні майнових й особистих прав панянок (спадкування «примноженого» батьками майна, вислужених батьківських маєтків) та удів, ліквідації різниці у правовому статусі «вінованих» та «невінованих» шляхтянок, юридичній формалізації опіки чоловіка над особою заміжньої жінки та його панування у майновій сфері шлюбних відносин,

остаточному позбавленні прав кріпачок (вони розцінювались як об'єкт сімейно-шлюбних, цивільних та кримінальних правовідносин).

Доведено, що правова цінність жінки залежала від градації її «правової значущості» за ступенем участі у сімейно-шлюбних відносинах, правовим положенням заміжніх шляхтянок та соціально-становим статусом. Пріоритетний щабель «правової значущості» займали панянки та удови-шляхтянки; другий рівень посідали заміжні жінки; найнижчий рівень відповідав правовому статусу «холопок».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Орлеан А. М. Людина як вища соціальна цінність та філософсько-правова категорія в контексті її захисту від експлуатації. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2014. № 1(9) : URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n1/14oamzve.pdf>.
2. Гудима Д. А. Людинорозуміння у правовій науці (до характеристики сучасного поняттєвого апарату). *Проблеми філософії права*. 2005. Т. III. № 1-2. С. 256 – 266.
3. Філософський енциклопедичний словник. [Ред. кол. С.С. Аверьянцев та ін.]. [2-е вид.]. Київ : Наукова думка, 1989. 815 с.
4. Тлумачний словник української мови. [укл. Т.В. Ковальова, Л.П. Коврига]. Харків: Синтекс, 2002. 672 с.
5. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах. [укл. В. Яременко, В. Сліпушко]. Київ : Аконіт, 2001. Т.2. 928 с.
6. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови. Харків: Фоліо, 2004. 540 с.
7. Загоруйко О. Я. Великий універсальний словник української мови. О. Я. Загоруйко. Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. 768 с.
8. Електронний словник Vseslova: [Електрон. ресурс]. URL: <http://vseslova.com.ua/word/Людина-120214u>
9. Кривуля О. М. Філософія : навч. посіб. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010. 592 с.
10. Причепій Є. М. Філософія : підр. для студентів вищих навч. закл. [Вид. 2-ге]. Київ : Академвидав, 2005. 592 с.
11. Ціннісно-смысловий універсум людини : монографія. [Сердюк О.О., Алфьорова М.В., Ашихміна А.В. та ін.]. Донецьк: Юго-Восток, 2007. 290 с.
12. Крупчан О. Д. Цивільно-правовий статус людини як вищої соціальної цінності. *Приватне право і підприємництво*. 2009. Вип. 8. С. 3 – 11.
13. Мамардашвілі М. К. Як я розумію філософію. Київ : Прогресс, 1990. 366 с.

14. Киричок О. Б. Філософія : підр. для студентів вищих навч. закл. Полтава: РВВ ПДАА, 2010. 381 с.
15. Гребеньков Г. В. Вчення про природу людини як підґрунтя сучасної правової антропології. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : зб. наук. праць*. Донецьк, 2005. № 1. С. 3 – 15.
16. Бігун В. С. Антропологія, аксіологія та соціологія права. До питання про праворозуміння. *Часопис Київського університету права*. 2005. № 4. С. 23 – 32.
17. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія. Київ : КНТ, 2008. 626 с.
18. Бачинин В. А. Философия права и преступления. Харьков: Фолио, 1999. 607 с.
19. Дідківська Г. В., Антонюк А. Б. Філософські аспекти природи людини і права. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. 2014. № 2 (65). С. 139 – 143.
20. Бородін І. Л. Людинорозуміння в праві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. № 1. С. 420 – 427.
21. Гудима Д. А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2008. 18 с.
22. Стасів О. М. Права людини і громадянина як основний параметр антропологічної природи права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 2 (1). С. 101 – 105.
23. Філософія права : Підручник [Данильян О. Г., Дзьобань О. П., Максимов С. І. та ін.]. [за ред. О.Г. Данильяна]. Харків : Право, 2009. 208 с.
24. Кравченко А. Антропологічний принцип у філософії права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Харків, 2008. 22 с.

25. Ковальов Є. Інтерпретація поняття цінностей: історичний аспект. *Світогляд – Філософія – Релігія : збірник наукових праць / Держ. вищ. навч. заклад «Українська академія банківської справи Нац. банку України» ; Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН ; [за заг. ред. І. П. Мозгового]. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. С. 43 – 53.*

26. Семенченко Ф. Г. «Цінність» як предмет соціально-гуманітарної науки: теоретико-концептуальний підхід аналізу проблеми цінностей. *Вісник Київського нац. університету імені Т. Шевченка: Серія: Філософія. Політологія.* 2010. Вип. 100. С. 57 – 61.

27. Соломчак Х. Б. Соціальні та правові цінності як детермінанти позитивної правової відповідальності. *Наше право.* 2014. № 1. С. 27 – 34.

28. Гриньків О. О. Державно-правові цінності: теоретико-філософські аспекти. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2014. Вип. 2. Т. 1. С. 23 – 28.

29. Мурзіна О. А. Класифікація понять «цінність» та «ціннісні орієнтації» у психології, педагогіці та юридичній літературі. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : зб. наук. пр.* 2015. Вип. 41(94). С. 215 – 223.

30. Бабенко Ю. А. Теоретичні аспекти дослідження цінностей. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.* 2013. № 3. С. 88 – 93.

31. Ващенко А. М. Структурний аналіз категорії «цінності» в наукових підходах філософських, та психолого-педагогічних досліджень. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.* 2012. Вип. 27 (80). С. 135 – 143.

32. Морщакова О. Цінність у психокультурному бутті людини як особистості. *Психологія і суспільство.* 2013. № 1. С. 105 – 114.

33. Невмержицька О. М. Цінність як поняття: теоретичні основи. *Грані.* 2015. № 7 (123). С. 114 – 117.

34. Ременець О. В. Базові цінності становлення громадянського суспільства в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Київ, 2011. 16 с.

35. Сікалюк А. І. Аналіз сутності поняття «цінність» у теоретичних наукових джерелах. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2014. № 1 (35). С. 410 – 416.

36. Шишко В. В. Справедливість як правова цінність, що забезпечує дотримання основних прав і свобод людини. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3. С. 392 – 401.

37. Стрелецька І. Г. Цінність як предмет соціально-філософського аналізу (методологічний і лінгвосемантичний аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Донецьк, 2008. 17 с.

38. Сіверс В. А. Цінність як предмет етико-філософського аналізу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філос. наук : спец. 09.00.07 «Етика». Київ, 1997. 33 с.

39. П'янзін С. Д. Цінність як філософське поняття: теоретико-методологічні основи. *Вісник Черкаського університету. Серія : Філософія*. 2011. Вип. 200. С. 59 – 66.

40. П'янзін С. Д. Цінність як духовно-практичний феномен : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Київ, 2002. 18 с.

41. Філософський словник : 2-е вид., перероб. і доп. [за ред. В. Шинкарука]. Київ: Голов. ред. УРЕ, 1986. 800 с.

42. Журавльова Т. В. Особистісна цінність людини як базова цінність сьогодення. *Філософія. Культура. Життя : Міжвузівський збірник наук. праць*. Вип. 37. Дніпропетровськ: Дніпропетровська державна фінансова академія, 2012. С. 238 – 245.

43. Касьян В. Філософія : відповіді на питання екзаменаційних білетів : [навч. посіб.]. Київ: Знання, 2008. 347 с.

44. Голоवेशкіна К. Є. Щодо визначення поняття «гуманістичних цінностей» в політології. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія : Політологія.* 2010. Т. 131. Вип. 118. С. 69 – 72.

45. Казьмірик С. М. Цінності та їх класифікація в аксіосфері людини. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія : Педагогіка.* 2012. Т. 209. Вип. 197. С. 90 – 92.

46. Підлісний М. М. Становлення філософської теорії цінностей (історико-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії». Дніпропетровськ, 2003. 14 с.

47. Гудима Д. А. Філософсько-антропологічний підхід – методологічний фундамент сучасної юридичної науки. *Проблеми філософії права.* 2003. Т. 1. С. 122 – 125.

48. Кравченко А. П. Антропологічний принцип у філософії права : монографія. Харків: Право, 2010. 236 с.

49. Грищук О. В., Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. 288 с.

50. Гелеш А. І. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: філософсько-правовий вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів, 2012. 17 с.

51. Морозова Л. П. Гуманізм : особливості історичного розвитку. 2019. URL: <http://conf.vntu.edu.ua>

52. Матяж С. В., Березянська С. В. Класифікація цінностей та ціннісних орієнтацій особистості. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія» Серія: Соціологія.* 2013. Т. 255. Вип. 213. С. 27 – 30.

53. Олешко С., Біла О. Історичний ракурс уявлень про жінку в різні епохи. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Гендерні дослідження»*. 2016. Вип. 2. С. 141 – 147.

54. Соболю О. Суспільно-політичне становище жінки в епоху Європейського Середньовіччя. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2012. Випуск 15. С. 112 – 119.

55. Гришко В., Лівчук С. Історичні передумови формування гендерної нерівності у суспільстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2. С. 141 – 145.

56. Ліщук Л. В. Гендерні ролі в історії цивілізації. 2007. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/74620>

57. Подгорна О. Б., Дроздова О. В., Гармаш І. В., Усенко А. К. Історичне формування гендерних стереотипів та їх вплив на розвиток сучасного суспільства. *Гендерна політика міст: історія і сучасність, 6 – 7 жовтня 2015 р., ХНУМГ ім. О. М. Бекетова*. С. 202 – 211.

58. Бакланова Н., Степанюк А. Архетип жінки в українській культурній традиції. 2019. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua>.

59. Гримич М. До питання про статус жінки в традиційному українському суспільстві. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 7. С. 16 – 21.

60. Кісь О. Жінка у традиційній українській культурі: міфи і правда. 2019. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=5359>

61. Коваленко В. Роль жінки в християнській сім'ї. 2016. URL: <https://svetlovodsk.com.ua/8778-rol-zhnki-v-hristiyansky-smyi.html>

62. Тарасенко. Берегиня. 2015 р. URL: <https://www.facebook.com/861526253888045/posts/1032261153481220/>

63. Шевченко А. Є., Холоднюк С. З. Соціально-правова цінність людини в сучасному праворозумінні : монографія. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2019. 268 с.

64. Возняк С. М. Антропоцентризм філософської думки України: ретроспективний погляд. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2011. № 3 (15). С. 7 – 15.

65. Мельник О. А. Історико-психологічна реконструкція картини світу княжої доби (на матеріалі текстів «Правда Руська») : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психолог. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Київ, 2010. 22 с.

66. Попадинець Г. О. Український світоглядно-філософський гуманізм як засада розвитку національної правової культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2007. 22 с.

67. Фомін В. Самовдосконалення як духовна заповідь мислителів Київської Русі. *Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки*. 2003. Вип. XI. С. 3 – 7.

68. Бордун-Комар Н. І. Генеза ідеї природних прав людини в історії філософсько-правової думки України. *Право.ua*. 2015. № 2. С. 169 – 174.

69. Жидовцева О. Соціально-правове становище жінки на землях сучасної України в XI – початку XVIII ст. *Фінанси, економіка, право vs війна [Електронне видання] : збірник тез Міжнародного конгресу (м. Ірпінь, 27 квітня 2022 р.)*. Ірпінь : Державний податковий університет, 2022. С. 239 – 244.

70. Жидовцева О. С. Соціально-правове становище жінки в епоху Середньовіччя: історіографічний аналіз джерельної бази. *Наше право*. 2022. № 1. С. 33 – 39.

71. Андрусишин Б. І. Трансформація поняття «свободи» у політико-правових традиціях середньовічної України. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2010. Вип. 10. С. 76 – 83.

72. Тімашов В. О. Формування й закріплення інституцій прав і свобод людини в Україні (VI – XVII століття). *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2013. № 4 (69). С. 170 – 175.

73. Горін Н. О. Нормативно-правова регламентація підприємництва на українських теренах в XI – XVI століттях. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. Вип. 49. С. 64 – 78.

74. Морська Н. Право особистості на свободу, гідність та повагу у творі Данила Заточника «Моління». *Наукові записки. Серія : Філософія*. 2011. Вип. 9. С. 137 – 148.

75. Слово Даниила Заточника. URL: <http://lib.pushkinskijdom.ru/>

76. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm>

77. Мономах В. Повчання дітям. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit27.htm>

78. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком). [Пер. з давньоруської, післяслово, коментарі В. В. Яременка]. Київ : Радянський письменник, 1990. 558 с.

79. Слово о полку Ігоревім. URL: <http://litopys.org.ua/slovo67/sl02.htm>

80. Борисенко В. Видатні жінки України-Руси: княгиня Ольга, Анна Ярославна. У кн.: Українки в історії. [За заг. ред. В. Борисенко]. Київ : Видавництво «Либідь», 2004. С. 27 – 32.

81. Смоляр Л. О. Русинки княжої доби. У кн. : Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні [За заг. ред. Л.О. Смоляр]. Одеса : Астропринт, 1999. С. 20 – 58.

82. Лишка Я. Жінки у керівництві державою. Від часів Київської Русі до Української революції. URL: https://update.com.ua/istorii_tag/zhnki-u-kervnitctv-derzhavi-vd-chasv-kivsko-rus-do-ukransko-revoliutc_n4276/

83. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег-Мюнхен : Накладом Союзу українок Канади з фундації ім. Наталії Кобринської, 1969. 160 с.

84. Ісаєвич Я. Д., Федорів О. Р. Сімейний побут. Становище жінки. URL: <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult207.htm>

85. Радиш Я. Ф., Кожухар О. В. Роль жінки у формуванні й функціонуванні державності: вступ до проблеми (за матеріалами літературних джерел). *Інвестиції: практика й досвід*. 2015. № 13-14. С. 110 – 116.
86. Петренко І. Жінки в історії України. Київ : ТОВ «Аграф груп», 2014. 22 с.
87. Овсіюк О. Жіночий світ патріархального села. 2021 р. URL: <https://honchar.org.ua/blog/zhinochyj-svit-patriarhalnogo-sela-i169>
88. Кохан Д. Шляхетне ставлення до жінки в науково-педагогічній літературі. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2018. Вип. 20. Т. 2. С. 114 – 119.
89. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2000. 472 с. URL: <http://litopys.org.ua/lytv/lyt06.htm>
90. Сугрובה Ю. Ю. Діалогічність західно-європейської та української антропоцентричної парадигми в культурі Відродження. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 198. С. 20 – 24.
91. Матицин О. Гуманістичні тенденції в українській філософії XV – XVI століть. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Філософія*. 2011. Вип. 9. С. 13 – 22.
92. Литвинов В. Д. Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століть) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство». Київ, 2003. 31 с.
93. Кравченко О. П. Людина і світ в інтерпретації ранніх українських гуманістів. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2011. № 1(3). С. 260 – 268.
94. Майданюк І. З. Проблема волі у філософській культурі України IX – ХУІІІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії». Львів, 2003. 22 с.
95. Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Академвидав, 2009. 686 с.

96. Дутчак М. В. Гуманізм: сутність, еволюція, технології. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. Серія : «Економіка і економічні науки»*. 2007. С. 52 – 59.

97. Кривоший О. Жінка в суспільному житті України за козацької доби. У кн.: *Українки в історії*. [За заг. ред. В. Борисенко]. Київ : Видавництво «Либідь», 2004. С. 33 – 42.

98. Кривоший О. Участь жінок у формуванні державотворчих традицій українського народу за козацької доби (XVI – перша половина XVIII ст.). *Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць*. Київ, 2000. Вип. 7. С. 22 – 26.

99. Топоренко О. Ю. Жінка в епоху козацтва: актуальність та перспективи викладу. *Збірник матеріалів конференції: Гендерна політика міст: історія і сучасність. 6 – 7 жовтня 2015 р.* ХНУМГ ім. О.М. Бекетова. С. 291 – 295.

100. Кривоший О. Роль жінок у суспільному житті України козацької доби. У кн. : *Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні* [За заг. ред. Л.О. Смоляр]. Одеса : Астропринт, 1999. С. 60 – 75.

101. Кривоший О. П. Роль жінок у суспільному житті України за козацької доби. *Жіночий світ. 2002. Ч.2 (10). (квітень-червень)*. С. 28 – 29.

102. Яковенко Н. Спроби обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст. *Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць*. Київ: Наукова думка, 1991. 156 с.

103. Піддубна О. Жінка у суспільних відносинах козацької доби. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини: Збірка матеріалів IV Міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених «Травневі студії 2022: історія, міжнародні відносини», присвяченої 85-річчю Донецького національного університету імені Василя Стуса і факультету історії та міжнародних відносин Донецького національного університету імені Василя Стуса. Вип. 7. 5 травня 2022*. С. 194 – 197.

104. Кривоший О. Княгиня Анастасія Гольшанська-Заславська. У кн.: Українки в історії. [За заг. ред. В. Борисенко]. Київ : Видавництво «Либідь», 2004. С. 43 – 46.

105. Хижняк З. Галшка Гулевичівна – фундаторка Києво-Могилянської академії. Українки в історії. [За заг. ред. В. Борисенко]. Київ : Видавництво «Либідь», 2004. С. 47 – 51.

106. Лук'яненко І. В. Становище жінки-шляхтянки в середині XVI – середині XVII століть на Волині. URL: <https://naurok.com.ua/stanovische-zhinki-shlyahtyanki-v-seredini-hvi-seredini-hvii-stolit-na-volini-126736.html>

107. Глоба Т. Жінки на просторах козацького Запорозжя. URL: https://www.dnipro.lib.dp.ua/zhinki_kozachki_beregini

108. Подкупко Т. Л. Роль жінки-берегині за часів козацьких війн (XVI – XVII ст.). *Мат-ли конф. : Гендерна політика міст: історія і сучасність, 6 – 7 жовтня 2015 р., ХНУМГ ім. О. М. Бекетова*. С. 225 – 228.

109. Козубенко О. Історичні діви-воїтельки, прекрасні та смертоносні. 2021 р. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/02/11/istorychni-divy-voyitelky-prekrasni-ta-smertonosni/>

110. Заремський М. Й. Філософічні пропозиції Я.П. Козельського як видатна пам'ятка епохи Просвітництва. *Сіверщина в історії України*. 2013. Вип. 6. С. 286 – 292.

111. Горський В. С. Історія української філософії: курс лекцій. URL: <http://thales2002.narod.ru/hor2.html>; <http://thales2002.narod.ru/hor5.html>

112. Тарута О. В., Дубина Н. А. Становлення і розвиток ідеї прав і свобод людини в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 4. Ч. 2. С. 21 – 27.

113. Гоцуляк В. В. Розвиток історичних знань у другій половині XVIII ст. і Григорій Сковорода. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 116 – 118.

114. Климончук В. Й. Інтерпретація категорії «свобода» в українській політичній думці. *Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»*. 2015. № 3 (94). С. 403 – 407.

115. Харченко Л. Концепція самопізнання у філософії Григорія Сковороди. *Переяславські Сковородинівські студії*. 2013. Вип. 2. С. 232 – 238.

116. Мудрик А.М. Концепція «сродної» праці Г. Сковороди: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Київ, 2001. 14 с.

117. Гаврилишина Н. Роль жінки в сімейній історії козацько-старшинського роду Кочубеїв (II половина XVII–XVIII ст.). *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. 2021. Вип. 38. С. 17 – 25.

118. Кукса В. В., Коломієць Т. В. Роль та значення жінки в козацькій державі. *Сторінки історії : збірник наукових праць*. 2012. Вип. 34. С. 21 – 32.

119. Козуля О. Жінки в історії України. Київ : Український центр духовної культури, 1993. 256 с.

120. Москалик Г. Ф., Барановська М. Ю., Булах М. О. Історико-філософсько-правове дослідження феномену гендера як чинника соціального статусу української жінки. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2017. Вип. 2 . С. 100 – 112.

121. Хижняк З. Мати гетьмана Марія Магдалена Мазепина. У кн.: *Українки в історії*. [За заг. ред. В. Борисенко]. Київ : Видавництво «Либідь», 2004. С. 52 – 56.

122. Апанович О. М. Роль жінки в козацькому вихованні. *Неопалима купина. Народнознавство, історія*. Київ : Генеза, 1993. 144 с.

123. Луговий О. Л. Визначне жіноцтво України: Історичні життєписи. Київ : Дніпро, 1994. 335 с.

124. Борисенко В. Й. Курс української історії: з найдавніших часів до XX ст. : навч. посібн. Київ : Либідь, 1996. 616 с.

125. Руденко Р. Г. Соціальна історія України IX – XVIII ст. : монографія. Харків : Вид. ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2014. 84 с.

126. Субтельний О. Україна. Історія. 1988 р. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Subtelny_Orest/Ukraine_istoria.htm

127. Рибалка І. К. Історія України. Від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Ч. І. Харків : Вид. Харківського ун-ту, 1995. 300 с.

128. Лук'янюк В. Закріпачення селян Лівобережжя та Слобожанщини. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0514T/>

129. Ізборник. Доба козацько-гетьманської держави. Енциклопедія українознавства. Загальна частина (ЕУ-І). Мюнхен, Нью-Йорк, 1949. Т. 2. С. 443-466 URL : <http://litopys.org.ua/encycl/eui043.htm>

130. Івашев Є. В. Вплив аксіології права на розвиток теорії прав людини. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 112 – 120.

131. Вишинський П. М. Гуманізаційно-правове трактування людини як соціально-правової цінності. *Митна справа*. 2014. № 6 (96). Ч. 2. Кн. 1. С. 47 – 53.

132. Сидоренко О. М. Догма права як правова цінність. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № С. 76 – 81.

133. Горобець К. В. Ієрархія цінностей права. *Вісник Академії адвокатури України*. 2012. Число 2 (24). С. 75 – 81.

134. Грищук О. В., Романинець М. Р. Формування та розвиток ідеї відповідальності людини в праві. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 268 с.

135. Патерило І. В. Право як ціннісна категорія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2006. 22 с.

136. Грищук О. В. Онтологічні особливості взаємозв'язку людини і права: філософсько-правовий вимір. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3 – 11.

137. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2004. 21 с.

138. Івашев Є. В. Взаємозв'язок антропології та аксіології права як чинник розвитку теорії прав людини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права». Київ, 2013. 19 с.

139. Вишинський П. М. Гуманізаційно-правовий вимір людинорозуміння в контексті соціально-правових цінностей. *Митна справа*. 2014. № 1(91). Ч. 2. Кн. 2. С. 259 – 263.

140. Горбенко Л. А. Багатоаспектність поняття суб'єкта. *Право і суспільство*. 2014. № 6-2. Ч. 3. С. 8 – 11.

141. Хаустова М. Суб'єкт права як елемент правової системи суспільства. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 3 (58). С. 29 – 38.

142. Подковенко Т. О. Принцип антропоцентризму в контексті сучасного праворозуміння. *Юридичний вісник*. 2012. № 2 (23). С. 21 – 25.

143. Подковенко Т. О. Роль юридичної антропології у сучасному праворозумінні. *Форум права*. 2012. № 1. С. 782 – 787.

144. Братасюк В. М. Людина-особистість як суб'єкт права: методологічні засади дослідження. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 1(1). С. 64 – 70.

145. Пуховська А. С. Права людини в контексті правової антропології. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 9. С. 109 – 115.

146. Пам'ятки руського права. [сост. А.А. Зімін]. Київ: Держ. вид-во юрид. літ-ри, 1952. Вип. 1: Пам'ятки права Київської держави X – XII в. 1952. 288 с.

147. Кривоший О. Жінка в правовій культурі українського народу. У кн.: *Українки в історії*. [За заг. ред. В. Борисенко]. Київ : Видавництво «Либідь», 2004. С. 10 – 18.

148. Кутюхіна В. І. Правове становище жінки в Київській Русі. 2014. URL: http://www.rusnauka.com/18_APSN_2014/Pravo/1_172372.doc.htm

149. Блажівська О. Є. Особливості цивільно-правового регулювання майнових відносин за Руською Правдою. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4 (48). С. 117 – 122.

150. Долинська М. Порівняльний аналіз інституту спадкування за законодавством Київської Русі та незалежної України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. № 782. С. 209 – 213.

151. Нелін О. Еволюція норм спадкового права в процесі становлення і розвитку правової системи України. *Юридична Україна*. 2013. № 1. С. 62 – 66.

152. Аніщук Н. В. Вплив християнської традиції на формування права Київської Русі: гендерний аналіз. *Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр.* 2012. Випуск 45. С. 334 – 342.

153. Грицяк Н. В. Суспільний стан української жінки: історична ретроспектива та сучасні проблеми. *Жінка в Україні. Міжвідомчий науковий збірник*. 2001. Т. 23. С. 322 – 335.

154. Поляруш С. Оформлення юридичного статусу жінки за шлюбно-сімейним правом Київської Русі. *Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки*. 2010. Вип. 13. С. 102 – 108.

155. Черняхівська В. В. Історичний досвід становлення української моделі гендерного паритету. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 10. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1012>

156. Шапенко Л. О., Капустяк І. О. Правове становище жінки в Україні: від минулого до сучасності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 1. С. 41 – 44.

157. Булавіна Д. Заміжжя в Україні: еволюція правового статусу жінки через призму шлюбу. 2021. URL: <https://divoche.media/2021/01/11/zamizhzhya-v-ukrayini-evolyutsiya-pravovogo-statusu-zhinky-cherez-pryzmu-shlyubu/>

158. Шевченко А. Є., Озель В.І. Становлення та розвиток основних інститутів українського шлюбно-сімейного права в X – XIX ст. : Монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. 292 с.

159. Лавриненко Н. В. Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект). Киев : ВИПОЛ, 1999. 172 с.

160. Бухтіяров О. А., Бухтіярова І. Г. Доктринальна характеристика генезису інституту материнства і дитинства в Україні: історичний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Випуск 53. Т. 2. С. 24 – 27.

161. Перів І. В. Історико-правова ретроспектива трансформації прав жінок у найдавніші періоди. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2021. Випуск 9. С. 331 – 335.

162. Пономарьов А. Звичаєве право і правові уявлення. Українці: Історико-етнографічна монографія: У 2 кн. Кн. 1. Опішне, 1999. С. 352 – 357.

163. Аніщук Н. В. Тенденції розвитку інституту конституційно-правового статусу жінок в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.13. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2001. 19 с.

164. Кругова С. С. Ретроспектива становлення рівності прав і свобод жінок та чоловіків у світі та на території України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Випуск 6. С. 3 – 11.

165. Черняхівська В.В. Гендерна політика в системі державного управління: Україна та Європейський досвід : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Київ: [б. в.], 2017. 257 с.

166. Кравець В. Становище української жінки та жіночої освіти в період з IV по XVII ст. *Українознавчий альманах*. 2011. Випуск 6. С. 33 – 38.

167. Нестерцова-Собакарь О. В. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2016. 233 с.

168. Коновалова І. О. Становище жінки за Руською Правдою і церковними статутами Володимира та Ярослава. *Міжнародна науково-практична конференція «Юридичні науки: проблеми та перспективи», Івано-Франківськ, 19 – 20 травня 2017 р.* С. 15 – 17.

169. Пушкарєва Н. Л. Имущественные права женщин на Руси (X – XV вв.). *Исторические записки*. Москва : Наука, 1986. Т. 114. С. 180 – 224.

170. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: історико-правове дослідження. Харків: Легас, 2002. 352 с.

171. Нестерцова-Собакарь О. Розвиток правового становища жінки на українських землях до середини XIX ст.: історико-правова експозиція. *Юридична Україна*. 2011. № 1. С. 9 – 15.

172. Походзіло Ю. М. Розвиток шлюбно-сімейних відносин періоду Київської Русі. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав : матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова, м. Харків, 18 груд. 2015 р.* Харків, 2016. С. 165 – 173.

173. Мартинюк О. В. Еволюція правового становища жінки в Україні (X – перша половина ХУІІ ст.) : автореф. дис. канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2010. 22 с.

174. Цимбалістий Б. Родина і душа народу. *Українська душа*. Київ, 1992. С. 66 – 96.

175. Луценко О. «Жіноче начало» в українській ментальності. У кн. : Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні [За заг. ред. Л.О. Смоляр]. Одеса : Астропринт, 1999. С. 10 – 18.

176. Історія українського права : посіб. [І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін.]. Київ : Грамота, 2010. 336 с.

177. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ: КУП НАНУ, 2013. 892 с.

178. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ-ХХ ст.): навч. посіб. для студ. вищих навч. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.

179. Нелін О. І. Питання права власності й володіння землею в українському звичаєвому праві. *Юридична Україна*. 2014. № 10. С. 8 – 13.

180. Буша Н. До питання становлення і розвитку цивільного права України в X – першій половині XIX століть. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 5. С. 114 – 119.

181. Яремова І. В. Розвиток законодавства та наукової думки про виникнення права власності на українських землях до першої половини XVII століття. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 227 – 232.

182. Бойко І. Й. Правове регулювання майнових відносин у Київській Русі (IX – XII ст.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2013. Вип. 70. С. 391 – 396.

183. Бачур Б. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX ст. (історико-правовий аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Харків, 2004. 20 с.

184. Литовченко Л. А. Розсуд осіб у цивільному праві Української держави XI – XII століть за «Руською Правдою». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 3. С. 31 – 49.

185. Жовтобрюх М. М. Ідеї гуманізму в українському праві Київської Русі. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 10. С. 151 – 156.

186. Бойко І. Й. Правове регулювання цивільних відносин в Україні (IX – XX): навч. посіб.; Львів. нац. ун-т. ім. Франка. Київ: Атіка, 2013. 347 с.

187. Походзіло Ю. М., Силенок К. П. Еволюція правового регулювання шлюбно-сімейних відносин на українських землях у X – XIX століттях. *Теорія і практика правознавства*. 2015. Випуск. 2 (8). С. 1 – 3.

188. Кудін С. В. Становлення і розвиток кримінального права України в X – першій половині XVII ст.: дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2001. 226 с.

189. Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. 128 с.
190. Падох Я. Ідеї гуманності і демократизму в карному праві Княжої України. *Науковий Збірник Українського Вільного Університету*. Мюнхен: Український Вільний Університет. 1948. Т. 5. С. 111 – 128.
191. Колос М. Джерела генезису українських кримінально-правових законів: до ідеї охорони основних прав і свобод людини. *Вісник Конституційного суду України*. 2012. № 6. С. 56 – 67.
192. Козаченко О. В. Культуро-антропологічний підхід до визначення кримінального права. *Форум права*. 2010. № 3. С. 191 – 200.
193. Повне зібрання руських літописів: В 24-х т. [Репринт. відтворення вид-я Лаврентіївського літопису, вид. в 1926-28 рр. під ред. Є.Ф. Карського]. Київ: Мова руської культури, 1987. Т.1: Лаврентіївський літопис. 496 с.
194. Черник Н. С. Витоки української філософсько-правової думки. *Європейські перспективи*. 2012. № 2. Ч. 1. С. 222 – 227.
195. Законодавчі акти Великого князівства Литовського XV – XVI вв. [Підг. І.І. Яковкин]. Київ: Державне соціально-економічне видавництво, 1936. 153 с.
196. Акти, які відносяться до історії Західної Русі: В 5 т. [Археографічна комісія]. Х., 1848. Т. 2: 1506 – 1544. 405 с.
197. Статути Великого князівства Литовського : У 3-х т. Т.1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року. [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. Одеса: Юрид. літ., 2002. 464 с.
198. Статути Великого князівства Литовського : У 3-х т. Т.2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. Одеса: Юрид. літ., 2003. 560 с.
199. Статути Великого князівства Литовського : У 3-х т. Т.3 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. У 2 кн. Кн. 2. [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. Одеса: Юрид. літ., 2004. 568 с.

200. Shevchenko Anatolii, Zhydovtseva Olena. Legal Value of Women in Ukraine During the Middle Ages. *Journal of international legal communication*. 2021. December. Vol 3. No 1. S. 17 – 26.

201. Штанько В. А. Спадкове право України за Литовськими Статутами XVI ст. 2017. URL: <http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-1866/>

202. Демиденко Н. М. Вплив православної церкви та звичаєвого права на шлюбно-сімейні традиції як складову духовної культури українців у XVI - XVII ст.: права жінки у шлюбі. *Сумська старовина*. 2015. № XLVI. С. 19 – 27.

203. Слюсар Л. І. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. *Демографічні проблеми та тенденції*. 2011. № 3. С. 62 – 72.

204. Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. Киев : Наукова думка, 1989. 320 с.

205. Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими Статутами: історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2009. 20 с.

206. Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.). *Київська старовина*. 2000. № 6 (336). С. 58 – 74.

207. Остапенко Т. О. Правове регулювання шлюбно-сімейних відносин на українських землях у складі Великого князівства Литовського. *Правове життя сучасної України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.)*. Одеса : Гельветика, 2018. С. 116 – 120.

208. Бойко І. Й. Регулювання цивільних відносин на українських землях за українським звичаєвим правом (XIV – XVI ст.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 58. С. 41 – 48.

209. Красвітна Т. Генезис зобов'язання подружжя з утримання. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 8. С. 28 – 32.

210. Петренко І. Суспільне становище української православної жінки у Гетьманщині у другій половині XVII – XVIII ст. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія: Історичні науки*. 2008. Випуск 6. С. 219 – 225.

211. Венгер Т. С. Особисті та майнові права подружжя за Литовськими Статутами. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=2866

212. Яковенко Н. Від партикулярних привілеїв до правничої системи: Литовські Статуту й реформи. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. 584 с.

213. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). Львів: Афіша, 2002. 255 с.

214. Кобилецький М. Правовий статус жінки за Магдебурзьким правом. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Випуск 58. С. 55 – 61.

215. Майкут Х. В. Деякі питання врегулювання спадкових відносин на українських землях за Литовськими статутами. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 2. С. 37 – 41.

216. Ливак М. М. Становлення інституту спадкування за заповітом у феодальному українському суспільстві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. Вип. 2. С. 13 – 23.

217. Блажівська О. Систематизація цивільного законодавства на українських землях у докодифікаційний період (на прикладі Великого князівства Литовського). *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 3. С. 70 – 74.

218. Мельник О. О. Розвиток відносин власності на землю в Україні у XIV – XVI століттях. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнічного університету (економічні науки)*. 2016. № 1 (30). С. 8 – 11.

219. Луцький І. М. Вплив християнської етики на перший і другий Литовські Статуту. *Держава і право*. 2010. Вип. 47. С. 89 – 94.

220. Жидовцева О. С. Майновий правовий статус удови в Україні у XVI ст. *Право.иа*. 2023. № 1. С. 47 – 52.

221. Пленюк М. Еволюційні питання формування зобов'язання у дореволюційний період. *Юридична Україна*. 2014. № 7. С. 46 – 50.

222. Любченко Д. І. Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині ХУІІ – ХУІІІ ст.: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2005. 204 с.

223. Резніков А. В. Історія розвитку й практика застосування покарання в середньовічній та ранньомодерновій Україні (ХІ – кінець ХVІІІ ст.). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2014. № 3-4. С. 44 – 50.

224. Бичко А. Філософсько-правові аспекти українського світобачення. *Українознавчий альманах*. 2009. Вип. 1. С. 13 – 15.

225. Бичко А. Національна ідентичність у колі українських соціально-правових ідей. *Соціогуманітарні проблеми людини*. 2010. № 4. С. 80 – 95.

226. Мартинюк О. В. Вбивство як злочин проти життя жінки за Литовським Статутом. *Правничий часопис Донецького університету*. 2015. № 1/2. С. 91 – 99.

227. Мацелюх І. Система покарань за злочини проти віри, сім'ї та моралі у джерелах права Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Юридичні науки*. 2018. № 1 (106). С. 40 – 43.

228. Братасюк М. Г. Ідея народовладдя як засада утвердження правовладдя в працях українських мислителів класичної доби. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2012. №1. С. 3 – 10.

229. Журбелюк Г. В. Розвиток ідей правозахисту життя і гідності людини в українському суспільстві кінця ХУІІ – початку ХУІІІ ст. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні наук*. 2014. Т. 155. С. 27 – 30.

230. Медвідь А. Б. Історичні передумови конституційного закріплення прав людини у ХІІІ – ХVІІІ століттях: європейська та вітчизняна теорія і

практика. *Вісник Національного університету «Львівська Політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2016. № 837 (9). С. 292 – 296.

231. Конституція П. Орлика від 5 квітня 1710 р. (Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін). URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>

232. Шевченко А. Є., Жидовцева О. С. Соціально-правова цінність жінки у Гетьманській Україні (Війська Запорізького) у XVIII ст. *The 2 International scientific and practical conference «European cientific congress» (March 20-22, 2023).* Barca Academy Publishing, Madrid, Spain. 2023. P. 369 – 372.

233. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. [Текст]. НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського ; упоряд. К. А. Вислобоков ; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко. Київ : [б.в.], 1997. 547 с. (Пам'ятки політико-правової культури України).

234. Наконечний А. Ідея свободи у суспільно-духовному житті України XIV – XVIII ст. *Вісник ЛНУ. Серія філософські науки.* 2014. Вип. 3. С. 67 – 75.

235. Макушина Г. І. Політична культура населення Гетьманщини у ХУІІІ ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Історія.* 2012. Вип. 159. Т. 171. С. 6 – 10.

236. Блажівська О. Є. Новели речового, зобов'язального та спадкового права в Правах, за якими судиться малоросійський народ. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2014. № 1. С. 25 – 30.

237. Петренко І. Двоєжонство у Гетьманщині XVIII ст. *Сіверянський літопис.* 2021. № 4. С. 14 – 21.

238. Остапенко Т. О. Сімейне право Лівобережної України другої половини XVII – першої половини XVIII ст. *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 48. С. 175 – 183.

239. Матвєєва Т. О. Законодавство Гетьманщини у 18 ст. *Форум права*. 2016. № 2. С. 114 – 123.

240. Горяга О. В. Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині ХУІІ – ХУІІІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Одеса, 2009. 18 с.

241. Кулішенко О. Ю. Право власності і право володіння в Гетьманській Україні: характеристика понять. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2014. № 9-2. Т. 1. С. 167 – 169.

242. Любченко Д. І. Принципи та система покарань за гетьманськими універсалами у кримінальному праві Гетьманщини другої половини ХУІІ – першої чверті ХУІІІ ст. *Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ: Науково-практичний збірник*. 2011. № 1 (57). С. 48 – 52.

243. Макаренко О. В. Злочини і покарання в праві Української гетьманської держави 1648 – 1657 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2011. 22 с.

244. Універсали Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 [Текст]. Нац. акад. наук України, Ін-т історії України ; упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич ; ред. кол. В. Смолій [та ін.]. Київ: Альтернативи, 1998. 383 с.

245. Стороженки. Фамильный архив. Т. 6. Київ, 1908. 826 с.

246. Жидовцева О. С. Правове положення жінки в Гетьманщині в другій половині ХУІІ – ХУІІІ ст. *Європейські перспективи*. 2023. № 2. С. 60 – 64.

247. Дідич Т. О. Теоретико-методологічні засади правоутворення. Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2018.

248. Гусарєв С. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навчальний посібник. [С. Д. Гусарєв, О. Д. Тихомиров]. Київ : Знання, 2005. 655 с. URL: www.info-library.com.ua/books-text7992.html.

249. Федоренко В. Л. Теоретичні основи системи конституційного права України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ. 2005. 549 с.

250. Кунєв Ю. Методологія дослідження державно-правових явищ як актуальна проблема. *Право України*. 2009. № 11. С. 118 – 123.

251. Старовойт І. М. Трансформація статусу та ролі жінки в релігійному контексті: «стать» і «гендер» у фокусі протестантизму. Дисертація канд. філос. Наук. спеціальність 09.00.11 – релігієзнавство. URL : http://www.filosof.com.ua/Avtoreferaty/Starovojt_dyser.pdf.

252. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.

253. Олійник Н. Ю. Методологія наукових досліджень: навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. 2015. 105 с.

254. Бабкіна О. В., Волинка К. Г. Теорія держави і права у схемах і визначеннях: Навч. посіб. О. В. Бабкіна, К. Г. Волинка. Київ: МАУП, 2004. 144 с.

255. Шигаль Д. А. До питання щодо розмежування понять порівняльного, порівняльно-історичного, порівняльно-правового та історико-правового порівняльного методів. *Форум права*. 2012. № 3. С. 828-832. URL : file:///C:/Users/User/Downloads/FP_index.htm_2012_3_143.pdf.

256. Панов М. І. Основи методології науки кримінального права. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2017. Вип. 2. С. 1–41. URL : <https://cutt.ly/5mGqYwJ>.

257. Богданова О. Наскільки релігійним є українське суспільство? Порівняльний аналіз показників релігійності за даними міжнародної програми соціальних опитувань (ISSP, 2008). *Наукові записки НаУКМА. Серія «Соціологічні науки»*. 2009. Т. 96. С. 67–73.

258. Андрусяк І. П. Ідея гендерної рівності в українській правовій думці другої половини XIX століття. Дисер. на здоб. вчен. ступ. канд. юрид. наук. 12.00.01. Львів. 2017.

259. Келлі Джоан. Чи існував Ренесанс для жінок? *Гендерний підхід: історія, культура, суспільство*. Під ред. Ліліани Гентош, Оксани Кісь. Львів: ВНТЛ Класика, 2003. С. 46 – 61.

260. Велика Українська Енциклопедія. URL :
https://vue.gov.ua/Аксіологія_права

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Директор Навчально-наукового
інституту права
Державного податкового університету,
доктор юридичних наук, професор
Топчий В.В.

« 15 »

2023 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження
в наукову діяльність

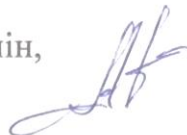
Комісія у складі: завідувача кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету, д.ю.н., професора Шевченка А.Є.; професора кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету, д.ю.н., професора Кудіна С.В.; доцента кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету, к.політ.н., доцента Косілової О.І. склала цей акт про те, що під час виконання науково-дослідної роботи на тему «Забезпечення дії права в процесі реалізації державної політики» (номер державної реєстрації 0117U006224), яка виконується на кафедрі теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету, було використано матеріали дисертаційної роботи Жидовцевої Олени Сергіївни на тему «Соціальна та правова цінність жінки в Україні у добу Середньовіччя»:

1. Shevchenko Anatolii, Zhydovtseva Olena. Legal Value of Women in Ukraine During the Middle Ages. *Journal of international legal communication*. 2021. December. Vol 3. No 1. S. 17 – 26. URL: <http://jilc.uw.edu.pl/2022/06/23/jilc-vol-3-no-3-december-2021/>
2. Topchiiy, V., Boichuk, A., Zhydovtseva, O., Shevtsova, A., Serohin, V., Voronov, M., & Hradova, Y. (2022). Content of human legal value within positivist type of legal understanding. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 25(S4), 1-7. URL: <https://www.abacademies.org/articles/content-of-human-legal-value-within-positivist-type-of-legal-understanding>.
3. Жидовцева О. С. Соціально-правове становище жінки в епоху Середньовіччя: історіографічний аналіз джерельної бази. *Наше право*. 2022. № 1. С. 33 – 39. URL: <https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/archive/2022-01/>
4. Жидовцева О. С. Майновий правовий статус удови в Україні у XVI ст. *Право.ua*. 2023. № 1. С. 47 – 52. URL: <http://pravo.unesco-socio.in.ua/archive/2023-1/>
5. Жидовцева О. С. Правове положення жінки в Гетьманщині в другій половині XVII – XVIII ст. *Європейські перспективи*. 2023. № 2. С. 60 – 64. URL: <https://ep.unesco-socio.in.ua/archive/2023-2/>
6. Жидовцева О. Соціально-правове становище жінки на землях сучасної України в XI – початку XVIII ст. *Фінанси, економіка, право vs війна [Електронне видання] : збірник тез Міжнародного конгресу (м. Ірпінь, 27 квітня 2022 р.)*. Ірпінь : Державний податковий університет, 2022. С. 239 – 244.

8. Жидовцева О. С. Соціально-правова цінність жінки в Київській Русі. *VI Всеукраїнські науково-правові читання пам'яті доктора юридичних наук, професора, Заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник* (м. Ірпінь, 27 жовтня 2022 р.). Ірпінь : Державний податковий університет, 2022. С. 25 – 28.

9. Шевченко А. Є., Жидовцева О. С. Соціально-правова цінність жінки у Гетьманській Україні (Війська Запорізького) у XVIII ст. *The 2 International scientific and practical conference «European scientific congress» (March 20-22, 2023)*. Barca Academy Publishing, Madrid, Spain. 2023. P. 369 – 372.

Завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін,
д.ю.н., професор

Анатолій Шевченко

Професор кафедри теоретико-правових дисциплін,
д.ю.н., професор

Сергій Кудін

Доцент кафедри теоретико-правових дисциплін,
к.політ.н., доцент

Ольга Косілова

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Директор Навчально-наукового
інституту права
Державного податкового університету,
доктор юридичних наук, професор
Топчій В.В.

«15» _____ 2023 року

АКТ

впровадження результатів дисертаційного дослідження
в освітній процес

Комісія у складі: завідувача кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету, д.ю.н., професора Шевченка А.Є.; професора кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету, д.ю.н., професора Кудіна С.В.; доцента кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету, к.політ.н., доцента Косілової О.І. склала цей акт про те, що основні результати дисертаційної роботи Жидовцевої Олени Сергіївни, які викладені у його наукових роботах:

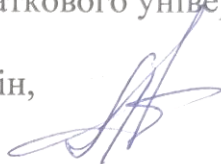
1. Shevchenko Anatolii, Zhydovtseva Olena. Legal Value of Women in Ukraine During the Middle Ages. *Journal of international legal communication*. 2021. December. Vol 3. No 1. S. 17 – 26. URL: <http://jilc.uw.edu.pl/2022/06/23/jilc-vol-3-no-3-december-2021/>
2. Topchiy, V., Boichuk, A., Zhydovtseva, O., Shevtsova, A., Serohin, V., Voronov, M., & Hradova, Y. (2022). Content of human legal value within positivist type of legal understanding. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 25(S4), 1-7. URL: <https://www.abacademies.org/articles/content-of-human-legal-value-within-positivist-type-of-legal-understanding>.
3. Жидовцева О. С. Соціально-правове становище жінки в епоху Середньовіччя: історіографічний аналіз джерельної бази. *Наше право*. 2022. № 1. С. 33 – 39. URL: <https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/archive/2022-01/>
4. Жидовцева О. С. Майновий правовий статус удови в Україні у XVI ст. *Право.ua*. 2023. № 1. С. 47 – 52. URL: <http://pravo.unesco-socio.in.ua/archive/2023-1/>
5. Жидовцева О. С. Правове положення жінки в Гетьманщині в другій половині XVII – XVIII ст. *Європейські перспективи*. 2023. № 2. С. 60 – 64. URL: <https://ep.unesco-socio.in.ua/archive/2023-2/>
6. Жидовцева О. Соціально-правове становище жінки на землях сучасної України в XI – початку XVIII ст. *Фінанси, економіка, право vs війна [Електронне видання] : збірник тез Міжнародного конгресу (м. Ірпінь, 27 квітня 2022 р.)*. Ірпінь : Державний податковий університет, 2022. С. 239 – 244.
7. Жидовцева О. С. Соціально-правова цінність жінки в Київській Русі. *VI Всеукраїнські науково-правові читання пам'яті доктора юридичних наук, професора, Заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник (м. Ірпінь, 27 жовтня 2022 р.)*. Ірпінь : Державний податковий університет, 2022. С. 25 – 28.

9. Шевченко А. Є., Жидовцева О. С. Соціально-правова цінність жінки у Гетьманській Україні (Війська Запорізького) у XVIII ст. *The 2 International scientific and practical conference «European scientific congress» (March 20-22, 2023)*. Barca Academy Publishing, Madrid, Spain. 2023. P. 369 – 372.

використовуються в освітньому процесі кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету під час викладання дисциплін: «Історія держави і права України», «Теорія держави і права», «Історія вчень про державу і право», «Історія українського права» і мають важливе теоретичне значення при підготовці навчальних посібників, лекцій, методичних матеріалів.

Комісія дійшла висновку, що результати дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Жидовцевої Олени Сергіївни на тему «Соціальна та правова цінність жінки в Україні у добу Середньовіччя» можна вважати впровадженими в освітній процес кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету.

Завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін,
д.ю.н., професор

Анатолій Шевченко

Професор кафедри теоретико-правових дисциплін,
д.ю.н., професор

Сергій Кудін

Доцент кафедри теоретико-правових дисциплін,
к.політ.н., доцент

Ольга Косілова

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Жидовцева О. С. Соціально-правове становище жінки в епоху Середньовіччя: історіографічний аналіз джерельної бази. *Наше право*. 2022. № 1. С. 33 – 39. URL: <https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/archive/2022-01/>
2. Жидовцева О. С. Майновий правовий статус удови в Україні у XVI ст. *Право.ua*. 2023. № 1. С. 47 – 52. URL: <http://pravo.unesco-socio.in.ua/archive/2023-1/>
3. Жидовцева О. С. Правове положення жінки в Гетьманщині в другій половині XVII – XVIII ст. *Європейські перспективи*. 2023. № 2. С. 60 – 64. URL: <https://ep.unesco-socio.in.ua/archive/2023-2/>

які засвідчують апробацію результатів дисертації:

4. Жидовцева О. Соціально-правове становище жінки на землях сучасної України в XI – початку XVIII ст. *Фінанси, економіка, право vs війна [Електронне видання] : збірник тез Міжнародного конгресу (м. Ірпінь, 27 квітня 2022 р.)*. Ірпінь : Державний податковий університет, 2022. С. 239 – 244.
5. Жидовцева О. С. Соціально-правова цінність жінки в Київській Русі. *VI Всеукраїнські науково-правові читання пам'яті доктора юридичних наук, професора, Заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник (м. Ірпінь, 27 жовтня 2022 р.)*. Ірпінь : Державний податковий університет, 2022. С. 25 – 28.
6. Шевченко А. Є., Жидовцева О. С. Соціально-правова цінність жінки у Гетьманській Україні (Війська Запорізького) у XVIII ст. *The 2 International scientific and practical conference «European scientific congress» (March 20-22, 2023)*. Barca Academy Publishing, Madrid, Spain. 2023. P. 369 – 372.

які додатково відображають результати дисертації:

7. Shevchenko Anatolii, Zhydovtseva Olena. Legal Value of Women in Ukraine During the Middle Ages. *Journal of international legal communication*. 2021. December. Vol 3. No 1. S. 17 – 26. URL: <http://jilc.uw.edu.pl/2022/06/23/jilc-vol-3-no-3-december-2021/>

8. Topchiy,V., Boichuk,A., Zhydovtseva, O., Shevtsova, A., Serohin, V., Voronov, M., & Hradova, Y. (2022). Content of human legal value within positivist type of legal understanding. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*, 25(S4), 1-7. URL: <https://www.abacademies.org/articles/content-of-human-legal-value-within-positivist-type-of-legal-understanding>.